

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова

ПСИХОЛОГІЯ МІГРАЦІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Видання друге, перероблене і доповнене

Київ – 2018

УДК 159.9:314.15](075.8)
С 49

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/17 від 21 грудня 2017 р.

Рецензенти:

*Бевз Г. М., доктор психологічних наук;
Панок В. В., доктор психологічних наук, професор;
Траверсе Т. М., доктор психологічних наук*

Слюсаревський М. М.

С 49 **Психологія міграції** : навчальний посібник / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Видання друге, перероблене і доповнене. – Київ : Талком, 2018. – 360 с.

ISBN 978-617-7685-40-0

У навчальному посібнику розкрито соціально-психологічну сутність феномена міграції, висвітлено найважливіші питання міграційної поведінки людей у сучасному глобалізованому світі, описано детермінанти ухвалення ними рішень на користь міграції, соціально-психологічні механізми адаптації та акультурації мігрантів у країнах перебування. Міграційні процеси аналізуються під кутом зору як еміграції українців до країн зарубіжжя, так і тенденцій та перспектив імміграції іноземних громадян до України. Поряд із цим розглянуто проблематику внутрішніх міграцій у сьогоденній Україні, які зумовлюються найрізноманітнішими чинниками – від поглиблення урбанізації до війни на Донбасі. Окрему увагу приділено особливостям психологічної допомоги людині в ситуації вимушеної або нелегальної міграції, специфіці й основним напрямам консультативної роботи з трудовими мігрантами і внутрішньо переміщеними особами, їхніми родинami та дітьми.

Для студентів закладів вищої освіти, що навчаються за спеціальністю “Психологія”, та їхніх викладачів. Може бути використаний і в процесі підготовки студентів за іншими спеціальностями галузі знань 05 “Соціальні та поведінкові науки”. Стане в пригоді також практичним психологам, фахівцям соціальної сфери, працівникам правоохоронних органів, науковцям.

УДК 159.9:314.15](075.8)

ISBN 978-617-7685-40-0

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2018
© Слюсаревський М. М., Блинова О. Є., 2018

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Методологічні основи та система методів дослідження міграційних процесів	11
Міграція як об'єкт міждисциплінарних досліджень.....	11
Система методів пізнання міграційних процесів. Категорія “метод” у системі суміжних понять	14
Системний підхід до соціально-психологічного аналізу міграції.....	17
Соціально-психологічні методи дослідження міграційних процесів.....	19
<i>Контрольні запитання.....</i>	<i>29</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>30</i>
Розділ 2. Міграція як суспільне явище та її соціально-психологічні виміри	33
Види і функції міграції.....	33
Чинники та закономірності міграції.....	45
Динаміка міграційних процесів.....	58
<i>Контрольні запитання.....</i>	<i>66</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>66</i>
Розділ 3. Міграційні процеси у глобальному полікультурному світі.....	69
Міграційні процеси у контексті міжкультурної взаємодії.....	69
Міграція і культурна психологія	80
Мігранти: маргінальність як культурне порубіжжя	94
Міграція у структурі соціальної мобільності	103
<i>Контрольні запитання.....</i>	<i>109</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>110</i>

Розділ 4. Проблеми особистісної та соціальної ідентифікації мігрантів	113
Загальні уявлення різних наукових шкіл про особистісну та соціальну ідентичність	113
Роль етнокультурної ідентичності у детермінації міграційної поведінки	135
<i>Контрольні запитання</i>	<i>145</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>146</i>

Розділ 5. Соціально-психологічна адаптація мігрантів в іншокультурному середовищі	150
Психологічні основи акультурації мігрантів	150
Основні теорії міжкультурної адаптації	161
Індивідуальні та групові чинники адаптації	164
Характеристика основних стратегій акультурації	169
Особистісні характеристики мігрантів та їхній вплив на адаптацію	178
<i>Контрольні запитання</i>	<i>187</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>187</i>

Розділ 6. Імміграція до України: проблеми та виклики	191
Основні категорії іммігрантів	191
Проблеми інтеграції іммігрантів в українське суспільство	207
Толерантність у міжетнічній взаємодії з іммігрантами	210
<i>Контрольні запитання</i>	<i>219</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>219</i>

Розділ 7. Внутрішня добровільна міграція в Україні	223
Причини і тенденції внутрішніх переміщень населення	223
Переїзд із села до міста – головний тренд внутрішніх міграцій	227
Міське і сільське культурні середовища як простори соціалізації особистості	231
Соціально-психологічні проблеми адаптації до міського способу життя	235
<i>Контрольні запитання</i>	<i>239</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>240</i>

Розділ 8. Внутрішня вимушена міграція на українських теренах	243
Наявний стан вимушеної міграції в Україні.....	243
Соціокультурні та соціально-психологічні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у спільноти, що їх приймають	250
Особливості психічного стану переселенців.....	257
Потреба корекції ставлення місцевого населення до прибульців	259
Роль соціального капіталу в адаптації вимушених переселенців	265
Контрольні запитання.....	269
Рекомендована література	270
 Розділ 9. Психологічні проблеми впливу міграції на дитину	273
Діти трудових мігрантів	273
Діти вимушених переселенців	283
Адаптація дітей мігрантів в освітніх закладах	289
Контрольні запитання	291
Рекомендована література	292
 Розділ 10. Психологічна допомога мігрантам	295
Організація соціальної та психологічної допомоги трудовим мігрантам	295
Психологічна допомога вимушеним мігрантам.....	308
Психологічна допомога дітям із внутрішньо переміщених родин	336
Контрольні запитання	351
Рекомендована література	351
 Додаток А. Пам’ятка трудовому мігрантові	355
 Додаток Б. Рекомендації для батьків щодо організації життєдіяльності дітей у складних кризових обставинах	358

ВСТУП

Міграційна проблематика — одна з найактуальніших: можна сказати, що сьогодні в жодній країні немає людини, яка б не була тією чи іншою мірою з нею знайома. Міграція стала невід’ємною частиною існування людства. У світі нині налічується близько 175 млн мігрантів (3 % населення планети), хоча ці дані є певною мірою умовними, оскільки не враховують нелегальну (неофіційну) міграцію.

Масштабні міграційні процеси в сучасну епоху потребують пильної уваги фахівців та громадськості. Тож учені різних галузей знань пропонують свої розробки та шляхи прикладного вирішення проблем, пов’язаних з міграцією. Однак, незважаючи на величезні обсяги міграції практично в усіх країнах світу, вивченням психології міграційної поведінки людей займаються явно недостатньо, відчувається брак психологічних досліджень феноменології міграції. Тому не варто дивуватися, що досі немає ні єдності у розумінні її сутності, ні єдиних підходів до її вивчення, а тим паче до управління міграційними процесами.

Потреба ж у таких підходах набуває дедалі більшої гостроти. І перспектива їх вироблення не в останню чергу залежить від того, наскільки глибоко оволодіють сьогодні відповідними знаннями майбутні психологи та інші студенти, що вивчають у вищій школі соціальні та поведінкові науки. Цій справі й має прислужитися наш навчальний посібник.

Не буде перебільшенням стверджувати, що проблема міграції особливо злободенною є для України, причому злободенність її з кожним роком зростає. Україна все більше відкривається світові: після Революції Гідності підписано Угоду про асоціацію нашої держави з Європейським Союзом, запроваджено безвізовий режим із понад стома країнами Європи і

світу. Усе це – глибоко позитивні знамення нашої доби, ознаки нашого демократичного розвитку, який передбачає безперешкодну реалізацію кожним громадянином його невід’ємного права на свободу пересування. Але розширення наших зв’язків зі світом породжує водночас і значні виклики для українського суспільства, яке у прискореному темпі втрачає кваліфіковану робочу силу. Українці масово виїждять за кордон, нерідко полишаючи вдома на тривалий час свої родини, дітей, розриваючи звичне коло спілкування, втрачаючи контакти з живильним середовищем рідної культури.

Нині, за офіційними даними Держстату, за рубежом працюють 3–5 млн українських громадян (7–10 % населення), тоді як в Україні залишається не більше 15 млн економічно активних людей (36 % населення)¹. Тобто із кожних чотирьох–шести українців, яких можна вважати економічно активними, щонайменше один шукає кращої долі (кращих заробітків, кращих можливостей професійної самореалізації тощо) за межами своєї Батьківщини. І марно сподіватися, що частка трудових мігрантів серед наших співвітчизників найближчим часом буде зменшуватися, скоріше навпаки: вона збільшуватиметься, адже у світі зростає попит на відносно дешеві українські трудові ресурси. Для задоволення цього попиту розвинуті країни, котрі потерпають від депопуляції населення, розробляють численні мотиваційні програми, спрямовані на залучення мільйонів мігрантів. Відтак в Україні буде чимдалі менше автохтонної робочої сили, нестачу якої – хочемо ми того чи ні – доведеться поповнювати за рахунок іноземців, яких можуть приваблювати робота чи поселення в Україні.

Це надає проблемі міграції нових вимірів. Якщо п’ять років тому, коли готувалося перше видання посібника, вона розглядалася переважно в аспекті адаптації українських трудових мігрантів за рубежом, психологічної допомоги їхнім сім’ям тощо, то тепер очевидно, що не меншої уваги потребують також ті, хто приїздить до нас на тимчасове чи постійне

¹ Див.: Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

проживання і, отже, має інтегруватися в українське суспільство або принаймні адаптуватися до його соціокультурних умов і реалій. Тобто міграційні процеси слід аналізувати як під кутом зору еміграції українців до країн зарубіжжя, так і з погляду тенденцій та перспектив імміграції іноземних громадян до України. При цьому потрібно відрізнити іммігрантів, котрі справді хочуть осісти в Україні, від тих, хто вважає її лише транзитною територією на шляху до нелегального перетину кордонів із країнами ЄС.

Має проблема міграції і, так би мовити, суто внутрішньоукраїнські виміри, актуальність яких теж зростає. Швидкий розвиток мегаполісів та інших великих міст, що відображає глобальну світову тенденцію урбанізації, у поєднанні з наслідками глибокої економічної кризи, яких ще й досі не може подолати наша держава, із занепадом багатьох галузей виробництва та депресивністю окремих регіонів – усе це спричинює численні внутрішні міграції громадян України.

Головним вектором таких внутрішніх міграцій, котрі мають переважно добровільний характер (не пов'язані з незалежними від людини обставинами, адміністративним примусом, насильницькими діями тощо), є переїзд із сільської місцевості до міста, що ставить на порядок денний далеко не прості питання адаптації вихідців із села до міського способу життя – настільки ж для них привабливого, як і незрозумілого та чужого. Проте є ще й інші внутрішні міграції, котрі аж ніяк не назвеш добровільними. Маємо на увазі масштабні вимушені переміщення населення, зумовлені російською анексією Криму та воєнними діями на Донбасі. Позбавлені звичних умов існування, вимушені переселенці потребують не лише соціального захисту, а й належного соціально-психологічного супроводу. Останній передбачає полегшення інтеграції переселенців у територіальні спільноти, які їх приймають, подолання взаємного відчуження (якщо таке виникає) між ними і цими спільнотами.

Окреслені виміри проблеми міграції спонукали авторів доповнити посібник низкою нових розділів. Їх присвячено імміграції іноземців до України, добровільним та вимушеним

внутрішнім міграціям. З урахуванням нових тенденцій глобального та локального характеру допрацьовано й ті розділи, які були в першому виданні посібника.

Над викликами, породженими міграцією, сьогодні неможливо не замислюватися. Розуміння психологічних основ сучасної міграції має сприяти подоланню вузькості та фрагментарності мислення молодого покоління українців, яке вирізняється високим рівнем соціальної мобільності, для якого міграційні пересування дедалі більше стають стратегією життєтворчості, способом життя, виявлення людської сутності, самоактуалізації.

Не можна закривати очі й на брак висококваліфікованих фахівців, здатних глибоко аналізувати міграційні процеси, специфіку роботи з мігрантами, формувати міграційну політику. Українці необхідні як підготовка нових, так і підвищення кваліфікації вже працюючих у цій галузі фахівців, передусім викладачів вищої школи. Для цього потрібні не лише наукові публікації, а й відповідні навчальні матеріали для студентів і викладачів.

У нашому посібнику висвітлено найважливіші питання, що стосуються міграційних процесів у сучасному світі. Розглядаються мотиваційні чинники міграційної поведінки, проблеми міграційної готовності, ідентифікації та ідентичності особистості у міжкультурній взаємодії, соціально-психологічної адаптації мігранта в іншокультурному середовищі, психологічної допомоги людині в ситуаціях вимушеної або нелегальної міграції.

Навчальний посібник розраховано на студентів спеціальності “Психологія” галузі знань 05 “Соціальні та поведінкові науки”. Його також може бути використано у процесі підготовки студентів інших спеціальностей цієї галузі знань.

Посібник має на меті реалізацію таких навчальних завдань:

– засвоєння студентами соціально-психологічних знань про міграційні процеси в сучасному світі;

– розширення світогляду студентів щодо мультикультурної взаємодії, міграційних процесів у структурі соціальної мобільності особистості;

– формування вмінь та навичок надання професійної психологічної допомоги особам, які її потребують у кризових життєвих ситуаціях;

– розвиток міждисциплінарних зв'язків – інтегроване застосування соціологічних, політологічних, соціально-психологічних знань у поєднанні з проблематикою кроскультурної психології та етнопсихології.

Кожний розділ посібника завершується запитаннями для перевірки і самоконтролю знань студентів та списком рекомендованої літератури, що створює умови для ефективного зворотного зв'язку, дає змогу мотивувати студентів не лише до аудиторної, а й до самостійної роботи.

Сподіваємося, посібник стане у пригоді й фахівцям соціальної сфери, працівникам правоохоронних органів, широкому колу науковців, а також усім, кому так чи інакше доводиться вирішувати складні проблеми, спричинені міграційними процесами.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА СИСТЕМА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

- Міграція як об'єкт міждисциплінарних досліджень
- Система методів пізнання міграційних процесів. Категорія “метод” у системі суміжних понять
- Системний підхід до соціально-психологічного аналізу міграції
- Соціально-психологічні методи дослідження міграційних процесів

Міграція як об'єкт міждисциплінарних досліджень

Починаючи з другої половини XX ст. міграційні процеси набули величезних масштабів, охоплюючи всі континенти планети, соціальні верстви і групи суспільства, різні сфери суспільної життєдіяльності. Міграція є одним із головних чинників перетворення і розвитку в усіх регіонах світу. Її безпосередній вплив відчувається на соціальних відносинах, культурі, національній політиці, міжнародних зв'язках. Міграція неминуче призводить до культурно-етнічної диверсифікації всередині окремих держав і до розмивання традиційних кордонів.

Під міграцією (лат. *migratio*) розуміють переселення, тобто територіальне переміщення населення, пов'язане зі зміною місця

проживання. Не всі переселення вважають міграцією, а лише ті, що пов'язані з перетином певних кордонів – не тільки державних, а й адміністративних. При цьому до міграцій не належать переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв'язках особи і майже не впливають ані на саму особу, ані на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття (тобто туристичні, рекреаційні поїздки, короточасні гостьові візити чи поїздки на відпочинок).

У визначенні поняття “міграція” фіксується необхідність зміни людиною місця проживання. С. К. Бондирева визначає міграцію як полімотивоване суспільне явище, викликане прагненням до задоволення потреб; воно є можливим завдяки мобільності людини та реалізується як у фізичному, так і у віртуальному просторі.

Вивчення міграційних процесів характеризується міждисциплінарністю, що сприяє більш повному та глибокому розкриттю закономірностей і механізмів міграційних процесів у суспільстві, зближуючи предметні поля філософії, психології, культурології, соціології. Дуглас Массей та його колеги чітко сформулювали проблему неузгодженості поглядів на міграцію представників різних наукових дисциплін: “Фахівці із суспільних наук вивчають міграцію не з позиції загальної парадигми, а з позиції різних теоретичних поглядів, які розділені між дисциплінами, регіонами й ідеологіями. Унаслідок цього дослідження міграції звужуються, стають неефективними і характеризуються повторами, пустопорожнім спілкуванням і спорами довкола принципових питань. Накопичення знань відбудеться лише тоді, коли дослідники приймуть спільні теорії, концепції, інструменти і критерії”¹.

Переважає більшість наукових досліджень міграційних процесів належить до соціологічних, економічних та демографічних галузей знань. У соціологічних дослідженнях спрямованість та інтенсивність міграційних потоків вважається показником рівня життя, особистої та громадської безпеки у тій чи іншій країні, а міграційна політика є відображенням стану розвитку суспільства. Для держав із нестабільною внутрішньою та зовнішньою ситуацією іс-

¹ *Massey Douglas S. An Evaluation of International Migration Theory; The North American Case / Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Konaouchi, Adela Pellegrino&J. Eduard Taylor // Population and Development Review. – 1994. – Vol. 20, № 4. – P. 700.*

нує загроза порушення суспільної рівноваги в результаті міграції, тоді як економічно сильні країни сприймають її як джерело збагачення та урізноманітнення суспільного буття. Зокрема, багато економічно розвинених країн через запровадження різноманітних програм стимулюють приплив висококваліфікованих фахівців різних галузей та забезпечують їм усебічну підтримку при влаштуванні. Хоч би як вросли емігранти в іншомовне середовище, хоч би як перепліталися їхні культури, еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні і, навпаки, збагачує країну, в яку спрямовується потік емігрантів.

Аналізуючи міждисциплінарний підхід у дослідженнях міграції, І. Молодікова зазначає: “У переважній кількості робіт рішення щодо міграції інтерпретуються у межах певних політичних або економічних конструкцій, які впливають на мігранта та його бажання виїхати. У західній літературі існує ще раціональний підхід, який розглядає індивіда як суб’єкта власного волевиявлення. Тут питання добровільності прийняття рішення має розглядатися окремо, оскільки навіть економічні або сімейні міграції мають не завжди добровільний характер, і навпаки”¹. У західній соціологічній, етнографічній та історичній літературі аналіз стратегій вибору мігранта через його суб’єктивне сприйняття проводиться за допомогою якісних досліджень, які містять глибинні інтерв’ю, історії життя тощо. Існує цілий напрям досліджень – нарративні інтерв’ю. Публікується величезна кількість історій, персональних щоденників, фотокіноматеріалів; наративи поділяються на гендерні, етнічні, вікові, територіальні, статусні. Цей напрям суттєво поглиблює розуміння механізмів прийняття рішень і процесу адаптації мігрантів. Загалом навіть окремі спроби аналізу мотивації та поведінки люди-

¹ Молодікова І. Введение: Западные подходы и исследования миграции – возможные сравнения с российской исследовательской школой // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособие / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграц. исслед., 2007. – С. 28.

ни, зроблені у межах соціології та етнології, оцінюються як дуже позитивна наукова подія.

Психологічний аналіз міграції спрямований на вивчення аспектів, пов'язаних безпосередньо з людиною. До них, зокрема, належать: індивідуальна мотивація міграції; особистісні чинники, що впливають на психологічну і соціально-психологічну адаптацію в інших етнічних і культурних умовах; соціальні взаємодії, що зумовлюють почуття безпеки або провокують тривогу; поінформованість щодо працевлаштування в іншій країні, в тому числі довіра чи недовіра до засобів масової інформації; референтні групи мігранта; психологічне здоров'я мігрантів тощо.

Система методів пізнання міграційних процесів. Категорія “метод” у системі суміжних понять

З метою подання загальної характеристики методології як системи методів пізнання міграційних процесів вважаємо за потрібне визначити основні категорії, на які спирається наукове дослідження.

Метод (від грец. *methodos* – шлях до...) – це спосіб досягнення результатів у пізнанні предмета та об'єкта вивчення. Визначення предмета і вибір відповідного методу завжди пов'язані з концептуальною позицією дослідника. Тобто метод можна розглядати як практичну реалізацію концептуальних принципів, сукупність яких є методологічною базою дослідження. У методах конкретизується методологія, котру розуміють як систему принципів наукового дослідження.

Своєю чергою методи конкретизуються у різних варіантах процедур, правил збирання і аналізу даних про об'єкт і предмет.

За мірою загальності методи поділяються на *всезагальні*, *загальні* та *спеціальні*. *Всезагальні методи* – це пізнавальні прийоми, які застосовуються у будь-якій галузі знань (наприклад: методи наукового аналізу і синтезу, діалектичний метод, моделювання, класифікація). *Загальні, або загальнонаукові, методи* застосову-

ються у багатьох науках (наприклад: спостереження, експеримент, математичні методи). *Спеціальні (конкретнонаукові)* – це методи, придатні до окремих галузей знання (наприклад: психодіагностичне тестування, соціометрія тощо).

Категорія “метод” тісно взаємопов’язана з певною множинністю понять, які розкривають зміст пізнавального процесу. Поняття “методологія” відображає стратегічний рівень наукового пізнання, “методика” – оперативний рівень. Поняття “метод” у цій системі є проміжним, тактичним рівнем.

Слід уточнити й наукові поняття, які у сукупності надають можливість цілісного розуміння процесу наукового пізнання на всіх його рівнях.

Принцип (лат. *principium* – першооснова) – це правила дій і норма поведінки у певній сфері буття та діяльності. **Науковий принцип** – це конкретизація світоглядних позицій і переконань, а також загальних принципів у процесі наукового пізнання (наприклад: принцип детермінізму, принцип єдності свідомості й діяльності, принцип розвитку, принцип особистісного підходу). Наукові принципи є, з одного боку, вихідними умовами, які визначають напрям і характер наукового пошуку, а з іншого – пояснювальними моделями для наукових фактів. Принципи визначають підхід до пояснення всіх психічних явищ, властивостей і станів. Вони спрямовані на розкриття психології людини як суб’єкта пізнання, спілкування і діяльності, як особистості.

Сукупність тих чи інших принципів, що їх визнає дослідник, складає його наукову концепцію.

Концепція (лат. *conceptus* – думка) – це специфічна система аргументованих поглядів, що оформлює те чи інше розуміння реальності, яка вивчається, та зумовлює стратегію її вивчення. Судження, котрі складають концепцію, мають бути аргументованими, тобто логічно обґрунтованими, або мати посилання на наукові авторитети. В науковій концепції відображається головна ідея дослідження – *що і навіщо* вивчається, тобто вказується на предмет і цілі дослідження, а також на можливі способи або методи дослідження. Наукова концепція спирається на певні наукові теорії.

Теорія (грец. *theorie* – розглядання, спостереження, дослідження) – це узагальнене вірогідне знання у певній сфері дійсності,

яке оформлене знаковими засобами (словами, символами) та виконує функцію опису, пояснення та передбачення фактів і закономірностей у даній галузі.

Концептуальні основи й теоретичні погляди дослідника, а також завдання дослідження визначають вибір підходу до вивчення об'єкта і предмета. **Науковий підхід** у широкому значенні – це втілення певних концептуальних позицій і принципів, тобто методологічний зміст дослідження, а у вузькому – це процедурна стратегія дослідження, його методична форма. Така стратегія вибудовується залежно від предмета і завдань дослідження, і саме вона визначає хід дослідницького процесу, зокрема вибір конкретних методів і методик на етапах збирання, обробки та інтерпретації даних про об'єкт, що вивчається.

Отже, поняття “методологія” порівняно з поняттям “метод” є більш широким і загальним. Метод є конкретизацією методології. У ньому зафіксовані можливе коло об'єктів і предметів дослідження, основні процедурні вимоги до роботи з об'єктом, а також результати, що передбачаються. Методику можна схарактеризувати як сукупність відомостей про доцільне проведення методу в конкретних умовах. Важливим компонентом методики, який визначає її специфіку, виступає процедура. **Процедура** (лат. procedure – просуватися) – це послідовність певних дій. Щодо психологічних досліджень маються на увазі дії на етапі збирання даних про об'єкт, емпіричні дії стосовно досліджуваного об'єкта, тобто це офіційно встановлений порядок дослідницьких дій.

У психології застосовується велика кількість методів та їхніх модифікацій, і далі виникають нові. Крім створення нових методів, відбувається постійна корекція відомих методичних процедур збирання та обробки даних залежно від конкретних умов їх застосування. Разом із тим ефективне проведення психологічних досліджень потребує чіткої орієнтації в усій багатоманітності методів. Цьому питанню присвячено численну наукову літературу, тому зупинимосся лише на найбільш відомих методах, які можуть бути застосовані у соціально-психологічних дослідженнях міграційних процесів.

Системний підхід до соціально-психологічного аналізу міграції

Аналіз сучасного стану проблеми міграції у психології показує, що в її розумінні існують серйозні теоретичні розбіжності. Дослідження соціально-психологічних феноменів передбачає комплексний різнобічний підхід з урахуванням динамічних змін явища, що вивчається.

Найбільшою мірою відповідає цим вимогам *системний підхід*. Крім того, міграційні процеси вивчаються з погляду їхньої динаміки, тобто методологічною базою виступає також *генетичний підхід*. Він потребує насамперед визначення об'єкта і предмета пізнання. На думку С. Д. Максименка, якщо в об'єкті пізнання фіксуються суб'єктивні уявлення про досліджувані явища, їхні властивості, зв'язки та відношення, то в понятті предмета, що окреслює межі вивчення цих явищ, знаходять відображення ті їхні властивості, зв'язки та закони розвитку, які вже введені у наукове пізнання та втілені в певних логічних формах.

Існують декілька видів системного підходу: *комплексний, структурний, цілісний*. *Комплексний підхід* передбачає наявність сукупності компонентів об'єкта або методів дослідження, які застосовуються. При цьому не береться до уваги ні повнота складу компонентів, ані відношення між ними, ані відношення компонентів із цілим. *Структурний підхід* передбачає вивчення складу (підсистем) та структур об'єкта. За такого підходу ще немає співвіднесення підсистем (частин) та системи (цілого). За *цілісного підходу* вивчаються відношення не тільки між частинами об'єкта, а й між частинами та цілим.

Методологічні засади застосування системного підходу у психології розроблені у працях Б. Г. Ананьева, Г. О. Балла, Г. С. Костюка, Б. Ф. Ломова, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна, М. М. Слюсаревського та ін. Системні описи є засобом вирішення багатьох теоретичних та прикладних завдань психологічної науки. Зокрема, системний підхід надає можливість інтеграції та систематизації психологічних знань, скорочення обсягу описів, виявлення інваріантів психологічних знань, сталих закономірностей та законів, подолання недоліків локального підходу, зменшення

суб'єктивізму в інтерпретації психічних явищ. До того ж системний підхід дозволяє визначити прогалини у знаннях про даний об'єкт, компенсувати їхню неповноту, сформулювати завдання наукових досліджень, надати цілісності описові предмета вивчення.

Загальними завданнями системних досліджень є *аналіз і синтез систем*. У процесі аналізу система виокремлюється із середовища, визначаються її склад і структура, функції, інтегральні характеристики (властивості), системотвірні чинники, взаємозв'язки із середовищем. У процесі синтезу будується модель реальної системи. Системні дослідження відображають статичку і динаміку систем, процеси, стани, поведінку й розвиток. Системні описи є сукупністю знакових, символічних та образних компонентів, які згруповані та впорядковані відповідно до структури об'єкта. Ця впорядкованість відображається у термінах *стадійності, періодичності, фазовості* тощо.

Соціально-психологічна сутність міграції як системи передбачає її дослідження в декількох площинах:

1) міграція вивчається як частина своєї видородової макроструктури, закономірностям якої вона підпорядковується: по-перше, як частина всезагального процесу глобалізації світу, як потужний чинник становлення мультикультурного (полікультурного) суспільства, що висуває серйозні вимоги до соціальної та особистісної ідентифікації людини; по-друге, як специфічний вид соціальної мобільності особистості;

2) міграція досліджується як система, що має специфічні соціально-психологічні особливості. Системотвірним елементом виступає криза соціальної та особистісної ідентичності людини у нестабільному середовищі, тому аналізуються цілісність і взаємозв'язки компонентів системи у процесі функціонування та розвитку, структура й динаміка соціальної ідентичності людини, яка планує та реалізує міграцію;

3) міграція як соціально-психологічний феномен та соціальна ідентичність, що її детермінує, аналізується виходячи з основних її складових, які своєю чергою теж мають системну будову. Досліджуються особливості прояву і трансформації різних видів соціальної ідентичності осіб, котрі здійснюють виїзд за кордон;

4) міграція як соціально-психологічна система розглядається з боку її динаміки, тобто закономірних етапів від “розмитого” почуття невдоволення людини якістю свого життя у певному регіоні до формування міграційної готовності та процесів адаптації мігранта у країні перебування;

5) міграція характеризується за її зовнішніми впливами, тобто об’єктивними та суб’єктивними наслідками на рівні особистості, сім’ї, професійної групи, суспільства в цілому;

6) розроблення соціально-психологічних засад профілактики та подолання негативних наслідків міграції, програм психологічної допомоги мігрантам.

Соціально-психологічні методи дослідження міграційних процесів

Кількісні та якісні підходи до дослідження міграції

Кількісні методи розглядають загальні закономірності, за яких із складної сукупності окремих випадків виводяться загальні ознаки. Тобто на відміну від якісних методів одиничне та особливе у предметі дослідження і ситуації не враховуються. При використанні якісних методів мова йде про структурні опис та пояснення динаміки тих соціальних процесів, які є характерними для сфери суспільної реальності, що вивчається, тобто про одиничне та особливе у предметі дослідження.

Якісні та кількісні методи мають доповнювати один одного, і їх поєднання надає можливість цілісного вивчення явища.

Кількісні методи

Опитування – метод безпосереднього або опосередкованого збирання інформації за допомогою усного або письмового звертання дослідника до певної сукупності людей (респондентів) із запитуваннями; цей метод передбачає подальшу реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію. Опитування може бути різноманітним: анкетування, ін-

терв'ю, поштове, телефонне, експертне тощо. Загалом виокремлюються два головні класи опитування: інтерв'ю та анкетування.

Інтерв'ю – це бесіда, яка проводиться за певним планом в умовах прямого контакту інтерв'юера з респондентом. Запис відповідей здійснюється або інтерв'юером (асистентом), або за допомогою технічних засобів.

Існують різні види інтерв'ю. За змістом бесіди розрізняють *документальні інтерв'ю* (вивчення подій минулого, уточнення фактів) та *інтерв'ю думок*, мета яких – виявлення оцінок, поглядів, суджень; окремо можливо виділити *інтерв'ю зі спеціалістами-експертами*.

За технікою проведення виокремлюють *вільні* (нестандартизовані) та *формалізовані* (стандартизовані) інтерв'ю. Вільні інтерв'ю – це тривала бесіда (до кількох годин) без деталізації питань, але за загальною програмою. Стандартизовані інтерв'ю передбачають докладну розробку всієї процедури, яка містить загальний план бесіди, послідовність і конструкцію запитань, варіанти можливих відповідей.

Залежно від особливостей процедури інтерв'ю може бути *інтенсивним* (“клінічним”, тобто глибоким, яке триває іноді годинами) та *сфокусованим* на виявлення вузького кола реакцій респондента.

Так звані *неспрямовані* інтерв'ю мають “терапевтичний” характер. Ініціатива бесіди належить респондентові, інтерв'ю допомагає йому висловитися. *Наративне інтерв'ю* – це вільна оповідь про своє життя, яка спрямовується інтерв'юером. Текст такої оповіді аналізується за допомогою якісних методів.

За способом організації можна виокремити *групові* та *індивідуальні* інтерв'ю. Перші – це спланована бесіда, під час якої дослідник намагається організувати дискусію в групі. Наприклад, застосовуючи техніку “фокус-груп”, інтерв'юер виступає ініціатором і ведучим групової дискусії за певною проблемою. До індивідуальних належать телефонні інтерв'ю. Цей специфічний метод швидкого “зондування” думок, синтез анкетування та інтерв'ювання зазвичай використовується в межах певного міста або села.

Анкетування передбачає суворо фіксований порядок, зміст і форму відповідей. При цьому відповіді реєструються респондентом

або самостійно, за відсутності дослідника (заочне опитування), або у присутності особи, яка проводить анкетування (пряме опитування). Анкетні опитування класифікуються передусім за *змістом і конструкцією запитань*. Розрізняють *відкриті* опитування, коли респонденти висловлюються у вільній формі; у *закритому* опитуванні всі варіанти відповідей заздалегідь розроблені та запропоновані респондентові. *Напіввідкриті* (або *напівзакриті*) анкети комбінують обидві процедури. *Експрес-опитування* застосовується при обстеженні громадської думки та містить три–чотири запитання та декілька пунктів, пов'язаних із демографічними та соціальними характеристиками опитуваних.

Групове анкетування відрізняється від *індивідуального*. У першому випадку анкетують 30–40 осіб: дослідник інструктує їх та потім збирає заповнені анкети; у другому – він звертається до кожного респондента особисто.

Для класифікації анкет також використовують критерії, пов'язані з темою опитування: анкети, в яких визначається *певна подія*; анкети для вивчення *ціннісних орієнтацій і думок*.

Серед методів отримання первинної інформації існують такі, що не є специфічно психологічними. До них належить спостереження – загальнонауковий метод, який широко використовується у природничих науках; у соціальній психології при вивченні міграційних процесів його застосування є досить трудомістким.

Спостереження – це метод цілеспрямованого, планомірного, певним чином фіксованого сприйняття об'єкта, який вивчається. Головні вимоги до наукового психологічного спостереження: 1) цілеспрямованість; 2) вибірковість; 3) плановість; 4) системність; 5) організованість; 6) фіксованість; 7) адекватність; 8) повнота.

Наявність усвідомленої мети створює відповідне настановлення на об'єкт і предмет спостереження. Спостерігач уже знає, що саме він має помітити у певній ситуації. Цілеспрямованість спостереження зумовлює його вибірковий характер, виокремлюючи головне, суттєве для дослідника. Цілеспрямованість і тісно пов'язані з нею планомірність та системність спостереження оформлюються в його організованість. Під організованістю розуміється певна упорядкованість дій дослідника, яка підвищує раціональність та ефективність сприйняття і реєстрації явища, яке спостерігається.

Як науковий метод, спостереження містить і момент *фіксації даних*. Фіксуються не тільки факти реальності, а й об'єктивні та суб'єктивні умови, обставини, феномени й навіть міркування і гіпотези, які виникають у дослідника під час проведення спостереження. З метою уніфікації даних для наступної кількісної обробки рекомендується використовувати спеціальні бланки, в яких зафіксовані параметри об'єкта. До цього слід додати вимоги повноти і адекватності отриманого матеріалу предметові дослідження.

Цілеспрямоване наукове спостереження використовується у таких основних випадках: 1) орієнтування у проблемі (отримання матеріалу, який сприяє проясненню проблеми, уточненню питань, формулюванню гіпотез); 2) збирання даних про об'єкт і предмет дослідження, коли застосування інших методів є складним; 3) доповнення, уточнення та контроль результатів, отриманих за допомогою інших методів; 4) ілюстрація запропонованих теорій, гіпотез або міркувань. Характерною рисою наукового спостереження є поєднання опису явища з його тлумаченням, тобто поясненням та узагальненням.

Головна перевага спостереження як дослідницького методу полягає в тому, що збирання інформації здебільшого не впливає на хід подій і не заважає природній поведінці учасників спостереження. Проте слід пам'ятати про етичні проблеми, пов'язані з тим, що люди можуть не знати про те, що за ними ведеться спостереження. До недоліків методу можна віднести: 1) пасивну роль спостерігача; 2) складність формалізації та, відповідно, кількісного аналізу даних; 3) трудність установлення точних причин явищ, які спостерігаються, через неможливість урахування всіх чинників; 4) упередженість спостерігача, що зумовлена певними закономірностями соціальної перцепції (“ефект ореолу”, “каузальна атрибуція”, “контрастні уявлення”, ефекти “первинності” та “новизни”, явища ідентифікації, емпатії, референтності тощо).

Виокремлюють декілька видів спостереження.

За мірою формалізації: 1) структуровані (контролюються та проводяться за планом); 2) неструктуровані (не контролюються, визначено лише об'єкт спостереження).

За розташуванням спостерігача: 1) включені (психолог є частиною групи, за якою проводиться спостереження, та бере участь

у діяльності цієї групи); 2) невиключені (спостереження ззовні: психолог не контактує безпосередньо з членами групи, за якою проводиться спостереження).

За місцем проведення і умовами організації: 1) польові (проводяться у природних умовах, в реальній життєвій ситуації); 2) лабораторні (об'єкт спостереження перебуває у спеціально створених умовах).

За регулярністю проведення: 1) систематичні (регулярна фіксація дій); 2) випадкові.

До перелічених видів спостереження можна додати такі пари: об'єктивне – самоспостереження; індивідуальне – колективне; повне – неповне; констатувальне – оцінкове; відкрите – приховане.

Експеримент – це емпіричне дослідження впливу окремого чинника (або декількох) на змінну, котра цікавить дослідника. Інформація, отримана в експерименті, має не тільки описовий, а й пояснювальний сенс, тобто розкриває причиново-наслідкові зв'язки між властивостями явища, яке вивчається. Цей метод має важливий позитивний момент: в експериментальній ситуації дослідник управляє нею і здатний виявити чинники взаємовпливу.

Експерименти мають декілька видів.

За специфікою мети дослідження: науково-дослідні; практичні; науково-практичні.

За логічною структурою доведення гіпотези: паралельні (порівнюються одночасно контрольна та експериментальна групи); послідовні (порівнюються стани об'єкта в різні періоди часу, тобто до і після введення незалежної змінної).

За умовами експерименту: польові (проводяться у природних умовах і мають за мету не стільки перевірку наукової гіпотези про причиновий зв'язок між змінними, скільки оцінювання ефективності різних програм або методів впливу); лабораторні (націлені на перевірку теоретичної гіпотези і здійснюються в умовах максимального контролю над рівнем впливу незалежної змінної та ізоляції цього впливу від сторонніх зовнішніх змінних).

Існують і інші підстави для класифікації експериментів. Наприклад, Р. Готтсданкер пропонує розрізняти два типи польових експериментів: експерименти, які дублюють реальний світ, та експерименти, які покращують його.

Аби висновки експерименту можливо було б поширити на більшу сукупність людей, дослідникові необхідно дотримуватися таких принципів: 1) контроль над рівнем незалежної змінної; 2) ізоляція основного ефекту від впливу сторонніх чинників; 3) багаторазове відтворення отриманих результатів для нівелювання випадкових змін результатів.

В експерименті застосовують *незалежні* (чинники, під впливом яких змінюється залежна змінна; напрямок та інтенсивність цього впливу контролюються дослідником) та *залежні* (чинники, які змінюються під впливом незалежної змінної) *змінні*.

Об'єктом соціально-психологічного експерименту може бути окрема особистість або група людей. Об'єкт дослідження конкретизується поняттями "*експериментальна група*" (на яку безпосередньо впливають незалежні змінні) та "*контрольна група*" (за певними параметрами вона аналогічна експериментальній групі, на яку не впливає експериментальний чинник). Зіставлення характеристик двох груп до і після експерименту дозволяє оцінити його наслідки і підвищує чистоту експерименту. Про основні вимоги до організації та проведення експериментів у психології можна дізнатися з численної літератури (див. список у кінці розділу).

Аналіз документів – один із найпоширеніших ефективних методів збирання первинної інформації, який певною мірою застосовується у кожному дослідженні.

Розрізняють декілька видів документів.

За статусом: офіційні (закони, постанови, протоколи, матеріали статистичної звітності, архіви і т. ін.); неофіційні (приватні щоденники, аматорські відеофільми тощо).

За мірою персоніфікації: особисті (авторські документи, ділові характеристики, історії хвороби тощо); безособові (не мають конкретних авторів і не належать певній людині).

За ситуацією створення: спровоковані дослідником (створюються для цілей дослідження на вимогу психолога); неспровоковані (природні) – всі інші види документів, що існують у нашому повсякденному житті.

За видами матеріальних носіїв: письмові (всі види друкованих та рукописних джерел); іконографічні (відео-, кіно-, фотодокументи, картини тощо); фонетичні (радіо- та інші аудіозаписи).

Неформалізований аналіз як метод дослідження передбачає сприйняття тексту в контексті дослідницького завдання. Тобто психолог формулює завдання, висуває гіпотезу, а потім шукає у тексті підтвердження або спростування гіпотези. Цей вид аналізу є передумовою формалізованого вивчення документів. Виокремлюють три основні види формалізованого аналізу документів: *контент-аналіз, або аналіз змісту* (від англ. content – зміст); *аналіз статистичної інформації*; *інформативно-цільовий аналіз текстової інформації*.

При проведенні контент-аналізу дослідник визначає категорії аналізу, тобто ключові поняття (сміслові одиниці), які відповідають основним поняттям та їхнім емпіричним індикаторам, що зафіксовані у програмі дослідження. Категорії аналізу мають бути доречними, вичерпними, взаємовиключними, надійними. Після визначення системи категорій аналізу вибирається відповідна одиниця аналізу тексту. За одиницю можуть бути прийняті слово, речення, тема, ідея, автор, соціальна ситуація тощо. Потім встановлюється одиниця рахунку, тобто кількісна міра, яка дозволяє реєструвати частоту (регулярність) появи ознаки категорії аналізу в тексті. Одиницями рахунку можуть бути число рядків, кількість друкованих знаків, сторінок, абзаців, авторських аркушів і т. ін.

Складність інструментарію контент-аналізу, незважаючи на цінність його результатів, є причиною нечастого використання цього методу сучасними дослідниками міграції.

Соціометрію як метод прикладного дослідження запропонував та обґрунтував Дж. Морено. Об'єктом соціометричного аналізу виступають реальні малі групи, які мають достатній досвід спільної діяльності. Предметом соціометрії є емоційні відносини людей у групах (симпатії, антипатії, нейтральне ставлення). За Морено, емоційні відносини людей лежать в основі структури соціальної групи і не виявляються за допомогою простого спостереження. Соціометрія – найбільш відомий спосіб аналізу міжособових відносин у групі, її проведення не потребує великих витрат часу. Надійність процедури залежить від правильного вибору критеріїв соціометрії, що має визначатися програмою дослідження і попереднім знайомством зі специфікою групи.

Прикладна соціометрія дістала значного поширення серед соціальних психологів багатьох країн світу при вивченні різних проблем, у тому числі проблем міграції. Наприклад, у змішаних групах, що складаються з мігрантів, які приїхали на нове місце й оселилися компактно, та представників місцевого населення, спостерігаються доволі непрості відносини. Тож членам такої групи дослідники пропонують указати, кого вони вважають найбільш чи найменш толерантними стосовно представників інших національностей. Дана методика дозволяє виявити міру адаптації в різномірних за етнічним, соціальним, гендерним, віковим складом групах.

Якісні методи

Групове неформалізоване інтерв'ю (фокусоване інтерв'ю, фокус-група) є груповим обговоренням певних питань представниками цільової аудиторії. “Фокус” у такій групі – на суб’єктивному досвіді людей, які діляться своїм розумінням теми. Хід бесіди на- правляється модератором за заздалегідь розробленим планом. Як правило, в дискусії застосовують спеціальні проєктивні методики, котрі дозволяють краще дізнатися про ставлення людей до предмета дослідження та отримати більш глибоку і детальну інформацію, ніж у звичайному спілкуванні. До того ж люди мають можливість порівняти свою думку щодо певної проблеми з думками інших. Респондентів просять не тільки висловити свою позицію, а й пояснити її, що у подальшому психологічному аналізі сприяє розкриттю психологічних механізмів формування думок. На практиці фокус-групова методика використовується разом із кількісними методами дослідження. Роботу групи записують за допомогою аудіо- і відеотехнічних засобів.

Оптимальна величина фокус-групи – від 8 до 12 осіб. За меншої кількості учасників важко створити необхідний динамізм для продуктивної роботи групи. Якщо ж кількість учасників більша, ніж 12 осіб, то група може поділитися на підгрупи, в яких виникнуть розмови на сторонні теми, а це заважатиме плідній дискусії. Загалом рекомендується формувати гомогенні (однорідні) групи за віком, видами діяльності, сімейним станом, що створює кращі умови для продуктивної роботи.

У літературі наводиться приклад застосування фокус-групи при вивченні проблем вимушених переселенців. Метою в даному випадку було виявлення думок лідерів некомерційних організацій вимушених переселенців стосовно шляхів інтеграції мігрантів у місцеві спільноти та визначення характеристик і чинників, що стимулюють або стримують цей процес.

Було організовано чотири фокус-групи. Опитувальник групового інтерв'ю складався із п'яти блоків:

- 1) визначення уявлення вимушених мігрантів про місцеву спільноту;
- 2) вивчення засобів здійснення зв'язку місцевої спільноти з вимушеними переселенцями (через які організації, установи, неформальні групи);
- 3) оцінювання взаємодії вимушених мігрантів із місцевою спільнотою;
- 4) оцінювання рівня адаптованості вимушених мігрантів у місцевій спільноті;
- 5) виявлення подальших перспектив розвитку взаємовідносин із місцевою спільнотою.

Дослідження окремої спільноти (кейз-стаді) – традиційна тактика якісного дослідження для вивчення унікального об'єкта у сукупності його взаємозв'язків. У соціологічній та соціально-психологічній літературі англomовний термін “case study” є загальновизнаним (“дослідження випадку”). Об'єкт дослідження у кейз-стаді має чітко окреслені межі: це певна група (наприклад мігранти – мешканці компактного поселення). Визначаються також часові межі об'єкта, які збігаються із часом проведення дослідження (наприклад шість місяців). Для більш глибокого вивчення ситуації застосовують різнопланові джерела інформації та інтенсивні методи: включене спостереження, глибинне інтерв'ю, вивчення офіційних та неформальних документів. Загальна схема такого дослідження полягає у визначенні проблеми, контексту ситуації, формулюванні висновків. Результати дослідження мають передусім практичну спрямованість і стосуються усіх об'єктів в аналогічних ситуаціях.

У тактиці кейз-стаді дослідники протягом тривалого часу стають учасниками повсякденного життя даної групи, вивчають систему взаємовідносин, значущість певних подій. Тривале заглиб-

лення у поле дослідження надає можливість розглянути той чи інший випадок у єдності його взаємозв'язків і динаміці розвитку, зрозуміти групові норми та цінності, структуру ролей, систему владних відносин у процесі повсякденного функціонування конкретного соціального організму. Фокус спрямовується не тільки на процеси, які можна спостерігати, а й на виявлення їхнього прихованого підтексту, суб'єктивних значень. У центрі уваги кейз-стаді можуть бути і соціально-психологічні особливості окремої особистості або соціальної групи.

Отже, специфіка кейз-стаді полягає у глибинному вивченні своєрідності, унікальності об'єкта, а результати дослідження мають прикладний характер та спрямовані на вироблення практичних рекомендацій.

“Історія життя” (або біографічний метод) – якісний метод збирання первинної інформації, який ґрунтується на вивченні індивідуального шляху та життєвого досвіду людей на різних стадіях їхнього соціального розвитку. Джерелом біографічних даних є особисті документи (мемуари, записи, щоденники тощо) або матеріали інтерв'ю і бесід. Основну увагу, як правило, приділяють конкретним аспектам або стадіям життя (наприклад, переїзд мігранта, його міжособові стосунки, кар'єра і т. ін.). Особливістю біографічного методу можна вважати сфокусованість на унікальних аспектах історії життя людини (іноді – групи, організації) і на суб'єктивному, особистісному підході до опису життя людини. У центрі уваги дослідника – документальний або усний опис подій з погляду їхніх учасників.

У соціальних науках розрізняють три основні типи “історій життя”: *повні, тематичні та відредаговані*. Повна “історія життя” окреслює весь життєвий досвід суб'єкта. Тематична історія відображає переважно один аспект або фазу життєвого шляху суб'єкта. Відредагована історія життя може бути і повною, і тематичною. Її головна особливість – провідна роль дослідника-інтерпретатора, який організує біографічний матеріал відповідно до теоретичної логіки, вибірково інтерпретує та редагує вихідні розповіді суб'єкта, аби відповісти на питання дослідження. Прикладом може слугувати дослідження, спрямоване на аналіз масового переміщення біженців або вимушених переселенців із небезпечних регіонів, коли

міграційна рухливість вивчається на рівні міста. Проте у центрі уваги дослідників – не можливі соціальні наслідки міграції для громади, а суб’єктивне сприйняття цієї події її основними учасниками.

Отже, кожне конкретне дослідження міграційних процесів спирається на оригінальну методичну стратегію, яка є системою методів збирання і аналізу емпіричної інформації, що адекватні цілям дослідження. Отримання базових даних про стан процесу в даний момент часу може здійснюватися за допомогою методів опитування (наприклад анкетування). Відомості про початкову стадію міграційного процесу можливо отримати із документальних джерел, формалізованих інтерв’ю для вивчення мотивації, настановлень, очікувань, переваг суб’єктів міграційного процесу. Зміни на наступних стадіях цього процесу можуть фіксуватися за допомогою методів опитування та спостереження. Вивчення третьої фази міграційного процесу – адаптації мігрантів у суспільстві, що приймає, – доцільно проводити якісними методами, а саме біографічним, тобто описом життєвого шляху та способу життя різних груп мігрантів. За необхідності організації впливу на міграційний процес заради його оптимізації рекомендується застосування методу соціально-психологічного експерименту.

Контрольні запитання

- ✓ Визначення поняття “міграція”. Наукові дисципліни, що вивчають міграційні процеси. У чому полягає специфіка соціально-психологічного дослідження міграції?
- ✓ Методологія вивчення міграційних процесів у соціальній психології. Відмінності між категоріями “концепція”, “теорія”, “науковий підхід”, специфіка їх застосування у психології міграції.
- ✓ Системний підхід до аналізу міграційних процесів.
- ✓ Загальна класифікація методів дослідження міграційних процесів. Кількісні та якісні методи.
- ✓ Яким чином застосовуються методи опитування у дослідженні соціально-психологічних проблем міграційної поведінки людей?

- ✓ Метод спостереження у вивченні міграції: можливості та обмеження.
- ✓ Експериментальне дослідження міграційної поведінки людини.
- ✓ Специфіка застосування методу аналізу документів у соціально-психологічному дослідженні міграційних процесів.
- ✓ Якісні методи вивчення міграційної поведінки людей: фокус-групове інтерв'ю, кейз-стаді, біографічний метод.

Рекомендована література

Агабекян Р. Л. Математические методы в социологии. Анализ данных и логика вывода в эмпирическом исследовании : учеб. пособие для вузов / Агабекян Р. Л., Кириченко М. М., Усатиков С. В. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 192 с.

Андреева Г. М. Социальная психология : [учеб. для высш. уч. заведений] / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 365 с.

Белановский С. А. Метод фокус-групп / С. А. Белановский. – М. : Магистр, 1996. – 272 с.

Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень : [підручник] / М. Т. Білуха. – К. : АБУ, 2002. – 480 с.

Бондырева С. К. Миграция (сущность и явление) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – 2-е изд. стер. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 2007. – 296 с. – (Серия “Библиотека психолога”).

Бочелюк В. Й. Методика та організація наукових досліджень із психології : [навч. посіб.] / В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк. – К. : Центр навч. літ., 2008. – 360 с.

Ганзен В. А. Теория и методология психологического исследования. Практическое руководство / В. А. Ганзен, В. Д. Балин. – СПб. : СПбГУ, 1991. – 48 с.

Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента : пер. с англ. / Р. Готтсданкер. – М. : Академия, 2005. – 367 с.

Грищенко І. М. Основи наукових досліджень / І. М. Грищенко, О. М. Григоренко, В. О. Борисенко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 186 с.

Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование / Дж. Гудвин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 558 с.

Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с. – (Серия “Учебник нового века”).

Климчук В. О. Кластерний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В. О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 30–36.

Климчук В. О. Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В. О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 43–47.

Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : [навч. посіб.] / О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2003. – 192 с.

Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл. – СПб. : Соц.-психол. центр, 1996. – 391 с.

Максименко С. Д. Генетическая психология (Методологическая рефлексия проблем развития в психологии) : монография / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 320 с.

Максименко С. Д. Експериментальна психологія : [підручник] / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К. : Центр навч. літ., 2008. – 360 с.

Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплин. учеб. пособие / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля / Центр миграц. исследований. – М., 2007. – 370 с.

Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [учеб. пособие] / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

Никандров В. В. Наблюдение и эксперимент в психологии / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2002. – 103 с.

Никандров В. В. Экспериментальная психология : [учеб. пособие] / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2003. – 480 с.

Новиков А. М. Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Либроком, 2010. – 280 с.

П'ятницька-Познякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. / І. С. П'ятницька-Познякова. – К. : Центр навч. літ., 2003. – 116 с.

Сидоренко В. К. Основи наукових досліджень : [навч. посіб. для вищ. пед. закл. освіти] / В. К. Сидоренко, П. В. Дмитренко. – К. : РННЦ “ДІНІТ”, 2000. – 260 с.

Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2000. – 350 с.

Сикевич З. В. Социологическое исследование: практическое руководство / З. В. Сикевич. – СПб. : Питер, 2005. – 319 с.

Слюсаревський М. М. Методологія та методи соціальної психології // Основи соціальної психології: Навчальний посібник / за ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – С. 54–71.

Суходольский Г. В. Математическая психология / Г. В. Суходольский. – Харьков : Гуманитар. центр, 2006. – 360 с.

Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : [підручник] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 4-те вид, випр. і допов. – К. : Знання, 2004. – 307 с.

Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Академкнига, Добросвет, 2003. – 596 с.

Massey Douglas S. An Evaluation of International Migration Theory; The North American Case / Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Konaouchi, Adela Pellegrino&J. Eduard Taylor // Population and Development Review. – 1994. – Vol. 20, № 4. – P. 699–751.

Розділ 2

МІГРАЦІЯ ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

- Види і функції міграції
- Чинники та закономірності міграції
- Динаміка міграційних процесів

Види і функції міграції

Міграція – це просторова активність (переміщення) індивіда, спрямована на оволодіння ресурсами нових територій і пов’язана зі зміною місця проживання. У міграції як суспільному явищі є три параметри:

- зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (*чинник мобільності*);
- намір індивіда покращити своє матеріальне і (або) соціальне становище (*чинник потреб*);
- прагнення індивіда обжитися на новому місці та вважати його “другою батьківщиною” (*чинник стабільності*).

У соціально-психологічному аналізі явища міграції слід розрізняти психологічний стан готовності до міграції, тобто міграційні настановлення як можливість або потенційну міграцію, та реально здійснюване переміщення людини. На думку соціолога Л. Л. Рибаківського, мобільність (рухливість) та міграція – це різні поняття. Під міграцією слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Саме у такий спосіб міграційна мобільність насе-

лення трактується у довідкових виданнях: “готовність або здатність громадян чи осіб без громадянства здійснювати переміщення”¹.

У науковій літературі існує низка підходів до класифікації видів міграції залежно від критерію, що покладений в її основу.

Тож можна виділити кілька видів міграції.

Міграція *внутрішньодержавна* і *міждержавна* (з перетинанням державного кордону): виїзд із країни – еміграція, в’їзд до країни – імміграція.

Міграція *постійна* і *тимчасова*: трапляються випадки, коли індивід вимушений мігрувати у зв’язку з особливими політичними подіями у країні. Це – різновид еміграції (наприклад, у країні відбулася зміна влади, тож активні діячі колишньої влади емігрують, але чекають можливості повернутися).

Міграція *суверенна (добровільна)* і *вимушена*. До вимушеної міграції треба віднести ті випадки, коли причина міграції лежить поза індивідом, тобто це міграція з примусу. Суверенною (добровільною) міграція вважається тоді, коли мігрант приймає рішення без зовнішнього тиску виходячи зі своїх потреб.

Нині отримали державне визначення два офіційні види міграції: “вимушені переселенці” і “біженці”. Така законодавча класифікація є важливою з огляду надання державної допомоги і правового статусу. Схожість між вимушеним переселенням і біженством – це самий момент вимушеності. Відмінності ж у тому, що у психіці біженця панує домінанта віддалення від небезпечного місця, тоді як у вимушеного переселенця присутній момент оцінки місця переселення, тобто він ретельно вибирає місце, куди переселитися.

Міграція *політична* і *економічна*. Різниця у провідній причині: політичні обставини або матеріальна зацікавленість. До економічної міграції слід віднести і трудову міграцію: виїзд до інших

¹ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра, 1998. – С. 124.

країн на заробітки з наміром при нагоді стати постійним мешканцем країни перебування.

Міграція *легальна* та *нелегальна*. Це питання є актуальним, коли мова йде про міждержавну міграцію, оскільки всередині країни для цього перепон немає. Міграція до іншої країни пов'язана зі значною кількістю чинників і обставин етнічного і правового характеру, тому в'їзд до країни без ухвали тамтешньої влади не дозволяється. Зокрема, багато країн у зв'язку з напливом мігрантів із третіх країн вимушені вводити обмеження на в'їзд громадян.

Міграція *індивідуальна* і *масова (етнічна)*: наприклад масовий виїзд на роботу до Німеччини громадян Туреччини. Масова міграція частіше має етнічний характер, одним із яскравих її варіантів є діаспора. Звичайно масова міграція пов'язана з несприятливими подіями на батьківщині.

Маятникова міграція: мова йде про маятникову мобільність, тобто регулярне переміщення населення із одного населеного пункту в інший на роботу або навчання. Маятникова міграція є результатом невідповідності розміщення виробництва і розселення людей. Особливо розвинута маятникова міграція у великих містах – мегаполісах.

Епізодичні та сезонні міграції іноді бувають попередниками незворотної міграції, оскільки створюють умови для вибору постійного місця проживання. В такому розумінні вони відіграють важливу роль для майбутнього переселення, оскільки надають найбільше інформації та сприяють налагодженню зв'язків у місцях майбутнього поселення.

Епізодичні міграції – це ділові, культурно-побутові та інші соціальні переміщення, які здійснюються нерегулярно як у часі, так і у просторі, а також зовсім не обов'язково у тих самих, що раніше були, напрямках. Головною ознакою епізодичних міграцій є насамперед нерегулярність подібних переміщень, здійснення яких залежить від багатьох факторів, у тому числі політичних, культурних, комерційних, освітніх, сімейних тощо.

Сезонні міграції – переміщення працездатного населення до місць тимчасового працевлаштування з метою отримання вигідної роботи за наймом, після виконання якої особа повертається до місця попереднього мешкання. Такий вид міграцій тому називається

сезонним, що їхні обсяги та частота залежать від пори року, а тимчасовий період перебування в іншому місці – від домовленості про виконання того чи іншого виду трудової діяльності. Причини сезонних міграцій бувають різні, зокрема: надлишок робочої сили в регіонах, де існує безробіття; вигідна заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, яка дозволяє за короткий час отримати значні прибутки; різниця в оплаті праці між окремими регіонами чи сусідніми державами.

Підготовлена та непідготовлена міграція. Підготовлена міграція частіше пов'язана з явищем інтелектуальної міграції: індивід заздалегідь знаходить собі працедавця, обговорює умови оплати. Непідготовлена міграція – це всі випадки, коли індивіда не чекають, коли ніхто не готовий надати йому допомогу, тож він може потрапити у скрутну ситуацію без засобів до існування (наприклад біженець).

У таблиці 1 представлено широку типологію видів міграції, яка ґрунтується на різноманітних індикаторах просторової мобільності людей.

Більшість індикаторів є досить зрозумілими: дійсно, є відмінності між короткотерміновою і постійною міграцією; зрозуміло, що той, хто приєднується до свого чоловіка або жінки, має іншу перспективу, ніж той, хто починає працювати самотужки в іншій країні. Становище мігранта в ситуації, коли треба просто сісти в автобус і переїхати в іншу країну, відрізняється від становища того, хто долає міжконтинентальні простори, а надто того, хто змушений емігрувати. Також є різниця: прибуває людина у загальному потоці біженців або в'їжджає індивідуально.

Науково вивірені типології дозволяють не лише точно окреслювати картину міграцій, а й оцінювати всю різноманітність мотивації та поведінки людей. Із значної кількості типологій, побудованих на різних засадах, ми зосередимося на тих, що вказують на соціально-психологічні особливості міграційної поведінки.

Соціокультурна типологія складається із різних моделей, котрі містять такі міграційні характеристики, як стать, подружній статус, вік, професійна кваліфікація, етнічна належність. Усі ці ознаки суттєво впливають на специфіку міграційної поведінки людини.

Таблиця 1

Індикатори просторової мобільності людей

Тривалість перебування	Тривалість перебування – головна змінна. Треба розрізняти тимчасову, напівпостійну і постійну міграцію. Можна виокремити щотижневі, щомісячні, щорічні міграції, один раз у п'ять років тощо.
Місце	Характер міграції можна визначити через зміни місця перебування та проживання, а також через зміну типу / характеру поселення, звідси міграції село – село, село – місто, місто – місто, місто – село. Для точності слід визначити місце, де працює людина, і місце, де вона проводить своє дозвілля.
Географія	Розрізняють міграції на короткі, середні й далекі відстані. Залежно від цього виокремлюють місцеві, регіональні, міжрегіональні, внутрішньоконтинентальні, міжконтинентальні та глобальні міграції, а за напрямками міграції – Схід – Захід, Південь – Північ.
Мета	Міграції розрізняють залежно від мети. Наприклад, чи є мета рекреаційною, діловою або це трудові міграції (зайнятість, економічні мотиви), міграції, пов'язані з навчанням або з вирішенням сімейних проблем, міграції як втеча від лиха або переслідування (вимушена міграція).
Характер прийняття рішення	Чи є міграція добровільною або вимушеною, хоча “сіра смуга”, яка розміщується між цими типами, значно ширша, ніж названі чіткі полюси.
Основні учасники (актори)	Аналіз зміни місця проживання необхідно проводити з урахуванням того, хто є головним актором. Має бути встановлено, хто бере участь у переміщенні: тільки один актор-мігрант або два актори-мігранти. Наприклад, чи є учасником міграцій контрабандист або торгівець людьми? У цьому випадку треба встановити, хто відповідає за процес переміщення – мігрант чи контрабандист / торгівець.
Характеристики основних учасників (акторів)	Учасників міграцій розрізняють за статтю, віком, етнічною належністю. За домінантною групою учасників виокремлюють специфічні міграції (наприклад: жіноча міграція, міграція китайців, дітей).

Продовження табл. 1

Професійні якості	Міграції розрізняють залежно від рівня освіти і професії мігрантів. Виокремлюють міграції некваліфікованих, низько-, середньо-, висококваліфікованих осіб. Ураховуючи професійний склад, можна говорити про міграції робітників, інженерів або медичних працівників.
Взаємозв'язки	Характер міграцій залежить від складу та особливостей взаємодії акторів. Це визначає тісноту відносин (слабкі / сильні зв'язки, якість соціального капіталу) і природу взаємозв'язків. Багато залежить від того, чи беруть участь у міграції “пілоти” (першопрохідці) або “будівничі мостів” (ті, хто створює міграційні мережі).
Кількість	Міграції розрізняють залежно від кількості учасників. Мова йде про індивідів, сім'ї, групи, масові міграції.
Політичний характер	Політичний характер міграцій визначається характером перетину кордонів. Розрізняють внутрішні міграції, які відбуваються в межах національних кордонів держави, але з перетином адміністративних кордонів, і міжнародні міграції, коли при переїзді з однієї країни в іншу відбувається перетин державного кордону.
Правовий статус	За правовим статусом виокремлюють законних або незаконних мігрантів, а також різні їх категорії відповідно до законодавства країни-приймача.
Культурна дистанція	За етнічними, культурними, релігійними або лінгвістичними особливостями мігранти можуть бути тією чи іншою мірою близькими до суспільства країни перебування.

Правова типологія є важливою для соціально-психологічного аналізу міграційних процесів, оскільки прямо стосується повсякденного життя мігрантів. Легальна міграція передбачає доступ на ринок праці країни-приймача, право на соціальну та медичну допомогу, певні громадянські права. Нелегальний ж мігрант може бути затриманий, депортований, звинувачений, його права можуть бути порушені. Тож легальний або нелегальний статус мігранта тісно взаємопов'язаний зі станом його психологічного

добробуту і впливає на успішність соціально-психологічної адаптації. Наприклад, трудова міграція, тобто міграція до іншої країни з метою працевлаштування, може бути чотирьох видів:

1) *офіційна трудова міграція* – переміщення громадян, які виїждять за кордон, декларуючи метою виїзду участь у трудовій діяльності. Це – легальні трудові мігранти у країнах призначення (саме їх фіксує офіційна статистика);

2) *неофіційна легальна міграція* – поїздки за кордон із декларованою метою туризму або відвідин родичів із подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті. Учасники таких поїздок не можуть бути відстежені вітчизняною статистикою, однак стають цілком легальними трудовими мігрантами у країнах-реципієнтах;

3) *успішна нелегальна міграція* – поїздки, пов’язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн;

4) *міграція жертв злочинних угруповань* – торгівля людьми та інші випадки перебування мігрантів у нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

Міграції поділяються на *організовані* (що плануються) та *неорганізовані* (стихійні). Організована міграція відбувається за допомогою держави або певних суспільних структур. Наприклад, сучасна трудова міграція населення України проходить частково організовано – через державні центри зайнятості населення, які надають послуги з консультування та виступають у ролі посередників у працевлаштуванні за межами України, або за допомогою офіційно зареєстрованих агенцій із працевлаштування за кордоном, які мають ліцензії на цей вид діяльності. Сюди ж віднесемо міграції, що здійснюються у рамках договорів, укладених між українськими та зарубіжними підприємствами.

На особливу увагу заслуговує визначення поняття “трудова міграція”, як і жививаних його синонімів – “міграція робочої сили”, “зовнішня зайнятість”, “економічна міграція”. Зокрема, на думку О. А. Малиновської, останнє ототожнення є помилковим. Поняття економічної міграції за своїм змістом є більш широким і охоплює трудові переміщення лише як один зі своїх різновидів.

На сьогодні поширеним явищем є нелегальна трудова міграція, коли мігранти потрапляють і працевлаштовуються на території

іншої країни незаконно. Мета, яка декларується при в'їзді, часто пов'язана з туризмом, відвідинами родичів, друзів тощо.

У соціологічних дослідженнях трудової міграції підкреслюється, що міграційні переміщення людини впливають на динаміку соціальної структури та статусних характеристик різних прошарків населення у районах прибуття і вибуття мігрантів; крім того, завдяки міграційним переміщенням людина реалізує право на отримання більш високої винагороди за свою працю, адекватної її освітнім та професійно-кваліфікаційним характеристикам. Тобто стимулом для трудової міграції є не тільки відсутність роботи в регіоні, а й відсутність такої роботи, яка б за умовами праці, оплатою, можливостями професійного зростання відповідала освіченості й кваліфікації людини.

Виходячи з цього виокремлюють три типи трудових мігрантів:

- 1) трудові мігранти, які прибувають на роботу за контрактом, – напівкваліфіковані чи некваліфіковані робітники, котрі перебувають у країні певний період часу;
- 2) висококваліфіковані фахівці – працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїзджать від країни до країни;
- 3) нелегальні трудові мігранти.

Інтелектуальна міграція в сучасній Україні. Нині міждержавна міграція набуває дедалі більшої диференціації. Особливої уваги потребує проблема, пов'язана з відпливом висококваліфікованих трудових ресурсів (“відпливом мізків”). Саме цей вид зовнішньої еміграції має специфічні негативні наслідки. До них слід віднести падіння інтелектуального рівня населення як у короткотерміновій, так і довготерміновій перспективі; втрату пріоритетів науково-технічного розвитку суспільства; посилення відставання від розвинених країн світу.

Через вилучення зі структури населення найбільш соціально активної частини – його інтелектуальної еліти – знижується пасіонарність українського етносу. Все це являє безпосередню загрозу безпеці суспільства, перспективам його соціального та економічного розвитку. Незважаючи на високий рівень підготовки фахівців вищою школою України, умови для подальшої роботи (як матері-

альні – оплата праці вченого, так і дослідницькі – доступність літератури, сучасного устаткування, технологій тощо) не відповідають світовим стандартам, що й виступає прямим або непрямим чинником інтелектуальної міграції.

Під інтелектуальною міграцією вчені розуміють “міграцію наукових і викладацьких кадрів високої і вищої кваліфікації, реально або потенційно зайнятих науковими дослідженнями й розробками, а також обслуговуванням цієї галузі”¹. На сьогодні склалися дві основні (але конкурентні) наукові концепції, які намагаються пояснити явище інтелектуальної міграції. Відповідно до концепції *обміну знаннями й досвідом* (brain exchange) люди мігрують у пошуках нового місця праці з урахуванням своєї професії та кваліфікації. У рамках концепції *розтрати умів* (brain waste) інтелектуальна міграція розглядається як чиста втрата для сукупного обсягу робочої сили країни-експортера.

В Україні міграційний процес серед науковців набув досить великих масштабів від початку 90-х років минулого століття; зокрема, кількість докторів наук різних галузей, які виїжджають працювати за кордон, збільшується з кожним роком. Традиційними країнами міграційного вибору продовжують залишатися Німеччина, Ізраїль і США. У США “підживлення інтелектуальної еліти” із країн Східної Європи з розвиненими науковими школами зробило можливим селективний добір фахівців: скажімо, студенти-іноземці та співробітники-іммігранти складають там близько половини академічного персоналу в галузі природничих наук.

В. Л. Зливков підкреслює: “Саме тому, що висококваліфікована праця не знаходить реальної підтримки на державному рівні, фахівці прагнуть виїхати за межі України. Це можна б було вважати ознакою відкритого суспільства, яке не забороняє своїм громадянам перетинати кордони. Але коли процес стає масовим, то вже виникає загроза національній безпеці”².

¹ Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 256 с.

² Зливков В. Л. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти / В. Л. Зливков // Соціальна психологія. – 2004. – № 6 (8). – С. 7.

Серед *причин міждержавної інтелектуальної міграції* у сучасній науковій літературі найчастіше вказуються такі:

- низький життєвий рівень, що змушує шукати можливості доброго заробітку там, де інтелектуальна праця високо оплачується;

- незахищеність прав власності на продукти інтелектуальної праці; матеріальні, інформаційні та інші перешкоди спілкуванню із зарубіжними колегами;

- обмеженість доступу для талановитих молодих учених із периферії до великих наукових центрів; розпад наукових колективів;

- низький і такий, що продовжує знижуватися, престиж науки, недооцінювання суспільством соціальної значущості інтелектуальної праці.

В аналізі наслідків інтелектуальної міграції для країни переважають здебільшого *негативні оцінки*, а саме:

- втрата країною конкурентоспроможної частини власних трудових ресурсів;

- уповільнення темпів розвитку науково-технічного прогресу через значну інтелектуальну міграцію вчених;

- використання іммігрантів за кордоном переважно на низькокваліфікованих важких роботах зі шкідливими умовами праці, наявність випадків їх дискримінації та експлуатації місцевими роботодавцями;

- тривала відірваність від родини.

Серед *позитивних результатів* інтелектуальної міграції для нашої країни можна назвати:

- сприяння інтеграції України в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою;

- надання можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити кваліфікацію, ознайомитися зі світовим досвідом, поліпшити матеріальне становище як самих мігрантів, так і членів їхніх родин;

- стимулювання до більш продуктивної діяльності українських наукових працівників через виникнення конкуренції із закордонними фахівцями;

- підвищення світового рейтингу України як демократичної, вільної та відкритої держави.

Функції міграції виражають її сутність та обумовлюють властивості цього явища. Міграція виконує *функцію розвитку населення*, тобто сприяє змінам соціально-психологічних характеристик людей, розширенню світогляду, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, розвитку особистості, її матеріальних, соціальних і духовних потреб, інтеграції національних культур. Також виокремлюють *селективну функцію*, сутність якої полягає у тому, що різні соціально-демографічні групи різною мірою беруть участь у міграційних переміщеннях. Тобто спостерігається диференціація міграційного потоку за статтю (хто мігрує частіше – чоловіки чи жінки?), за віком, рівнем освіти, професійною належністю, кваліфікацією, за місцем проживання (місто чи село) тощо.

Найбільш значущими функціями міграції є *економічна* та *соціальна*. Економічна функція полягає у забезпеченні кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різного профілю й кваліфікації у різних регіонах або країнах. Тобто чинником міграції вважається передусім різниця рівнів матеріального добробуту людей, умов праці й побуту, а причиною – суперечність між потребами особистості та можливостями їх задоволення у місці постійного проживання.

До найважливіших соціальних функцій міграції належить задоволення індивідуальних та соціально-групових потреб, які розуміються ширше, ніж матеріальні: від потреб безпеки, належності до групи до потреб самоактуалізації, підвищення соціального статусу.

За наявності незадоволених потреб індивід стає більш мобільним: енергію для переміщення надає йому збудження будь-якої базової потреби. Наприклад:

- *статевої потреби*: секс-туризм, поїздки у пошуках шлюбного партнера;
- *потреби самозбереження*: біженство із гарячих точок планети;
- *потреби матеріального добробуту*: міграція у більш заможні місця;
- *потреби нової інформації*: подорожування і туризм.

В основі міграції завжди лежить незадоволеність людини своїм місцем проживання та (або) становищем. Наприклад, багато здібних людей виїжджають із сільської місцевості до міста через

неможливість отримати вищу освіту, знайти престижну роботу, реалізувати себе на рівні своїх здібностей.

Головним мотивом міграції є пошук благополучного життя, а благополуччя має два аспекти: матеріальний комфорт і безпека. У сучасному світі головним мотивом міграції є економічний: мігранти шукають більш матеріально впорядкованого життя.

Виходячи з головних потреб людей С. К. Бондирева виділяє декілька мотивів міграції.

Прагнення “кращої долі” – із об’єктивно неблагополучних місць виїжджає якісне населення. Прикладом є масова міграція українців і поляків до Канади на початку минулого століття. Вони їхали туди працювати і в достатку живуть там зараз, жодних етнічних проблем не виникає.

Заздрість до мешканців більш благополучних місць. Це міграція без гуманітарних або політичних причин. Приклад – роми Чехії, які прагнуть виїхати до Великої Британії, оскільки там більш висока грошова допомога.

Комплекс меншовартості. Деякі індивіди взагалі не здатні знайти себе у реальному житті. Для них міграція є виходом зі скрутного психічного стану. Така міграція рідко буває успішною, оскільки людині від себе самої не втекти.

Прагнення повніше реалізувати свій потенціал. Тобто головними мотивами є і можливості самоствердження, самореалізації, і можливості покращити матеріальне становище.

Прагнення безпеки. Наприклад, міграція діячів науки і культури із нацистської Німеччини. Це різновид міграції за політичними мотивами.

Що спільного у всіх цих явищ? Головне – це незадоволеність індивіда місцем свого проживання, яка може мати об’єктивні або суб’єктивні причини. Ця незадоволеність супроводжується психічним напруженням і переростає у різке заперечення можливості продовження свого перебування на місці проживання. Ніхто і ніколи не мігрує туди, де йому буде гірше, а саме туди, де, як уявляється, має бути краще. Взагалі міграція, як зазначалося, – це полімотивоване явище. Протилежними мотивами міграції можуть бути тільки патріотизм, прагнення покращити своє життя, спрямовуючи зусилля саме на благо рідних місць, а не на будь-яке переміщення.

Чинники та закономірності міграції

У вивченні міграції населення як суспільного феномена кожна з дисциплін обирає свій предмет, завдання тощо. Різні теоретичні підходи досліджують міграційну дійсність на різних рівнях, проте розуміння міграційних процесів в усьому розмаїтті їхнього змісту і функцій передбачає участь соціальної психології з її доволі ефективним інструментарієм.

Складність процесів міграції населення сприяла виникненню кількох теорій міграції. Вчені виокремлюють зовсім різні, іноді суперечливі один одному чинники як визначальну причину міграції. Найбільш повну класифікацію підходів до вивчення міграційних процесів розроблено В. О. Іонцевим: вона містить 17 наукових підходів, 45 наукових напрямів, теорій і концепцій. Дослідник виокремлює такі підходи: економічний, соціологічний, демографічний, міграційний, історичний, географічний, політичний, типологічний, екологічний, системний, етнографічний, психологічний, біологічний, генетичний, філософський, юридичний, методологічний.

Усі теоретичні підходи до вивчення міграції можна розділити на дві групи (американський дослідник Д. Массей): 1) *теорії, що розглядають чинники і причини міграції*; 2) *теорії, що фокусуються на аналізі механізмів саморозвитку і самопідтримки міграції*.

Перша група теорій спирається на поняття “чинник міграції”, тобто сукупність об’єктивних та суб’єктивних причин, що впливають на прийняття рішення про міграцію.

Під *об’єктивними чинниками* розуміється різниця у значущих для людини умовах життя у різних країнах, а під *суб’єктивними* – ті особливості структури особистості (потреби, інтереси, прагнення, ціннісні орієнтації), котрі обумовлюють диференціацію рішень, що приймаються різними індивідами або групами за таких самих умов. Об’єктивні чинники своєю чергою можна поділити на *природні* та *суспільні*.

Природні чинники міграції населення – це територіальні відмінності у природних умовах, а суспільні чинники визначають територіальні відмінності в умовах суспільного буття людини або груп. Природні чинники пов’язані з рельєфом, ґрунтом, поверхневими і підземними водами, надрами, кліматом, рослинним і тва-

ринним світом; вони впливають на міграцію опосередковано, оскільки природні умови є природною основою багатьох виробництв.

У структурі суспільних чинників можна виокремити широкі групи економічних, політичних, етнічних, соціальних, соціально-психологічних чинників.

У таблиці 2 представлено основні групи чинників, які впливають на прийняття людиною рішення про трудову міграцію.

Таблиця 2

Основні чинники трудової міграції

Об'єктивні чинники			Суб'єктивні чинники
суспільні		природні	
економічні	матеріальні потреби людини	природні умови як природна основа виробництва	особистісні характеристики та мотивація людини
політичні	оцінка соціально-економічної ситуації в країні		
етнічні	прагнення працювати в регіоні, що має близькі культурні та етнічні характеристики		
соціальні	покращення соціального статусу; вплив соціального оточення та референтних груп		
педагогічні	особливості навчання і виховання		
психологічні	зміна системи цінностей у суспільстві		

До економічних чинників належать низький життєвий рівень населення, обмежені матеріальні можливості, безробіття, низька заробітна платня.

Політичні чинники міграції проявляються у нестабільному зовнішньополітичному становищі країни походження мігранта та у

нестабільній політичній ситуації всередині країни. Зростання міграційних настроїв залежить від оцінки громадянами економічної та політичної ситуації у державі.

Етнічні чинники пов'язані, зокрема, з можливістю повернення на етнічну батьківщину, а також із прагненням жити в суспільстві, де зберігається попередній спосіб життя, принаймні у сфері міжетнічних і культурно-мовних відносин.

Соціальні чинники пов'язані з можливостями покращення свого соціального статусу, самореалізації в новому суспільстві, а також із впливом референтних груп мігрантів, засобів масової інформації, чуток стосовно життя за кордоном тощо. Тут можуть діяти чинники престижу, своєрідної моди та інші феномени суспільної свідомості.

Слід особливо підкреслити значущість *психологічних чинників* у прийнятті рішення про міграцію. У мігрантів, котрі мають досвід перебування у розвинутих країнах, змінюються смаки та мотивація, формується стиль життя, якого важко досягнути, працюючи на вітчизняному ринку. На рівні соціальної спільноти, громади міграція глибоко вкорінюється у стандартний набір зразків поведінки, її цінності стають частиною загальних цінностей спільноти. Міграція навіть може виступати як ритуал, обов'язковий для повноцінної життєдіяльності особистості. Скажімо, якщо хтось не робить спроби мігрувати, він буде сприйматися як ледачий або незаповзятливий.

На думку дослідників, зміна системи цінностей у людей, які здійснили матеріально успішні спроби трудових міграцій, є загрозою нівелювання соціальної значущості зайнятості в Україні через формування у молоді стійкого стереотипу, згідно з яким досягти гідного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон.

У сучасний період змінюється ставлення людини до свого життя, до власної долі, до своєї біографії. Це проявляється у дії таких суб'єктивних чинників міграційної поведінки:

- вплив оточення на прийняття рішення про міграцію (сім'я, друзі);

– посилення ролі моделей стійких взаємозв'язків між людьми (соціальних мереж) у прийнятті рішення про міграцію і при виборі нового місця проживання;

– поява нового типу особистості, для якої переміщення саме по собі є цінністю, ствердженням свободи, а не реакцією на зовнішні проблеми або бажанням уникнути їх.

Окрім переваг в умовах життя майбутньої країни проживання, процес еміграції залежить від життєвих стандартів, які склались у тієї чи іншої групи населення, від уявлення про те, що є нормою. Життєвий стандарт, або рівень життя, є категорією, що характеризує міру задоволення соціально-економічних та духовних потреб людей. Рівень життя виявляється у кількості та якості благ та послуг, що споживаються, починаючи від первинних вітальних потреб (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, праці, відпочинку та ін.) і закінчуючи високими духовними запитами. Оцінка рівня життя формується в різних соціальних груп у ході порівняння винагороди, можливостей задоволення потреб та реалізації інтересів з аналогічними можливостями інших людей чи своїм власним становищем у минулому. Таким чином, підвищення рівня життя пов'язано не тільки із зростанням суспільного добробуту, а й із справедливістю його розподілу. Це означає, що соціально-економічні чинники (передусім рівень добробуту та статус зайнятості) не є визначальними у формуванні орієнтації щодо виїзду на роботу за кордон. Не тільки економічні труднощі, що викликають бідність і безробіття, виштовхують певні верстви населення за рубіж, а й причини психологічного та навіть духовного плану.

Отже, різні чинники міграції розглядаються як головні в різних аналітичних моделях (див. *табл. 3*).

Слід зазначити, що всі концепції міграції розробляються на двох рівнях, які частково перекриваються: на макро- і мікрорівні. На макрорівні аналізуються обсяг, інтенсивність, спрямування міграційних потоків, їхня результативність, а також вплив диференціації заробітної платні, безробіття, вартості житла і послуг, кліматичних та екологічних умов тощо. Хоча макрорівень і дозволяє з'ясувати причини міграції, його аналітичні можливості є обмеженими, оскільки не враховується диференціація складу мігрантів. Предметна площина психологічного аналізу міграційних процесів розташо-

ується довкола аналізу чинників і причин міграції, які переважно належать до мікрорівня, стосуються поведінки людини та соціальної групи, тобто вона охоплює соціально-психологічні явища.

Таблиця 3

**Соціально-психологічні чинники міграційних процесів
в аналітичних моделях міграції**

Теоретична модель аналізу міграційних процесів	Чинники міграції
неокласична економічна теорія	низький життєвий рівень, обмежені економічні можливості, безробіття, низька заробітна платня, що призводять до неможливості задоволення потреб людини
неокласична мікроекономічна теорія	індивідуальний раціональний розрахунок витрат і вигод від міграції: 1) фінансові витрати; 2) психологічні витрати
концепція просторової самоорганізації населення	стимулом до міграції є невідповідність між прагненням людини до певного рівня життєвих благ та можливістю досягти бажаного у місці проживання
концепція нової економіки трудової міграції	значущість для мігранта сімейного оточення, відповідальність за благополуччя сім'ї, прагнення надати їй матеріальну підтримку

Згідно з економічними теоріями, що ґрунтуються на механізмі “виштовхування – притягування”, всі чинники, які впливають на прийняття рішення про міграцію та на самий процес міграції, можуть бути узагальнені таким чином: 1) чинники, пов’язані з територією вибуття мігрантів; 2) чинники, пов’язані з територією прибуття мігрантів; 3) поточні впливові обставини; 4) чинники, пов’язані зі складом та особливостями мігрантів.

Економічна наука, що застосовує поняття “робоча сила”, “попит”, “пропозиція” тощо, пояснює міграційні процеси тим, що в регіонах із надлишковою робочою силою спостерігається низька заробітна платня, і це є поштовхом для переміщення людини в інші регіони, де вона є вищою. Один із класиків *неокласичної макроеко-*

номіки М. Тодаро¹ зауважує, що будь-яка економічна і соціальна політика, що впливає на реальні доходи у місцях прикладання праці людини, прямо або опосередковано впливає і на міграційні процеси. Економічний чинник трудової міграції обумовлений передусім нестабільністю в економіці країни, що своєю чергою детермінує непевність і малопрогнозованість життя. Коли стає неможливим прогнозування свого життєвого шляху на базі самореалізації з урахуванням власних здібностей та пізнавальних інтересів, значна кількість людей вимушена розширювати пошук свого місця в житті та шляхів заробітку, в тому числі за рахунок небезпечних, низькомовірних, ненадійних, ризикованих варіантів.

Неокласична мікроекономічна теорія зосереджується на індивідуальних чинниках та вважає, що міграційні процеси здійснюються на основі особистих підрахунків вигідності міграції. Прихильники цієї теорії поділяють витрати і вигоди від міграції на монетарні та немонетарні (в економічній термінології), до останніх відносять і психологічні. До монетарних належать витрати на транспорт, на оформлення документів для виїзду, на професійну підготовку до нової роботи (якщо це необхідно) та ін. Психологічні ж витрати пов'язані з послабленням або розриванням родинних чи дружніх зв'язків та започаткуванням нових, із вивченням нової мови, з перебуванням в іншокультурному середовищі тощо. Індивідуальні характеристики потенційних мігрантів – такі як вік, рівень освіти, стан здоров'я – можуть зменшувати або збільшувати витрати на здійснення міграції, що впливає на розмір прибутків, очікуваних від переміщення.

Слід зазначити, що людина мотивується у своїй поведінці не об'єктивними фактами дійсності як такими, а їх суб'єктивним переломленням, інтерпретацією у свідомості, тому наведена схема цілком логічного розрахунку власних вигод і витрат може застосовуватися виключно щодо усередненої людини в економічних моде-

¹ Див.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького] ; під ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.

лях міграційних переміщень. Насправді процес прийняття рішення окремою людиною є набагато складнішим і обумовленим великою кількістю чинників, серед яких є суто ситуативні. Людина не завжди приймає рішення цілком свідомо, детально аналізуючи всі моменти. Вона може діяти, як уже зазначалося, під впливом референтної групи, а також міркувань престижу, оскільки праця за кордоном має в нашому суспільстві, на жаль, більшу суб'єктивну вагу на шкалі цінностей.

У концепції *просторової самоорганізації населення*, розробленій І. М. Прибитковою, акцент ставиться на те, що територіальні переміщення людності здійснюються у певному соціальному просторі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ, а саме – отримання освіти, придбання житла, якісний відпочинок, спілкування, дозвілля, економічна стабільність, політичні свободи тощо (наприклад, до Києва приїжджає велика кількість молоді з різних регіонів України, розраховуючи на всі ці блага). З погляду дослідниці, для трудових міграцій визначальними параметрами є можливості працевлаштування та показники, що характеризують якість робочого місця, тобто умови праці, оплата, тривалість робочого часу. Сукупність всіх цих умовних точок утворює простір можливостей, в межах якого пересуваються індивіди. Тобто ця концепція наголошує на тому, що поштовхом для міграції є невідповідність між прагненням людини до певного рівня життя та неможливістю досягнення цього рівня у місці постійного проживання.

Реалізація рішення особи щодо пересування у просторі може бути обмежена, наприклад, складністю отримання візи або іншими адміністративними перешкодами. У такому випадку наполегливість особи відносно подолання цих перешкод – аж до порушення певних адміністративних правил – свідчить про інтенсивність її бажання втілити в життя власні наміри (наприклад, нелегальна трудова міграція українців, яка пов'язана з імовірною небезпекою).

Концепція нової економіки трудової міграції (О. Старк) уже враховує, що мотивацією міграції є прагнення надати матеріальну допомогу своїй родині (мова йде про забезпечення поточних потреб, придбання житла або необхідність оплачувати навчання дітей тощо). Рішення про міграцію приймається на рівні домогосподарства, а не окремої особи. В основі такого колективного рішення ле-

жить бажання мінімізувати ризики місцевого ринку праці. Для підтримання добробуту родини на належному рівні одні її члени можуть залишатися на місцевому ринку праці, тоді як інші виїжджають працювати до іншої країни. Дана концепція підкреслює значущість для мігранта (або потенційного мігранта) благополуччя найближчого соціального оточення – його родичів та сім'ї, за яку він відчуває відповідальність, що й виступає головним чинником працевлаштування за рубежем.

До другої групи належать теорії розвитку та самопідтримки міграції (див. *табл. 4*).

Вагомий внесок у розроблення *теорії соціального капіталу* було зроблено Т. Шульцем, Дж. Мінцером, А. Гансеном та ін. Під соціальним капіталом у соціологічній літературі розуміється сукупність нематеріальних ресурсів сім'ї та спільноти, які сприяють соціальному розвитку людини (наприклад, соціальні зв'язки, знайомства, визнання).

Для реалізації міграційних намірів потрібні не лише бажання індивіда, а й різноманітні ресурси, оскільки переміщення зазвичай здійснюють не найбільш бідні та знедолені верстви населення, а ті, хто володіє необхідним набором ресурсів. Одним із таких ресурсів виступає людський капітал, що охоплює як уроджені здібності й таланти, так і накопичені – знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, поінформованість, фізичне і психічне здоров'я тощо. Дослідники вважають, що мігранти володіють більшим людським капіталом порівняно з тими, хто не наважується на переїзд.

Рівень освіти виступає своєрідним чинником, який детермінує міграційну поведінку, оскільки ерудованість особи сприяє більш усвідомленому прийняттю рішення про міграцію та полегшує адаптацію на новому місці. Освічені особи мають доступ до різних джерел інформації, зокрема до мережі Internet, тому оперують більш достовірними відомостями про соціальне та культурне середовище країни, про можливості працевлаштування, облаштування тощо. До цього слід додати знання мови країни-приймача, що полегшує пошук робочого місця. Для адаптації мігранта вельми важливими є такі психологічні якості, як комунікативність, здатність витримувати стреси, гнучкість, уміння пристосовуватись до нових умов.

Таблиця 4

**Закономірності динаміки трудової міграції
в аналітичних моделях міграції**

Теоретична модель аналізу міграційних процесів	Закономірності динаміки міграції
теорія соціального капіталу	до міграції більш схильні індивіди, які мають якісний людський капітал: здібності, таланти, знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, поінформованість, фізичне і психічне здоров'я
теорія міграційних мереж Д. Массея	наявність родинних, дружніх зв'язків за кордоном збільшує імовірність міграції; міграційні мережі призводять до більш широкого охоплення та водночас до диференціації мігрантів за віком, статтю, професією, кваліфікацією, соціальним походженням тощо
теорія сукупної причинової зумовленості Д. Массея	вплив груп членства та референтних груп (групових норм поведінки) на прийняття рішення щодо міграції
соціологічна теорія ризиків	нелегальна міграція (порівняно з легальною) з більшою імовірністю пов'язана з ризиками у сфері зайнятості, соціально-психологічними ризиками, порушенням прав людини
інституційна теорія	розширення та збільшення обсягів трудової еміграції ведуть до виникнення та розростання інституцій, які надають офіційну й неофіційну допомогу в працевлаштуванні за кордоном (самопідтримка міграційних процесів); складності, пов'язані з легальним працевлаштуванням за межами країни, не викликають відмову від запланованої міграції, а провокують пошук нелегальних способів її здійснення
теорія трьох стадій міграційного процесу	міграційна рухливість залежить від накопиченого міграційного досвіду

На основі теорії соціального капіталу можливо виокремити чинники, що впливають на міграційну поведінку людини (це вік, стать, освіта, кваліфікація, досвід, а також здібності та особистісні

якості, які допомагають у роботі й соціальній адаптації), а також сформулювати певну закономірність, а саме: до міграційної поведінки більшою мірою схильні індивіди, що мають якісніший людський капітал.

Концепція міграційних мереж оформилась в окрему аналітичну модель у теоретичних розробках Е. Тайлора та Д. Массея. Міграційна мережа визначається як сукупність міжособових стосунків, коли мігранти взаємодіють зі своїми родинами, друзями тощо, які залишилися на батьківщині. Ці зв'язки охоплюють обмін інформацією, фінансову допомогу та інші види підтримки, зокрема психологічну.

Для перших мігрантів у конкретній країні ще не існувало соціальних контактів, тому витрати на переміщення (матеріальні та психологічні) для них були значними. Після їхньої адаптації еміграція для родичів, друзів або знайомих відбувається вже простіше. Це стосується витрат на переїзд та облаштування, пошуку роботи, отримання необхідної інформації, емоційної підтримки в іншому середовищі і т. ін.

Міграційні мережі створюють для мігрантів важливий ресурс: завдяки їм вони знаходять роботу та житло на новому місці. Коли кількість мігрантів сягає критичного порогу, мережі своєю чергою розширюються та розгалужуються. Це дає підстави передбачати, що за таких умов трудова міграція українців триватиме й надалі. Крім того, розширення міграційної мережі значно знижує ризики й витрати при здійсненні міграції; тому сьогодні можна спостерігати збільшення діапазону охоплення та диференціації мігрантів за віком, професією, сімейним станом, соціальним походженням тощо.

Теорія міграційних мереж відрізняється від теорії людського капіталу з огляду селективності міграцій. Як відомо, згідно з теорією людського капіталу всі мігранти володіють більшим таким капіталом порівняно з тими, хто не планує виїхати за межі країни. Представники ж теорії міграційних мереж стверджують, що це положення стосується лише перших потоків мігрантів. Поступово, із розростанням міграційних мереж, потоки стають дедалі менш селективними і починають представляти спільноту або суспільство, з яких походять мігранти, ледь не повністю.

Сутність *теорії сукупної причинової обумовленості* Д. Масея полягає в тому, що кожний акт міграції змінює соціальний контекст, завдяки чому наступні акти вже стають типовими, що робить подальше міграційне переміщення більш імовірним. Ця теорія робить акцент на вивченні людської поведінки, мотивації діяльності особистості. До неї примикає етносоціологічний підхід (Ю. Арутюнян, Л. Дробижева), який ураховує те, що на міграційну поведінку людей впливають не тільки індивідуальні характеристики, а й ті соціальні групи, до складу яких вони входять, а також референтні групи, на чії норми вони орієнтуються. Етносоціологічний підхід базується на концепції культури як колективного способу адаптації до соціального середовища і, на думку його авторів, є більш глибоким рівнем розуміння механізмів міграції, що спирається на народні традиції.

Соціологічна теорія ризиків розглядає учасників трудових міграцій як специфічних суб'єктів ризиків, які приймають рішення і діють відповідно до цих рішень. У більшості випадків сучасні трудові міграції населення України характеризуються добровільними рішеннями (якщо не враховувати явище торгівлі людьми), тому ймовірні збитки, які можуть виникнути в ході реалізації даних рішень, доречно вважати за ризики. У соціологічній теорії ризик розглядається як цілеспрямована поведінка соціального суб'єкта, що реалізується в умовах невизначеності очікуваних результатів.

З позицій якісного підходу можна виокремити такі типи ризиків мігрантів: ризики, пов'язані зі сферою зайнятості (незадовільні умови праці, порушення працедавцем попередньої домовленості щодо параметрів виробничого процесу, занижка заробітна платня тощо); соціально-психологічні ризики (соціальна ізоляція у новій спільноті, погіршення стосунків із родичами на батьківщині, інформаційний голод тощо) і ризики порушення прав людини (торгівля людьми, прояви неповаги до честі та гідності особи).

Інституційна теорія, зокрема, звертає увагу на існування дисбалансу між великою кількістю людей, що прагнуть отримати роботу у більш благополучних країнах, та певними труднощами, пов'язаними з оформленням документів для в'їзду в ті країни. Це стимулює виникнення інституцій та організацій, які надають послуги потенційним мігрантам в оформленні віз, прав на роботу за

кордоном тощо. Так створюються умови для розвитку чорного ринку (таємне перевезення через кордони держави; підробка віз і документів; укладання трудових контрактів між мігрантом і працедавцем; кредитування тощо). Це своєю чергою сприяє експлуатації та переслідуванню нелегальних мігрантів, що викликає появу мережі гуманітарних організацій, які захищають права легальних та нелегальних мігрантів (надання соціальних послуг, порад стосовно набуття легального статусу, консультування, вивчення іноземних мов, переказ коштів із-за кордону тощо). Заходи щодо посилення імміграційного режиму можуть, з одного боку, розширити вплив чорного ринку на перебіг міграційних процесів, а з іншого – ініціювати спротив гуманітарних організацій, що займаються захистом прав мігрантів.

Інституційна теорія наголошує на тому, що бар'єри і перепони на шляху легальної міграції (у тому числі труднощі в оформленні документів) призводять не до відмови від виїзду за кордон, а до пошуків інших, нелегальних (іноді незаконних) способів, що значно погіршує правовий статус людини та робить її вразливою до різних небезпечних ситуацій.

Процесуальний характер міграційних процесів відбиває *теорія трьох стадій* Л. Л. Рибаківського, яка акцентує на тому, що міграційні процеси мають аналізуватися з позиції учасників цих процесів, тобто очима мігрантів. Тож будь-який завершений міграційний процес складається з трьох основних стадій, що тісно пов'язані між собою:

- вихідної (або підготовчої) стадії, що являє собою процес формування територіальної рухливості населення;
- основної стадії, тобто безпосереднього акту переселення;
- завершальної стадії, що виглядає як прижилість мігрантів на новому місці.

Розвиток міграційних процесів у конкретних історично-географічних умовах, на думку соціологів та економістів, регулюється *особливими закономірностями*, найстійкішими з яких є:

- пріоритет економічних чинників у формуванні системи потоків добровільної міграції: основна маса переміщень у просторі викликана бажанням індивідів поліпшити свій матеріальний стан;

- диференціація рівня міграційної мобільності залежно від якісних характеристик індивідів: підвищений ступінь участі в міграційному русі притаманний молодим, добре освіченим особам, які не перебувають у шлюбі, мають краще здоров'я, певні риси характеру (ініціативність, сміливість тощо);

- функціонування двох різноспрямованих потоків: досить тривале існування потоку міграції в певному напрямку приводить до формування зворотного потоку внаслідок повернення частини мігрантів, яким не вдалося закріпитися на новому місці;

- залежність обсягів міграцій від відстані: що ближче розташовані регіони, то – за інших рівних умов – інтенсивніші міграційні зв'язки між ними;

- взаємозв'язок міграційних процесів та ментальних особливостей населення: що вища міра спорідненості менталітету мешканців двох регіонів (схожість мов, звичаїв, релігії, цінностей), то інтенсивніші міграційні контакти, а наявність тривалого та інтенсивного обміну населенням сприяє зближенню соціальних ознак.

Отже, аналіз теоретичних моделей міграції надає можливість окреслити *проблемний простір соціальної психології у вивченні міграційних процесів*:

- вплив зміни місця проживання або працевлаштування людини на її соціальний статус у нових умовах (зміна галузі праці, соціального стану, рольових позицій тощо); психологічні проблеми соціальної мобільності та соціальної стратифікації;

- вплив на міграційну мобільність віку, статі, соціального походження, освіти, професії, кваліфікації, соціального статусу, національності тощо;

- динаміка особистісних настановлень, переваг у свідомості та поведінці потенційних мігрантів; вплив старого і нового соціального оточення та референтних груп на міграційну поведінку індивідів і соціальних груп, на інтереси, очікування індивідів у зв'язку зі зміною місця працевлаштування і проживання;

- специфічні закономірності перебігу міграційних процесів, загальні та особливі характеристики міграційної поведінки, соціально-психологічні механізми їх регулювання;

- соціально-психологічна та етносоціальна інтеграція та адаптація мігрантів у новому соціумі;

- самоідентифікація мігрантів, у тому числі національна, можливі шляхи культурного та етнокультурного розвитку мігрантів;
- соціально-психологічні основи конфліктів в іншому соціокультурному середовищі;
- фізичне та психічне здоров'я мігрантів;
- сім'я мігрантів, умови та чинники зміни сімейних цінностей мігрантів та членів їхніх родин;
- вплив засобів масової інформації на створення іміджу міграційних переміщень з метою працевлаштування за кордоном.

Динаміка міграційних процесів

Міграційну поведінку можна визначити як сукупність дій та відносин, які опосередковано впливають на переселення індивідів або відмову від них. Серед спонукальних чинників такої поведінки виокремлюють міграційне настановлення, міграційну мотивацію, міграційну готовність, які засвідчують схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і до дій у певному напрямку, що забезпечує, згідно з теорією Д. М. Узнадзе, усталений цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності та є основою доцільної вибіркової активності людини.

Під *міграційним настановленням* розуміємо психічний регулятор поведінки особистості, який визначає узгодженість дій, детермінованих позитивним чи негативним ставленням до зміни місця та умов життя. Міграційне настановлення визначає готовність до певного результату міграційної поведінки. Спонукальним компонентом міграційного настановлення є міграційна мотивація, яка розкриває якісний бік потреби індивіда у зміні місця проживання, умов праці, реалізації певних життєвих планів.

Міграційну мотивацію, або міграційні мотиви, визначимо як психічний стан особистості, який спонукає її до досягнення особистих цілей економічного, соціального та психологічного характеру через зміну місця проживання. Мотивація розуміється як сукупність факторів, що визначають активність особистості; до них належать мотиви, потреби, стимули, ситуативні фактори, які детермінують поведінку людини. Мотиви є відносно стійкими утворення-

ми особистості, однак мотивація, за визначенням, охоплює не лише мотиви, а й ситуативні чинники (вплив різних людей, специфіка діяльності та ситуації).

Мотиваційна готовність є чинником, що опосередковує вибіркове сприйняття тієї інформації, яка має сенс та значення для людини і призводить до трансформації діяльності та зміни мотивів. Мотиваційна готовність актуалізується під час відкриття людиною можливості діяти тут і тепер певним чином, тобто вона є характеристикою розвитку спонукального процесу, що має на меті самореалізацію.

У дослідженні Р. Р. Ішмухаметова доведено, що готовність до зміни способу життя є сукупністю гранично загальних, інтегральних позаситуативних параметрів людини, які характеризують особливості функціонування її як відкритої самоорганізованої системи. Зміна способу життя є ефектом, наслідком відкритості психологічної системи. Готовність до зміни способу життя передбачає його перебудову, яка відбувається під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Трансформація способу життя починається з внутрішньої духовної роботи із визначення (перевизначення) вищих смислів власного існування. Таким чином, кризовий стан соціальної ідентичності мігрантів тісно пов'язується з переоцінюванням цінностей життя, тобто є екзистенційною проблемою.

Готовність до зміни способу життя характеризує ступінь легкості (важкості) перебудови багатомірного світу людини, його конфігурації та змісту. Г. О. Балл указує на необхідність розгляду середовища, в якому відбувається адаптація особистості, у співвідношенні об'єктивних властивостей оточення суб'єкта і притаманної йому системи особистісних смислів, тобто як психологічного середовища.

Для зрілої особистості характерним є створення власного середовища, сприятливого для її розвитку, самореалізації. Людина зі зрілою ідентичністю здатна до створення комфортного простору для особистісної самореалізації в усіх сферах її самоздійснення; і навпаки: людина, що перебуває у стані кризи ідентичності, шукає для себе зовнішній простір, в якій намагається вписати себе.

С. К. Бондирева вважає, що кожний індивід має три простори: 1) *внутрішньопсихічний простір* (внутрішній світ) – царина

знаків, символів, образів, переживань; 2) *найближчий психологічний простір* – зона спілкування, параметри якої визначаються характером виховання та етнічними особливостями; 3) *простір значущого* – сукупність значущих для індивіда об'єктів у зовнішньому світі – як фізичних, так і віртуальних.

Параметри цих трьох просторів мають прямий стосунок до міграції. Вузкість внутрішньопсихічного простору викликає дискомфорт, нездатність індивіда знайти себе, внаслідок чого ніщо у житті його не задовольняє, він починає борсатись, у тому числі змінювати місце проживання. Масштаби найближчого психологічного простору визначають ступінь здатності індивіда до побудови відносин з оточенням, уникаючи напруженості та конфліктів. Простір значущих об'єктів індивіда прямо пов'язаний з успішністю адаптації: від того, наскільки гнучко цей простір здатний модифікуватися, залежать успіхи індивіда на новому місці, його можливості вживатися у нові обставини тощо.

Психологічний зміст міграційної поведінки в її динамічному аспекті простежується від “відчуття неясної туманної незадоволеності власним життям, оточенням, світом, який людина собі побудувала; прагнення щось міняти, покращувати, прискорювати, приймати якісь кардинальні рішення” (Т. М. Титаренко)¹ – до здійснення міграційного переміщення.

Міграційна готовність – це *психологічне новоутворення, що належить до проявів самоорганізації людини* (людина розуміється як відкрита психологічна система), яке у змістовому плані являє собою настановлення на добровільну зміну місця працевлаштування. Міграційна готовність виникає у людини на основі суперечності між її образом світу (який містить у собі оцінки місця проживання і бажаного майбутнього), з одного боку, і способом життя, з іншого, які не відповідають один одному. Прагнення, яке складає сутність міграційної готовності, може бути усвідомленим – це дум-

¹ Титаренко Т. М. Життєві домагання як соціально-психологічний механізм самоздійснення особистості / Т. М. Титаренко // Життєві домагання особистості : (кол. монографія) / [за ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Розд. 1, гл. 1.1. – С. 26.

ки, мрії про зміну місця проживання, бажання, наміри, конкретні дії, що сприяють реалізації намірів. Воно може бути слабоусвідомленим і тоді проявляє себе як цілісний стан загальної незадоволеності місцем проживання, що викликається несприятливими параметрами життя у цьому регіоні або ж привабливими характеристиками іншого регіону. На думку Т. М. Титаренко, перехід від загальної незадоволеності до оформлення конкретних намірів щодо зміни місця працевлаштування забезпечується завдяки семіотичному механізмові самоздійснення особистості, який дозволяє людині свої ще неясні домагання означувати, тобто накладати на майбутнє відповідні очікування, сподівання, застереження, страхи та надії. Завдяки цьому розпливчата картина того, що має відбутися у нашому житті, якимось чином організовується, концептуалізується. Дослідниця підкреслює, що прийняття рішень людиною відбувається в контексті взаємодії, з якої складається кожна життєва ситуація, тобто людина покладається на знання інших, на їхні думки, очікування, на соціальні стереотипи.

Міграційна готовність – це *явище кризового характеру*, що виникає в умовах, які депривують потребу особистості у самореалізації, причому характер перешкод може бути різним. Розуміння самореалізації є широким (самореалізація = форма життя). Депривація потреби у самореалізації в даному випадку є джерелом міграційної активності особистості. Виникнення міграційної готовності є проявом самоорганізації психологічної системи в тих умовах, коли те, що людина має, її не влаштовує, і вона прагне нового, коли вона у своєму світі не знаходить необхідних засобів для самореалізації або виявляє невідповідність даного світу собі.

Міграційна готовність виконує *системотвірну функцію*. Вона визначає спрямованість специфічної міграційної активності та забезпечує одночасно і стабільність, і рухливість психологічної системи людини в ситуації незадоволеності сьогоденням і виникнення прагнення змінити його. Тобто міграційна готовність є зовнішнім проявом, об'єктивацією того факту, що людина стає на шлях подолання депривації, здійснення своєї потреби у самореалізації. Тому міграційна готовність також є *феноменом самоорганізації психологічної системи*. Ступінь інтенсивності цієї готовності може розглядатися як міра відкритості психологічної системи.

Міграційна готовність має системну детермінацію:

– *запускальна детермінація* полягає у несприятливих умовах життя людини (виникнення міграційної готовності зумовлено особливими сенсовими утвореннями, що знецінюють колишні види діяльності та породжують налаштованість на нові);

– *власне причинова детермінація* виявляється у спонуках, викликаних розбіжністю між потребою людини у самореалізації та усвідомленням обмеженості можливостей її задоволення там, де вона живе. Таким чином, зовнішні несприятливі умови життя, що перешкоджають самореалізації, тільки запускають процес формування міграційної готовності, але справжньою причиною її виникнення є криза ідентичності, внутрішній конфлікт як усвідомлення суперечностей між власними потребами і можливостями;

– *обумовлювальна детермінація* (позаситуативні умови, об'єктивні та суб'єктивні, які необхідні для виникнення міграційної поведінки) визначається диспозиційними моментами (особистісними настановами, схильністю до певних загальних способів реагування на життєві труднощі). Йдеться про те, що шляхи розв'язання внутрішньоособистісного конфлікту залежать від індивідуальних особливостей, системи життєвих цінностей та смислів особистості.

Депривована потреба в самореалізації спонукає людину шукати шляхи і засоби її задоволення. Якщо можливості самореалізації обмежені соціально-економічною відсталістю або іншими несприятливими характеристиками регіону, можна очікувати, що людина буде відчувати бажання залишити це місце, щоб потрапити до іншого, яке надає більше можливостей для самоздійснення. Вмикаються механізми пошукової активності, механізми мотивування і цілеутворення, які визначають нове річище активності (С. Д. Максименко). При цьому знецінюються умови й можливості самореалізації (що проявляється в низьких оцінках регіону проживання) і відбувається формування нового емоційно-настановчого комплексу, що спонукає до міграційної активності.

Міграційна готовність є складним інтегральним утворенням, в якому можна виокремити два основні структурні блоки:

1) *загальний – особистісна налаштованість на зміну регіону проживання*. Він містить низку когнітивних та емоційних компо-

нентів: усвідомлення конфлікту між вираженою або сильною потребою в самореалізації та недостатніми можливостями для цього в даному регіоні; незадоволеність умовами життя; негативний образ місця проживання та, навпаки, привабливий образ того місця, куди людина прагне потрапити. До першого блоку також належить мотиваційний компонент: від виникнення перших думок про бажання і можливість міграції до чітко визначеного наміру їхати. У поняттях концепції настановлення О. Г. Асмолова цей блок можна назвати смисловим рівнем міграційної готовності. Останній одночасно позначає початковий етап міграційної поведінки – міграційну рухливість, що відображає міграційні настановлення;

2) *блок підготовки до практичної реалізації міграційної активності*. Він також містить когнітивно-емоційний компонент, але той наповнений іншим змістом: людина точно знає конкретне місце, куди вона їде, чітко уявляє засоби реалізації намірів (фінансове забезпечення переїзду і проживання на новому місці, джерела соціальної допомоги і т. ін.), має для цього достатньо енергії та ентузіазму. У поняттях концепції настановлення О. Г. Асмолова цей блок можна назвати цільовим рівнем міграційної готовності. Він безпосередньо забезпечує етап підготовки до здійснення міграції, або потенційну міграцію.

Головне психологічне навантаження має перший структурний блок, другий же може бути неактуалізованим (готовність до діяльності не завжди приводить навіть до підготовки до діяльності). Причиною того, що міграційні наміри не завжди реалізуються, є те, що не вмикається механізм переходу від міграційної готовності до здійснення міграції. Таким механізмом є *потреба у міграції*.

Міграційна готовність відрізняється від міграційної потреби тим, що перша є тільки баченням можливості змінити своє життя через зміну місця проживання; міграційна ж потреба є джерелом конкретної спрямованої міграційної активності у формі підготовки та здійснення діяльності щодо зміни місця проживання, адаптації у новому регіоні і т.ін.

Показниками *загальної особистісної налаштованості на міграцію* можуть бути (перший структурний блок):

- певна міра інтенсивності потреби особистості у самореалізації, точніше – наявність суперечностей між рівнем потреби у самореалізації та можливостями її задоволення;

- певні параметри смисложиттєвих складових образу світу особистості;

- особливі характеристики загальної задоволеності (незадоволеності) життям;

- специфічне емоційно-ціннісне ставлення до регіону проживання;

- наявність в образі бажаного майбутнього параметрів, пов'язаних з іншим – привабливим – регіоном проживання.

Отже, міграційна готовність є інтегративним утворенням, що детермінується кризою ідентичності особистості в основних сферах самоздійснення людини – етнокультурній, професійній, сімейній. Виникнення і формування міграційної готовності обумовлюється суперечністю між прагненням особистості до самореалізації, до задоволення потреб усіх рівнів (від базових природних до потреб у самоактуалізації) та нездатністю знайти можливості самореалізації у своїй країні.

Міграційна готовність за своєю суттю є настановленням на зміну місця проживання та прикладання своєї праці, в її структурі виокремлюються основні компоненти – *когнітивний* (знання про можливості роботи та влаштування за кордоном), *емоційно-оцінковий* (позитивна оцінка праці за кордоном та одночасно негативна оцінка свого регіону проживання), *поведінковий* (безпосередні дії, спрямовані на пошук роботи за кордоном та підготовку до виїзду).

На виникнення та формування міграційної готовності впливають об'єктивні умови (оцінка соціально-політичної та економічної ситуації в країні), криза ідентичності як усвідомлення розбіжності між реальною життєвою ситуацією людини та її намірами, планами, бажаннями; значну роль при цьому відіграють життєві цінності та особистісні характеристики.

Поштовхом для формування готовності людини до міграційного переміщення є невідповідність (навіть суперечність) між наявними потребами людини у певному рівні матеріального добробу-

ту, повазі, самоактуалізації та умовами її життя у постійному місці проживання, де ці потреби залишаються незадоволеними.

Серед чинників міграції виокремлюють *об'єктивні* та *суб'єктивні*. Об'єктивні чинники своєю чергою поділяються на: *економічні* – прагнення до задоволення матеріальних потреб; *політичні* – негативна оцінка економічної та соціально-політичної ситуації в країні як об'єктивної умови для життєвого добробуту людини; *етнокультурні* – прагнення працювати у схожих культурних та мовних умовах; *соціальні* – можливості покращення соціального статусу завдяки працевлаштуванню за кордоном, вплив груп членства та референтних груп на прийняття рішення щодо міграції, вплив засобів масової інформації у створенні іміджу для проживання або праці за межами країни; *психологічні* – зміна системи цінностей у суспільстві. До суб'єктивних чинників належать такі, що зумовлюються особистісними характеристиками та особливостями найближчого соціального оточення людини.

Прийняття рішення та здійснення міграції детермінуються віком, статтю, станом фізичного та психічного здоров'я, рівнем освіти, професійною належністю, кваліфікацією, поінформованістю, знанням мови та культури країни в'їзду, рівнем володіння певними знаннями, навичками, вміннями; особистісними рисами.

Наявність або відсутність соціальних зв'язків за кордоном (родинних, дружніх, сусідських та ін.) справляє значний вплив на прийняття індивідами рішення про міграцію. Міграційні мережі, що складаються з міжособових зв'язків між мігрантами, колишніми мігрантами і немігрантами у країнах походження та призначення, істотно підвищують імовірність еміграції, оскільки зменшують міграційні витрати і, відповідно, збільшують вигідність. На прийняття рішення щодо міграції за кордон значною мірою впливають найближче соціальне оточення та референтні групи людини. Наявність розгалуженої міграційної мережі збільшує діапазон охоплення та диференціацію мігрантів за віком, професією, сімейним станом, соціальним походженням тощо.

Контрольні запитання

- ✓ Параметри міграції як суспільного явища.
- ✓ Види міграції.
- ✓ Психологічні проблеми нелегальної міграції.
- ✓ Визначення трудової міграції, типи трудових мігрантів.
- ✓ Інтелектуальна міграція. Особливості інтелектуальної міграції в сучасній Україні.
- ✓ Функції міграції. Взаємозв'язок міграції з потребами особистості.
- ✓ Чинники міграції. Яким чином аналіз економічних і соціологічних теорій міграції надає інформацію про психологічні особливості поведінки мігранта?
- ✓ Основні закономірності міграції.
- ✓ Стадії міграційного процесу.
- ✓ Визначення поняття “міграційна готовність”. Структура міграційної готовності.

Рекомендована література

Арутюнян Ю. В. Этносоциология перед вызовами времени / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева // Социологические исследования. – 2008. – №7. – С. 85–95.

Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2007. – 528 с.

Балл Г. О. Интегративно-особистісний підхід у психології впорядкування головних понять / Г. О. Балл // Психологія і суспільство: 10 років. – 2009. – № 4. – С. 25–53.

Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учеб. пособие / М. С. Блинова. – М. : КДУ, 2009. – 190 с.

Бондырева С. К. Миграция (сущность и явление) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – 2-е изд., стер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : Модэк, 2007. – 296 с. – (Серия “Б-ка психолога”).

Євтух В. Б. Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. – К. : Фенікс, 2003. – 280 с.

Життєві домагання особистості : монографія / [за ред Т. М. Титаренко]. – К. : Пед. думка, 2007. – 455 с.

Зликов В. Л. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти / В. Л. Зликов // Соціальна психологія. – 2004. – № 6 (8). – С. 3–16.

Зовнішні трудові міграції населення України / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України ; [Е. М. Лібанова (ред.), О. В. Позняк (ред.)]. – К. : РВПС НАН України, 2002. – 206 с.

Ильин Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения / Е. П. Ильин. – К. : Вища шк., 1998. – 292 с.

Ишмухаметов Р. Р. Депривация потребности в самореализации как фактор миграционной готовности личности : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ишмухаметов Руслан Радифович. – Чита, 2004. – 178 с.

Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции : сб. статей / [гл. ред. В. А. Ионцев]. – М. : МАКС Пресс, 2002. – С. 161–174.

Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.

Особливості зовнішньої трудової міграції молоді в сучасних умовах : [О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. Г. Левцун та ін.]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 124 с.

Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 230 с.

Прибыткова И. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений / И. Прибыткова // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. – М., 2003. – С. 25–68.

Рыбаковский Л. Л. Миграционный потенциал. Понятие и критерии оценки / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 2010. – №2. – С. 29–36.

Садовская Е. Ю. Социология миграций и современные западные теории международной миграции / Е. Ю. Садовская // Социальная политика и социология. – 2004. – №1. – С. 86–87.

Слюсаревський М. М. Міграція як соціально-психологічне явище: види, функції, чинники та закономірності / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова // Світогляд. – 2015. – № 5 (55). – С. 41–54.

Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 верес. 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с.

Сутнісні риси українського етносу / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власик О. С. та ін. // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [за ред В. С. Крисаченка]. – К. : НІСД, 2004. – С. 88–106.

Фомин А. В. Психологические особенности современного миграционного процесса / А. В. Фомин // Актуальные вопросы психологии. – 2015. – № 8. – С. 93–100.

Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб., 1995. – 153 с.

Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. – К. : Друк. Бізнесполіграф, 2011. – 448 с.

Розділ 3

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ГЛОБАЛЬНОМУ ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СВІТІ

- Міграційні процеси у контексті міжкультурної взаємодії
- Міграція і культурна психологія
- Мігранти: маргінальність як культурне порубіжжя
- Міграція у структурі соціальної мобільності

Міграційні процеси у контексті міжкультурної взаємодії

У другій половині XX – на початку XXI ст. людство стало свідком непереборної сили процесів глобалізації, які охопили всі сфери суспільного життя та створили планетарну за своїми масштабами систему взаємозалежності країн і народів. У розвитку людської цивілізації виразно виявилися тенденції до зближення держав, до виникнення єдиного економічного й інформаційного простору, до інтенсивного обміну знаннями і технологіями. Ці тенденції об'єднуються терміном “глобалізація”. Виокремлюють *три джерела глобалізації: фундаментальні зміни у способах комунікації; новий характер інвестування; нове, аналітичне сприйняття світу.* Початок цього процесу було покладено виникненням і нарощуванням динамічної системи електронних комунікацій, завдяки якій

поняття локального і головного, периферійного і центрального втратили донедавна чітке розмежування.

Глобалізаційні процеси у сполученні зі стрімкими змінами у політичній та економічній системах сприяли різкій інтенсифікації міжнародних міграційних потоків і привели до формування принципово нової ситуації у світі. В зарубіжній та вітчизняній науковій літературі з'являються концепції, які пояснюють міграційні процеси як частину глобальної соціальної трансформації.

Серед проявів глобалізації, що сприяють зростанню інтенсивності міграційних процесів, передовсім варто враховувати такі:

- зближення способу життя у світових масштабах, дедалі більша його уніфікація;

- активізація міжнародних економічних зв'язків, формування світового ринку, зокрема у сфері праці, виникнення нових професій та географічне розширення попиту на працівників певних категорій;

- підвищення загального культурно-освітнього рівня населення світу, збільшення питомої ваги осіб, які вільно володіють кількома мовами;

- прогрес засобів масової інформації, утворення всесвітнього інформаційного простору, перехід до інформаційного суспільства;

- розвиток комунікацій та вдосконалення транспортних засобів, що “зменшує” географічні відстані.

Ці зрушення викликають величезні міграційні переміщення та висувають міжнародну міграцію у ряд найважливіших глобальних явищ сучасності. Глобалізація по суті є об'єктивним природним процесом інтеграції людства, завдяки якому відбувається своєрідне стиснення простору, спресовування часу, збільшення прозорості міждержавних кордонів. Величезні потоки товарів, послуг, інформації, капіталів і людей із зростаючою інтенсивністю циркулюють планетою¹.

Соціальну сутність глобальних проблем розкриває проблема міграції, яка розташована на осі “особистість – соціальна група –

¹ Див.: Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учеб. пособие / М. С. Блинова. – М. : Книжный дом “Университет”, 2009. – С. 103.

суспільство”, причому соціально-психологічні аспекти взаємодії людей є відображенням суперечностей між міграцією та глобалізацією. Наприклад, виникнення нових етнічних меншин та маргінальність їхньої ідентичності ведуть або до сепаратизму, тобто відособлення цих груп усередині суспільства, що приймає, або до активних дій заради досягнення рівноправності. Крім того, міжнародна міграція переважно дається взнаки на національному рівні, але водночас її наслідки та ефекти відчуються на рівні локальному, тобто на рівні соціальної групи та особистості.

У цьому контексті існує проблема співвідношення понять “*громадянин нації*” та “*глобальний громадянин*”. Принцип, згідно з яким кожна людина в соціокультурному сенсі належить до однієї держави, не спрацьовує в умовах глобалізації. Необхідною є модель поєднання національного громадянства із глобальним, котра має визнавати етнічну різноманітність і так звану “*складну ідентичність*” (деякі дослідники застосовують термін “*складна багатосарова ідентичність*”). Міграція неминуче приводить до культурно-етнічного урізноманітнення всередині окремих держав та розмивання традиційних кордонів.

Соціальна реальність дедалі більше набуває якостей полікультурного простору, в якому перетинаються різноманітні теоретичні й практичні дискурси, пов’язані із розумінням так званої *плюралістичної парадигми*. Дискурси ці зосереджені на прагматичних підходах до різноманітності світу і намагаються з’ясувати те, як у цьому світі жити і як ним управляти. Плюралістична парадигма виходить із безумовного визнання відмінностей, гетерогенностей, множинності та багатолікості культурного і соціального буття, прав і свобод громадян, ненасильства, віротерпимості, діалогу культур. Бачення суспільства у фокусі плюралістичної парадигми дозволяє осмислити його нові виміри – мультикультурні, полікультурні, транскультурні – та дає змогу визнати міграційні процеси значущим чинником та водночас наслідком збільшення розмаїтості світу. Полікультурне суспільство постає як соціальне утворення, якому властиві багатоетнічність, полілінгвістичність, багатоманітність вірувань, традицій, життєвих стилів і способів мислення.

Термін “*мультикультуралізм*” з’явився в науковому обігу наприкінці 1980-х років. Він означав поважливе ставлення

більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності. У мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших культур. Аналіз основних соціально значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно-ціннісних, оцінкових, поведінкових тощо) свідчить, що кожний індивід може належати до кількох культур, що представники меншин можуть повноцінно інтегруватися в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних національно зумовлених ознак.

Мультикультуралізм як ідею, що об'єднує полікультурне суспільство, демократизує його, оскільки він ґрунтується на загальнолюдських цінностях, можна сприймати саме як теоретичну модель, якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство.

Науковці розрізняють два основні різновиди культурного розмаїття. По-перше, це *наслідок інтеграції*, розширення кордонів держави, приєднання до неї культур раніше автономних, прив'язаних до певної території. Такі культури, інтегруючись, прагнуть зберегти себе у вигляді окремих спільнот, вимагають автономії, забезпечення свого існування паралельно із суспільною більшістю. По-друге, культурне розмаїття може бути *результатом імміграції*.

Мультикультуралізм протиставляється концепції “плавильного казана” (англ. *melting pot*), що передбачає злиття всіх культур в одну. Як приклад можна навести Канаду, де культивується мультикультуралізм, і США, де свого часу проголошувалася концепція “плавильного казана”.

У контексті становлення ідеології мультикультуралізму доцільно розглядати й динаміку ставлення до мігрантів. Історія США – найбільш показовий приклад тотальної експансії мультикультуралізму і водночас демонстрація його внутрішньо суперечливої природи. Попри те, що Декларація незалежності проголосила рівність, свободу, демократію і право на щастя всіх людей, далеко не кожний міг претендувати на це (наприклад темношкірі раби та індіанці). Обмеження імміграції та виключення іммігрантів із соціокультурного життя на підставі відсутності асиміляції проводилися від останньої третини XIX ст. за допомогою мовних, релігійних, етніч-

них та інших важелів. У цих умовах відбувся перехід від монокультурної англосаксонської моделі до більш толерантної теорії “плавильного казана”, яка актуалізувалася у суспільній свідомості на початку XX ст. та існувала до 1960-х років, коли в результаті руху за громадянські права її поступово змінила мультикультурна модель. Дослідники мультикультуралізму в сфері мас-медіа К. Вілсон і Ф. Гутієррес виділяють п’ять стадій ставлення американського суспільства до проблеми культурної різноманітності – стадії виключення, загрози, конфронтації, стереотипних уявлень і, нарешті, мультикультурну стадію, яка розгортається сьогодні¹.

Стадія виключення відповідала періодові до масштабної імміграції до США на рубежі XIX – XX ст.; коли не звертати уваги на меншини стало неможливим, актуалізувалася стадія загрози маргіналізованих груп чинному соціальному ладові. Асиміляційні моделі в дусі “плавильного казана” були пов’язані з публічною відмовою від власної етнокультурної та мовної індивідуальності, але водночас з її збереженням у приватній сфері. Це призводило до роздвоєного існування, в якому домашній етнокультурний і етномовний світ постійно співвідносився з незмірно ширшим англосаксонським простором, причому обидва залишалися непроникними один для одного. Ця роздвоєність людини, яка усвідомлює свою другосортність, виключеність із нормативної культури, залишалася характерною рисою іммігрантського досвіду. Ті іммігранти, що не асимілювалися, стали мішенню фази конфронтації, яка характеризувалася логікою протиставлення “Нас” та “Їх”; зокрема будь-які конфліктні ситуації розглядалися через призму расової та етнічної відмінності, навіть якщо в основі конфлікту був соціальний чинник.

Однак події 1960-х привели до спроб усвідомлення проблеми різноманітності з точки зору прав людини і репрезентації їх у різних сегментах суспільного життя. Таким чином виникла перехідна модель інтеграції, проте міркування про плюралізм зовсім не торкалися стереотипних уявлень про загальнокультурне ядро – основу

¹ Див.: Федотова Н. Н. Мультикультурализм и политика развития / Н. Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. IX. – № 3 (36). – С. 75–92.

і центр американської культури. Наприкінці 1970-х років теорію інтеграції було змінено констатацією етнічної різноманітності, але тільки через десятки років суспільство навчилося бачити у культурній багатоманітності джерело нових можливостей культурної динаміки. У другій половині ХХ ст. виникла інша модель усвідомлення етнорасової, полікультурної та полімовної проблематики – мультикультурна, поштовхом до розквіту якої у світовому масштабі передусім стали міграційні процеси.

Мультикультуралізм можна розглядати як концепцію, практику і політику не тільки іммігрантських країн, а й усіх сучасних полікультурних держав світу, який глобалізується. Адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо) – як іммігрантські, так і корінні – висувають нові вимоги, в основі яких лежить прагнення визнання; більшість таких груп не бажає перебувати під захистом ліберального суспільства, а плекає надію стати його повноправними членами.

Проголошення полікультурності сучасного світу передбачає рівність прав, позицій та можливостей людей і соціальних груп. Полікультурне суспільство – це множинність культур, їх співрозташування відносно одна одної, пов'язане з історичною територізацією, процесами міграції та акультурації. Своєрідний парадокс сьогодення полягає в тому, що чим більше світовий соціальний простір тяжіє до гомогенізації, тим інтенсивнішими стають процеси гетерогенності, дезінтеграції, відособленості, культурної багатоманітності.

Французький соціолог М. Вевьорка називає три способи відповіді на вимогу визнання колективних ідентичностей: 1) асиміляція; 2) толерантність; 3) мультикультуралізм, тобто визнання і пропозиція культурних прав для меншин за умов прийняття загальних цінностей і законів. Політика визнання ґрунтується на правах; одна справа – бути визнаним і зовсім інша – лише терпимим¹.

Мультикультуралізм – один із аспектів толерантності, яка полягає у вимозі паралельного існування культур заради їх взаєм-

¹ Див.: Вевьорка М. Формирование различий / М. Вевьорка // Социс. – 2005. – № 8. – С. 21.

ного збагачення і розвитку в загальнолюдському культурному річищі. У сучасній Європі мультикультуралізм передбачає передусім введення в її поле елементів культур іммігрантів із країн третього світу (зокрема колишніх колоній європейських країн), що сьогодні сприймається вельми неоднозначно.

Найактивніше заперечують мультикультуралізм як теорію і практику іммігрантські держави, в яких іммігранти можуть поглинути титульну націю. Як правило, групи іммігрантів орієнтуються на інтеграцію в нове суспільство. Проте останнім часом адаптація прибульців дедалі більше ускладнюється протистоянням зі стороною, яка їх приймає.

Інтеграція передбачає, з одного боку, прагнення іммігрантів стати частиною суспільства-приймача, з іншого боку – стратегію цього суспільства щодо прийняття нового сегменту населення. Тобто це взаємна адаптація – іммігрантів, які зберігають свою культурну ідентичність, до місцевої більшості, і цієї більшості до нових громадян суспільства.

Критики мультикультуралізму стверджують, що його наслідком може стати цілковите руйнування багатовікових культурних традицій, оскільки змішання культур завжди призводить до усереднення. На їхню думку, якщо низький рівень культурного розвитку іммігрантів безумовно підвищується, то високий рівень культури базової країни постійно знижується.

Новітнім напрямом вивчення трансформації ідентичності мігрантів є дослідження транснаціональних соціальних феноменів. Німецький учений Л. Пріс упроваджує в науковий обіг категорію “транснаціональний соціальний простір”. На його думку, виникнення складних і неперервних потоків людей, товарів та інформації, що викликається глобалізаційними процесами, ознаменувало початок нової ери міграції. Соціальні мережі мігрантів інтегрують дифузні простори всупереч державним кордонам, фрагментують національну ідентичність людей, структурують їхні життєві шляхи й трудові кар’єри. Існування таких транснаціональних соціальних просторів руйнує традиційні форми міграції. Зокрема, з порядку денного знімається “дилема мігранта” – інтеграція або ж нові етнічні меншини. Нова концепція міграції дає змогу відмовитися від пояснювальної схеми, яка ґрунтується на бінарній опозиції. Як по-

казують дослідження, часто мігранти зовсім не зорієнтовані на інтеграцію, а етнічні меншини утворюються із місцевої еліти, а не з нових переселенців. Трансмігранти, які одночасно проживають і в суспільстві вибуття, і в суспільстві прибуття, створюють транснаціональні соціальні простори.

Для транснаціонального соціального простору характерним є використання внутрішніх переваг – мови, соціальних зв'язків, схожих ідей, переконань, оцінок, загальних колективних уявлень тощо. Тобто транснаціональні спільноти – це групи індивідів, чия ідентичність не базується на прив'язуванні до певної території проживання. Це свого роду виклик традиційним уявленням про належність до нації-держави. Дослідження транснаціональних спільнот є новою галуззю соціальних наук, яка тісно пов'язана, зокрема, з вивченням міграційних процесів.

До тенденцій, що ведуть до зростання у структурі ідентичності елементів спонтанності, фрагментарності, випадковості, належать: зростання значущості суб'єктивного світу людини, “авторство людини на власну особистість” (Ф. Ю. Василюк); поява нових способів соціальної ідентифікації: на зміну традиційному принципу відносин індивіда та соціальних інституцій приходить принцип дезінтеграції та опору індустріальним соціальним інституціям, бюрократії, належності до національної держави, суто ринковим відносинам, невизначеностям глобальної економіки та масової культури.

Проблеми соціальної ідентифікації надзвичайно ускладнюються в нестабільному суспільстві, де зазвичай високим є фоновий рівень *соціальної напруженості*, під котрою слід розуміти психічний стан соціуму, який являє собою довготривалу реакцію на екстремальні впливи. Така реакція супроводжується істотними порушеннями динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури та/або сприймається соціальними суб'єктами як загроза основам їхньої життєдіяльності чи світогляду.

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію ідентифікаційної невизначеності українських громадян, домінують такі: зміни у статусних структурах і позиціях соціальних груп, що виникли в пострадянський період; становлення ринкової економіки, що

послаблює почуття захищеності та спонукає шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; системна світоглядна криза, зумовлена суперечностями розвитку українського суспільства, яке донедавна характеризувалося невизначеністю національно-державних та геополітичних орієнтацій.

Науковці виокремлюють дві діаметрально протилежні тенденції дальшого розвитку процесів глобалізації, які безпосередньо пов'язані з міграційними чинниками: *гомогенізацію культур, створення у майбутньому єдиного однорідного світу і, навпаки, розщеплення, відособлення, диференціацію, загострення проблеми ствердження національної самобутності та національної ідентичності*. Тож можна уявити собі певний континуум варіантів, на полюсах якого розташовується, з одного боку, вирівнювання культур, подальше набуття ними подібних ознак, а з іншого – відмежування культур одна від одної. Для конкретної культури – соціальної групи чи особистості – ймовірно існує безліч своєрідних проміжних варіантів.

Обидві тенденції мають своїх апологетів. Наприклад, відомий американський соціолог Ф. Фукуяма дає таку інтерпретацію того, що відбувається нині у світі: “Економічні сили раніше породили націоналізм, замінюючи класи національними бар’єрами, створюючи централізовану, лінгвістично гомогенну спільноту. Ті самі економічні сили підштовхують до руйнування національних бар’єрів через створення єдиного інтегрованого світового ринку. Крах націоналізму – це лише питання часу”¹.

Інакше пояснював сучасні процеси гарвардський професор С. Гантінгтон, який наполягав на тому, що новий світ змусив народи і країни повернутися до кореневих основ, а не звів їх до якогось загальнолюдського знаменника: “Колишні джерела ідентичності і система підпорядкування владі зруйновані. Люди на своєму шляху із сіл та міст відірвалися від своїх коренів, отримуючи нову роботу або залишаючись безробітними. Вони потребують нового джерела ідентифікації”. Тобто для С. Гантінгтона створення єдиної глобаль-

¹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой]. – М. : АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – С. 275.

ної економічно-політичної системи є принципово неможливим: “Культурна глобалізація, гомогенізація, що їх пророкують у майбутньому інтерпретатори глобального зближення і єдності світу, є не більш ніж міфами”¹. Учений вважає, що людина повертається до своїх етнічних основ, аби відчувати безпеку, впевненість, стабільність. К. Поппер, ідеолог філософського раціоналізму, також звертає увагу на те, що людина шукає прив’язки до своєї групи саме заради безпеки. На думку американського дослідника Е. Ебрамса, модернізація може виявитися руйнівною для стилю життя і моралі тим, що викличе протиспрямовану реакцію: пошук більш привабливої традиційної ідентичності, пошук сталості й безпеки групового членства і зручне обґрунтування неприйняття тих, хто має відмінні риси.

Питання про ідентичність, про “сенса себе” (С. Гантінгтон) постають і постають, оскільки існує багато чинників, здатних об’єднувати або розділяти людей. Люди визначають самототожність у різних системах ідей і сенсів, і відповіді на питання про ідентичність відрізняються одна від одної. С. Гантінгтон, аналізуючи наслідки глобалізації в сучасному світі, зауважує: “Японці відчували справжню агонію, вирішуючи питання, чи робить їхню країну її розташування, історія та культура Азією або багатство, демократія і сучасність – Заходом”. Іран був названий ученим “нацією у пошуках ідентичності”, Південна Африка, на його думку, характеризується “пошуком ідентичності”, Тайвань – “розпадом і переглядом національної ідентичності”, Сирія і Бразилія перебувають у “кризі ідентичності”, Канада – “у тривалій кризі ідентичності”, Данія – “в гострій кризі ідентичності”, Алжир – “у деструктивній кризі ідентичності”, Туреччина – “в унікальній кризі ідентичності”, Росія – “у глибокій кризі ідентичності”, що знов повертає до класичних дебатів XIX ст. між слов’янофілами і західниками стосовно того, чи є Росія європейською або ж євразійською державою. За С. Гантінгтоном, іще не встановилася єдина ідентичність Німеччини, сумніваються у своїй спільній ідентичності британці; загалом “криза національної ідентичності стала глобальним феноменом”.

¹ *Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. Huntington. – New York, 1996. – P. 95.*

Таким чином, збереження або ж трансформація ідентичності є центральною проблемою для людей, які здійснюють міграційні переміщення та, відповідно, на всіх рівнях змінюють культурне оточення. При цьому, за словами М. Кастельса, люди дедалі частіше організовують свої життєві смисли не довкола того, що вони роблять, а на підставі того, ким вони є, або своїх уявлень про те, ким вони є.

Існують три погляди на зміну ідентичностей:

- співвідношення колишніх ідентичностей і тих, які набуваються, являє собою певний новий інтеграл особистості, спільноти, корпорації або країни. У цьому сенсі важко говорити про мультиідентичність, яку передбачає мультикультуралізм;
- мультиідентичність можлива, але як така, що становить сутність проблеми ідентичності (С. Гантінгтон);
- мультиідентичність складається, але цим проблема ідентичності не знімається. Іноді взагалі стверджують, що ідентичність сьогодні просто не має значення.

Цікавими з погляду вивчення ідентичності мігрантів та її трансформації в іншокультурних умовах є думки Т. Фрідмана щодо глобалізації світу, чия книга “Плаский світ. Коротка історія XXI століття” стала національним бестселером США. Отже, поле конкурентної боротьби набуло глобальності, стверджує вчений, світові центри знання з’єдналися у глобальну мережу, і світ став пласким. Пласким – означає вирівняним, мультикультурним із глобальними елементами культури, особливо технологічними, що потребують толерантності й ставлення до ідентичності як до проблеми. Тобто глобалізація вирівнює світ, посилює культурну взаємодію і розуміння. У пласкому світі старі ідентичності або відмирають, або змінюються на глобальні, виникає гібридизація ідентичностей. У непласкому світі йде боротьба за збереження ідентичностей, але все ж таки ситуація є диференційованою.

Отже, глобалізація не усуває відмінностей в ідентичності мешканців планети. Не усуває вона і розколу у відчутті ідентичностей усередині країн. Глобалізація виявилася нерозривно пов’язаною з локалізацією, збереженням і пошуком локальних ідентичностей.

Британський соціолог Е. Гіденс підкреслює, що в умовах глобалізації спостерігається навіть збільшення інтересу до локальних явищ. Хоч як це парадоксально, у тих суспільств і людей, які не відчувають свого входження у глобальний світ, можна помітити послаблення їхньої локальної ідентичності, втрату самоповаги, розчарування у місцевих особливостях. Е. Гіденс показав, що ідентичність являє собою низку дилем самовизначення. Він виокремив чотири такі дилеми: 1) уніфікація або фрагментація; 2) безпорадність (відсутність можливостей) або їх різноманіття; 3) стійкі авторитети або самовизначення в умовах їх відсутності; 4) індивідуальний досвід або стандартизована, подібна до товарного ринку поведінка. Дослідник дійшов висновку, що глобалізація посилює процеси фрагментації, збільшує різноманіття можливостей, породжує самовизначення за відсутності авторитетів, стандартизовану квазіринкову поведінку. На рівні ж локальної ідентичності ми бачимо менші можливості поклоніння авторитетам і перевагу індивідуального досвіду.

Таким чином, дискурс глобалізації переконливо засвідчує неабияку значущість локального, традиційного, історичного, релігійного у формуванні глибинної ідентичності людей, не заважаючи її плюралізації у сфері їхньої функціональної діяльності.

Сучасна масштабна міграція призводить до того, що величезні маси людей опинились у культурному порубіжжі, форми їхньої культурної взаємодії стали гібридними. Тим часом проблема ускладнення культурної самоідентифікації людини на психологічному, соціальному, віртуальному рівнях поки ще слабо рефлексується й усвідомлюється вітчизняною наукою та соціальною практикою. До того ж складність вивчення міжкультурної взаємодії в умовах глобалізації посилюється завдяки багатогранності та багаторівневості самої категорії “культура”.

Міграція і культурна психологія

Міграційні процеси завжди виступали важливим чинником розширення контактів із представниками інших країн, етносів, націй, релігій. Міграції – цінне джерело нової інформації про Іншого,

суттєва спонука враховувати присутність культурного Іншого, взаємодіяти, взаємовпливати, формувати уявлення про інші світи, порівнювати соціальні норми, правила, зразки поведінки тощо. Мова йде про *міжкультурну взаємодію*, де категорія “культура” розглядається на різних рівнях: від особистості (“людина – це Всесвіт”) до етнічної ідентифікації та взаємодії країн і народів. Ці питання стосуються як розмежування, так і внутрішньої єдності феноменів “ідентифікація” та “соціалізація”, “Ми” та “Вони”, як прагнення культурної своєрідності, так і реальної уніфікації економічного та соціального життя. Сучасний світ характеризується високим ступенем взаємозв’язку, взаємопроникнення, взаємозалежності різних культур. Сьогодні культура як наукова категорія і як реальність бере на себе головну системотвірну роль та стає дієвим інструментом соціальних трансформацій, соціальної мобільності, зокрема й міграційних процесів.

Взаємовідносини психіки і культури досліджуються міждисциплінарною галуззю знань – *культурною психологією* (cultural psychology). Найбільш удалим для психологічного аналізу видається розуміння культури у традиції П. Теяра де Шардена, В. І. Вернадського, П. О. Флоренського: культура як середовище, що зрощує та живить особистість.

Не потребує доказів положення про те, що практично вся психологія є культурно зумовленою. Багато дослідників дійшли висновку, що загальнопсихологічні та соціально-психологічні закони дуже часто обмежені лише західною культурою, а більшість теорій нерелевантні незахідним культурним умовам. Як писав ще у 1930-х роках О. Р. Лурія, “культура, середовище перероблюють людину, не тільки даючи їй певні знання. Вони трансформують саму структуру її психологічних процесів, виробляючи в ній певні способи користування своїми власними можливостями”¹. Людина від самого народження оволодіває ідеальною формою – культурою, і ця культура стає її власною суб’єктивною реальною формою.

¹ *Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Лев Семенович Выготский, Александр Романович Лурия. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – С. 221.*

Проблема міжкультурної взаємодії спонукає до заглиблення у діалектику “*свого – чужого*”. Протягом тисячоліть поділ цілого на складові вважався не лише однією з основоположних умов існування людини, її свідомості й мислення, а й принципом, за яким побудовано світ: взаємини між людьми, народами, культурами тощо. Існування суб’єкта передбачає існування антагоніста – Іншого стосовно суб’єкта, завдяки якому він не тільки усвідомлює своє існування, а й визначає його межі. У даному випадку мова йде про реального суспільно-історичного Іншого. Адже теза Ж.-П. Сартра “Мені потрібний інший, щоб цілісно осягнути всі структури свого буття” має на увазі не лише індивідів, а й етноси та культури. Про це говорить і М. М. Бахтін: “У сфері культури позазнаходжуваність (*рос. вненаходимость*) – наймогутніший важіль розуміння. Чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше...”¹ Інші виступають своєрідним дзеркалом, в якому відбивається самоідентичність тієї чи тієї культури і завдяки якому вона здатна відчутти свою унікальність.

Набула популярності ідея про те, що культура є соціальним конструктом. Її висловлювала, наприклад, С. Бенгабіб, яка підкреслювала, що культура не є даністю – вона формується і змінюється протягом часу; завдяки культурним наративам устанавлюються межі, які відокремлюють “Нас” від “Них”, “Нас” від “Інших”. Ці межі непостійні, динамічні. Культура не є цілісністю із чітко позначеними параметрами – це радше певні смислові мережі, які знов і знов перевизначаються через слова і справи своїх носіїв.

У теорії мозаїчного мультикультуралізму В. Кімліки стверджується, що групи людей і культури є спільнотами, котрі чітко розділяються та ідентифікуються; вони співіснують одна з одною подібно до елементів мозаїки, зберігаючи жорсткі межі. Етнічні меншини тут убачаються як відмінні одна від одної соціетальні культури в рамках мультикультурної держави. Р. Брубекер висловлює думку, що культури не є гомогенними за своєю сутністю – во-

¹ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; [примеч. С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова]. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – С. 176.

ни постійно заперечуються, трансформуються і перевизначаються через взаємодію їхніх членів із представниками інших культур. Культури виникають тільки у процесі інтеракції з іншими культурами: “культурна різноманітність – це складний лабіринт переплечених культурних відмінностей і подібностей, але це не є зібранням зафіксованих незалежних і непорівнянних поглядів на світ”. Р. Росальдо вважає, що “Ми” і “Вони” не є ізольованими і гомогенними від того часу, як виникли ці категорії. Рисом сучасних міжкультурних процесів є те, що вони містять запозичення, які здійснюються через прозорі культурні кордони, і вони насичені відносинами нерівності, влади й домінування, що є певним містком до проблеми соціальної стратифікації мігрантів у приймальному соціумі¹.

Предметом психологічної рефлексії культура стала тоді, коли з’явилися кроскультурні та етнопсихологічні дослідження і психологи почали стикатися з реальністю різних культур. Багатоманітність дослідження співвідношень психіки і культури можна охопити загальною назвою – *культурна (культурно-історична) психологія*. Розуміння культурного контексту життя етнічних груп дає змогу врахувати закономірності, механізми та ефекти міжкультурної взаємодії під час дослідження міграційних процесів сучасного світу, зокрема адаптації мігрантів в іншополікультурному середовищі.

Традиційний розкол психології на два підходи – описовий і пояснювальний (герменевтичний і експериментальний) – існує і в культурній психології. Він представлений *etic-* і *emic-підходами*, які відображають концептуалізацію панкультурних, універсальних принципів або ж акцентування культурно-специфічних відмінностей. Поняття *etic* і *emic* указують на те, що розуміється під істиною: якщо це *etic*-риса (тобто універсальна риса), то істина є такою для всіх, незалежно від культури; якщо ж знання про поведінку людини є *emic*-рисом (тобто культурно-специфічною), то ця істина не обов’язково стосується інших культур. Тобто у дослідженні міжкультурної взаємодії мігрантів із представниками країни-приймача

¹ Див.: Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учебное пособие / М. С. Блинова. – М. : КДУ, 2009. – 192 с.

слід звертати особливу увагу на методологічні положення *emic*-підходу для визначення культурної своєрідності кожної із сторін та враховувати основні моменти *etic*-підходу при порівнянні двох культур.

Оскільки культура являє собою різнорівневий феномен, можна дійти висновку, що *etic*- і *emic*-підходи не суперечать один одному, а стосуються різних рівнів реальності й тому є взаємодоповнювальними. Так, для Л. С. Виготського, орієнтованого на *etic*-підхід з його методологічними настановами універсалізму та об'єктивізму, культура є абстракцією, яка описує реальність, що протистоїть природі (звідси поділ на культурну і природну лінії розвитку). Для Г. Г. Шпета культура постає у багатстві своєї етнічної різноманітності, і його підхід належить скоріше до *emic*-аналізу, орієнтованого на культурний релятивізм.

Культура як середовище, як простір історичного досвіду, створений творчістю людини, виступає як *породжувальна структура* стосовно тих чи інших людських якостей. Саме в цьому сенсі культура найчастіше представлена у психологічних дослідженнях. Якщо соціологи у визначеннях культури насамперед виділяють ідеї, які передаються від покоління до покоління, та пов'язані з ними системи цінностей, котрі своєю чергою визначають поведінку індивідів і груп, їхні способи мислення і сприймання, то, як вважає І. В. Данилюк, психологам у якості предмета психології слід виокремлювати *суб'єктивну культуру*. Саме “суб'єктивна культура” є найбільш інтегральним поняттям у взаємозв'язку “культура і психологія”. Під нею розуміють характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени розпізнають створену людьми частину довкілля, категоризують соціальні об'єкти, виокремлюють зв'язки між категоріями, а також норми, ролі й цінності, які вони визнають своїми.

В. О. Васютинський зазначає, що ознаки і характеристики культури традиційно поділяються на *об'єктивні* та *суб'єктивні*. До об'єктивних зараховують здебільшого такі, що фіксуються ззовні, мають соціально визначений зміст. Проте психологічно інформативнішими є суб'єктивні ознаки – ті, що виробляються і забезпечуються самим суб'єктом або є продуктом його взаємодії з оточенням. Отже, суб'єктивна культура охоплює реакцію людей на ці

об'єкти у формі цінностей, ролей та атитюдів. До суб'єктивної культури належать всі уявлення, ідеї та вірування, які є об'єднавчими для того чи іншого народу і справляють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його представників.

Д. Мацумото трактував культуру у взаємозв'язку з психологією індивідів і соціальної спільноти та визначав культуру як динамічну систему експліцитних та імпліцитних правил, установлених групами з метою забезпечити своє виживання, в тому числі настановлення, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є загальними для групи, але реалізуються по-різному кожним специфічним об'єднанням усередині групи, передаються від покоління до покоління та є відносно стійкими. Вчений підкреслює, що культура існує між індивідами всередині групи і між групами всередині великої групи, тобто це визначення культури є прийнятним на кількох рівнях аналізу.

Системи правил, які стосуються культури, створені головним чином для забезпечення виживання групи. Ці правила дозволяють об'єднанням усередині групи співіснувати одне з одним, чим гарантується соціальний порядок. Вони також дають змогу групам і об'єднанням співвідносити потреби виживання групи з бажаннями і потребами об'єднання, беручи до уваги більш широкий соціальний контекст і наявні ресурси (наприклад, вимога до етнічних меншин, до яких можна віднести і мігрантські діаспори, – співвідносити власні групові інтереси з потребами всієї країни).

Наведені визначення культури пов'язані з ідеями, настановленнями, цінностями, тобто зі змістом психіки кожного індивіда, що належить до даної культури. Ці аспекти культури існують не тільки у психіці людей, а й у суспільній свідомості. Загальні моделі поведінки представлені в ритуалах або у поширених автоматичних моделях поведінки, які базуються на загальних культурних цінностях і поведінкових нормах. Ці елементи є суб'єктивними аспектами культури на відміну від об'єктивних. Тому коли ми розглядаємо міжкультурну взаємодію мігрантів та представників країни перебування, коли вивчаємо адаптацію мігрантів в іншокультурному середовищі, обов'язково слід урахувувати те, що культуру можна описувати *на всіх рівнях аналізу*, що стосуються індивідів, груп і соціальних структур.

Культура – це соціопсихологічний конструкт, це прийняття людьми таких психологічних феноменів, як цінності, настановлення, погляди, поведінка. Членів однієї культури можна визначити залежно від того, чи є загальними для них ці психологічні феномени. Відрізняє представників однієї культури від іншої відсутність цих загальних феноменів. Культура впливає на всі ключові аспекти нашого відчуття “Я”, в будь-яких ситуаціях діяльності і спілкування ми спираємось на свою культуру і своє культурно обмежене відчуття “Я”.

Таким чином, для вивчення соціально-психологічної сутності міграції доцільно застосовувати *соціокультурний підхід*, спираючись на традиції культурноісторичної теорії, яка розвивається школою Л. С. Виготського та О. М. Леонтьєва, на методологію гуманітарного знання про людину, що міститься у працях М. М. Бахтіна, С. Л. Рубінштейна, К. Роджерса, В. Франкла, А. Маслоу та інших психологів і філософів. Із позиції соціокультурного підходу мігрант розглядається:

- як людина з унікальним досвідом, історією та особистісними характеристиками;
- як представник особливої групи людей, що мають схожі риси, поведінкові особливості, спільні проблеми;
- як носій специфічної культури або субкультури;
- як індивідуальність, яка переживає кризу ідентичності, порушення цілісності та інтегрованості.

Психологічні виміри культури. Показники культурної варіабельності. Культура – це дуже складне утворення, що віддзеркалює багато аспектів життя людей. Як щойно зазначалося, загальноновизнаним можна вважати поділ цих аспектів, або елементів, на об’єктивні та суб’єктивні. Об’єктивні елементи – це одяг, посуд, архітектура, їжа тощо; суб’єктивні – соціальні норми, звичаї, настановлення, цінності і т. ін.

Суб’єктивні елементи характеризуються за допомогою суб’єктивних показників, тобто загальних тенденцій, що впливають на поведінку і відображають значущі аспекти культурної варіабельності. Суб’єктивні показники існують як соціально, тобто всередині групи, так і індивідуально, тобто ідентифікуються на рівні ко-

жного члена групи, тому їх можна виміряти у ході психологічного дослідження.

Особлива увага в характеристиці тієї чи іншої культури приділяється таким особливостям, які пронизують всі її елементи і проявляються у поведінці всіх її членів. Такий підхід дозволяє визначити стрижневі особливості, чи виміри, культури. На підставі великого обсягу літератури було узагальнено 11 вимірів культури, запропонованих різними авторами¹:

- індивідуалізм / колективізм: орієнтація на індивідуальні або групові цілі;

- міра толерантності до відхилень від прийнятих у культурі норм (Т. Г. Стефаненко пропонує термін “міра натягу повідця” між нормами і індивідом);

- міра уникнення невизначеності й, відповідно, потреба у формальних правилах;

- маскуліність/фемінність, тобто оцінювання в культурі якостей, що розглядаються як стереотипні для чоловіків/жінок, і міра заохочення традиційних гендерних ролей;

- оцінка природи людської істоти як “хорошої”, “поганої” або “змішаної”;

- складність культури, міра її диференціації;

- емоційний контроль, міра прийнятної емоційної експресивності;

- близькість контактів, або дистанції та дотики, що є прийнятними у спілкуванні;

- дистанція між індивідом і владою, міра нерівності між вищими та нижчими (цей показник Д. Мацумото назвав “дистанцією влади”);

- висока контекстовість/низька контекстовість, або максимізація/мінімізація відмінностей у поведінці залежно від ситуації;

- дихотомія людина / природа, або міра панування людини над природою, підкорення природі, життя у гармонії з природою.

Голландський антрополог Г. Гофстеде виокремив чотири основні фактори, що лежать в основі розбіжностей між національни-

¹ Див.: *Stephan W. G. Intergroup relations* / Walter G. Stephan, Cooke W. Stephan. – Boulder, CO : Westview Press, 1996. – 223 p

ми управлінськими культурами, й відповідно визначив чотири осі культурних протиставлень.

Індивідуалізм / колективізм. Індивідуалізм, за Г. Гофстеде, відображається в культурах, де люди піклуються насамперед про себе і членів своєї родини, що не властиво іншим культурам, представники яких піклуються про членів родини лише в обмін на їхню вірність. Тому позиція стосовно інших членів суспільства, уявлення про взаємодію у них різні. Якщо у представників культури з високим показником індивідуалізму прийнято покладатися на особисті якості, коли “Я” має велике значення в житті, то в культурах із домінуванням колективізму вирішального значення набувають відносини з іншими. Представники таких культур частіше мислять категорією “Ми”.

Чоловічість / жіночість (маскулінність / фемінність). За цим показником культурна диференціація пов’язана зі ставленням людей до традиційних ролей чоловіків і жінок у суспільстві. Домінантними цінностями з високим показником чоловічого начала є досягнення й успіх; високий показник жіночого начала дає піклування про близьких і якість життя. У культурах з високим показником чоловічого начала особливої ваги набувають професійні досягнення, які віддзеркалюють суспільний статус особистості. Роль статей тут суворо визначена. У культурах із перевагою жіночого начала якість життя важливіша за статус, відтак люди тут часто демонструють симпатію до невдах.

Уникнення невизначеності – це ступінь, на якому люди почуваються невпевнено і прагнуть уникати таких ситуацій; це те, якою мірою культура розвиває інституції та ритуали, призначені для подолання тривоги, що викликана невизначеністю або двозначністю. Це відбивається на різному ставленні людей до невизначеності. Представники культур із високим ступенем уникнення невизначеності відчувають необхідність у запровадженні великої кількості правил і формальностей для організації свого життя. Такі люди часто зазнають почуття тривоги і відкрито демонструють свої емоції. Вони вірять експертам у всіх сферах життя, уникають конфліктів і конкуренції. Серед західних країн Греція і Португалія мають найвищі показники в цій категорії; країни Східної Європи, (наприклад Угорщина) також є лідерами. У суспільствах з низькими показни-

ками ступеня уникнення невизначеності правила і закони, а тим більше ритуали в діловому житті скорочені до необхідного мінімуму. Люди не уникають конкуренції та відкритого вирішення конфліктів. Прикладами такої культури можуть бути англосаксонська (Велика Британія, США), а також скандинавська.

Дистанція влади. Дистанція влади – це ступінь, на якому люди, наділені меншою владою, приймають факт нерівномірного її розподілу. Це визначає їхню позицію стосовно влади: у суспільствах з високим рівнем дистанції влади ієрархія вважається нормальним явищем, кожен індивід має певне становище в суспільстві, в родині й у професійній діяльності. Навіть на рівні сім'ї при прийнятті рішень про великі покупки англійка має таке саме право голосу, як і чоловік, тоді як у японській родині останнє слово завжди за чоловіком. Низькі показники в цій категорії мають Велика Британія, США, скандинавські країни. Там службова ієрархія і безумовний авторитет старших за віком проявляються набагато рідше, ніж, скажімо, в Японії, котра має високий показник у цій категорії¹.

Виміри культур охоплюють різну кількість елементів, що регулюють поведінку індивіда і спільноти. Але між ними існує дещо спільне: в усіх випадках елементи традиції – цінності, норми, звичаї і т. ін. – аналізуються з точки зору стрижневого компонента структури, що проявляється в них. Такі “набори елементів суб'єктивної культури, які організовуються навколо певної теми”, Г. Тріандіс назвав культурними синдромами. Наприклад, при розгляді індивідуалізму в якості культурного синдрому точкою відліку є орієнтація на автономного індивіда, а при розгляді колективізму – орієнтація на певний колектив – сім'ю, плем'я, етнос, державу, релігійну групу і т. ін. Тобто це всі ті традиції, в яких відображується першочергове схвалення культурою потреб, бажань, цілей або автономного і унікального індивіда, або групи.

За ознаками, виокремленими Г. Гофстедом (індивідуалізм/колективізм; маскуліність/фемінність; уникнення невизначеності; дистанція влади), Україна належить до країн маскуліної культури з високим рівнем уникнення невизначеності та великою

¹ Див.: Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

дистанцією влади. Щодо індивідуалізму/колективізму, то це питання потребує уточнення.

Етнопсихолог В. Янів зауважує: “Українець – це інтровертна людина з сильним відчуттям свого “Я” і бажанням самовияву назовні, що свідчить про належність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу”. Дослідник вважає, що саме це найміцніше пов’язує нас із Європою. Проте індивідуалізм, не контрольований розумом, не опанований волею, керований надмірними почуттями, “мусить довести до згубних наслідків”¹. В окремих розвідках висловлюються міркування, що така риса українців є небезпечною для розбудови державності, адже індивідуалізм може викликати прояви непокори, що зумовлює заперечення будь-якої влади, веде до анархізму.

Деякі дослідники стверджують, що культурні відмінності за показником “індивідуалізм / колективізм” пов’язані з відмінностями у відносинах “Я – своя (внутрішня) група” на противагу відносинам “Я – чужа (зовнішня) група”. Індивідуалістичні культури мають, як правило, більше внутрішніх груп. Оскільки індивідам доступні численні внутрішні групи, їхні члени не надто прив’язані до якоїсь однієї з них. Представники цих культур, як правило, походять із груп, котрі висувають до них завищені вимоги, і їхні відносини всередині груп характеризуються високим рівнем незалежності або відчуженістю.

У колективістських культурах, які набагато більше залежать від ефективного функціонування групи, відданість члена внутрішньої групи є вищою. Колективісти підтримують стабільні відносини зі своїми внутрішніми групами і демонструють високий рівень незалежності щодо представників інших груп.

Г. Тріандіс розробив поняття, яке назвав *горизонтальним і вертикальним індивідуалізмом та колективізмом*. У горизонтальному колективізмі люди бачать себе членами внутрішньої групи, де всі члени є рівними. У вертикальному колективізмі люди розглядають себе як членів внутрішніх груп, що характеризуються

¹ Цит. за: Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4 (18). – С.38–57.

ієрархічними і статусними відносинами. У горизонтальному індивідуалізмі люди є автономними і рівними, у вертикальному – автономними, але не рівними. Можна припустити, що українська культура характеризується вертикальним індивідуалізмом.

Звернімо увагу й на те, що, на думку багатьох дослідників, прояви індивідуалізму / колективізму залежать від соціального контексту, тому вони варіюють у різних соціальних ситуаціях. Людина може вирізнятися колективістськими тенденціями вдома, з близькими друзями – і індивідуалістичними тенденціями з незнайомцями, на роботі, або навпаки. Якщо культура підтримує колективістські тенденції всередині відносин “Я – своя група”, малоймовірно, що вона робитиме те саме у відносинах “Я – чужа група”.

Л. Почебут вважає, що культури мають порівнюватися з погляду чотирьох основних параметрів: сім’я, виховання дітей, використання грошей і ставлення до влади (див. *табл. 5*).

Таблиця 5

Відмінності у повсякденній поведінці представників індивідуалістичних і колективістських культур

Основні параметри	Індивідуалістичні культури	Колективістські культури
сім’я	сім’я означає ядрну сім’ю, у якій особистість проживає певний період життя. Сім’я може змінювати свою форму частіше одного разу	шлюб є сімейною угодою, що приймається задовго до вчинення обряду
	подружжя обирається за велінням душі, і рішення про шлюб приймається за обопільною згодою на основі любові	шлюб – це не лише союз особистостей із двох сімей, це встановлення близьких зв’язків між ними
	відчуття життя додатково підкреслюється тим, що сім’я – це стабільна економічна одиниця	у сім’ї є найчастіше кілька поколінь родичів і багато дорослих з однієї сім’ї. До сім’ї належать дідусі, бабусі, тітки, дядьки, двоюрідні брати і сестри

Основні параметри	Індивідуалістичні культури	Колективістські культури
виховання дітей	дітям підкреслюють їхнє незалежне значення і прищеплюють відповідальність за власні справи	дорослі контролюють дитячі справи. Від дітей не очікують відповідальності. Їм указують лише на помилки, порушення тощо
	вища мета виховання – незалежна людина. Дитинство і молодість захищені й шановані	діти поступово вчаться дотримуватися поведінки, яка відповідає груповим очікуванням членів сім'ї та групи.
	діти не беруть участі у повсякденних справах (значних господарських роботах)	головна мета виховання – формування людини як члена групи, залежного від неї
використання грошей	дорослі мають власні грошові ресурси. Передбачається, що кожна людина може сама себе утримувати	найчастіше гроші близької спільноти перебувають у спільному користуванні. Справа честі – у випадку потреби поділитися грошима з другом чи родиною. Гроші діляться на підставі ідеї: “Сьогодні я даю гроші в сім'ю, а завтра дасть інший”. Уся родина віддає зарплатню в загальносімейну касу, з якої гроші використовуються на всіх. Спільне господарство дозволяє робити більші придбання. Члени сім'ї допомагають при започаткуванні підприємства, можуть покрити витрати на подорож. Той, хто працює за кордоном, утримує свою сім'ю на батьківщині

Основні параметри	Індивідуалістичні культури	Колективістські культури
ставлення до влади	люди діють у межах громади згідно зі спільно виробленими правилами. У політиці й трудовій діяльності обирають людей для вирішення особливих завдань на основі їхніх знань і компетентності	для людей важлива насамперед солідарність всієї сім'ї та найближчого оточення. Кожен може використовувати владу у власних інтересах, інтересах своєї сім'ї та громади. Це схвалюється. Урядовець або політик спирається в роботі на членів своєї сім'ї та близьких родичів

Розгляд цих параметрів засвідчує, що в Україні уявлення про створення сім'ї та її повсякденне життя пов'язані переважно з індивідуалістичною культурою. Те саме спостерігається й у ставленні до грошей. Що ж стосується двох інших параметрів (ставлення до влади і виховання дітей), то очевидно, що цілковитої відповідності ні з індивідуалістичною, ні з колективістською культурою немає. Це дає підстави розглядати український культурний простір як трансформний. У такому просторі, на думку Л. Почебут, не лише відбувається змішування елементів індивідуалізму та колективізму, а й виникають якісно інші культурні традиції, що не зводяться до цих елементів.

Отже, міграційні процеси розгортаються як міжкультурна взаємодія в контексті полікультурності сучасного світу, в парадигмі єдності та відмінностей “Ми” та “Вони”, процесів ідентифікації та соціалізації. Поняття “культура” – багатопланове та багаторівневе, воно охоплює феномени від особистості до етносів і країн та поділяється на об'єктивну і суб'єктивну культуру. Культура – динамічна система, що містить правила, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, які є спільними для групи, тобто утворюють “Ми”; відмінності у цих складових відрізняють одну культуру від іншої, тобто втілюються у понятті “Вони”.

Мігранти: маргінальність як культурне порубіжжя

Сучасні суспільні та соціальні умови призводять до зміни й трансформування соціальної ідентичності. Проблема ідентичності виникає тоді, коли відбувається руйнування старої соціальної структури. Тобто саме кризовий стан суспільства, нестабільність його розвитку викликають загострення проблеми ідентичності. Передусім це стосується мігрантів, які опинилися між двома світами і для яких неминуче виникає запитання “Хто я?”, тобто або повна ідентифікація зі своїм етносом чи з етнічною групою країни, в якій перебуває мігрант, або ще безліч варіантів самовизначення, серед яких є й *маргіналізація*.

Наукові розвідки з проблеми маргінальної особистості у пострадянських країнах спираються на загальнофілософські та психологічні дослідження особистості, її життєдіяльності, об’єктивних і суб’єктивних факторів самореалізації, самоствердження (К. О. Абульханова-Славська, В. П. Андрущенко, Є. І. Головаха, Л. В. Губерський, А. Г. Здравомислов, Л. Н. Коган, В. В. Москаленко, І. Ф. Надольний, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. І. Пірен, Л. В. Сохань та ін.).

Автором поняття “маргінальність” вважається американський соціолог Роберт Парк (1864–1944), який уперше використав його стосовно саме міграції у праці “Місто Чикаго” (1925) та в есе “Людська міграція і маргінальна людина” (1928). Р. Парк досліджував розвиток міського середовища (зокрема іммігрантських спільнот в американських містах) і расових відносин міжкультурної взаємодії, внаслідок чого сформулював уявлення про тип людини, що перебуває на межі двох культур. У Парка поняття маргінальності (від лат. *margo* – край, межа) означає становище індивідів, що перебувають на порубіжжі двох різних культур, і слугує для вивчення наслідків неадаптованості мігрантів, особливостей становища мулатів та інших “культурних гібридів”.

Дослідницькі позиції Р. Парка визначає його “класична” соціально-екологічна теорія. Суспільство розглядається як організм і “глибоко біологічний феномен”, який, крім соціального (культурного) рівня, має так званий біотичний, що є основою екологічного порядку. В екологічному порядку виокремлюються макрорівень

(просторове розташування інституцій) і мікрорівень (здатність людини пересуватися, просторова взаємодія, міграція). Таким чином, основою екологічного порядку є міграція як колективна поведінка. На думку вченого, соціальні зміни ґрунтуються на глибинних біотичних перетвореннях і пов'язані насамперед із фізичною, просторовою, а потім і з соціальною мобільністю. Дослідження соціальної та культурної мобільності дали змогу Р. Паркові сформулювати поняття маргінальної людини.

У теорії Р. Парка маргінальна людина є іммігрантом, це “напівкрівка”, що існує одночасно “у двох світах”. Головне, що визначає природу маргінальної людини, – почуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані. Цей стан пов'язаний з періодом переїзду, що визначається як криза. Парк зазначає, що кризові періоди в житті більшості людей можна порівняти з тими, які відчуває мігрант, коли залишає батьківщину, аби шукати фортуни в іншій країні. Але у випадку маргінальної людини період кризи є практично безперервним, і він витворює відповідний тип особистості. Далі Парк указує, що у природі маргінальної людини “моральне сум'яття”, яке викликають культурні контакти, виявляє себе у більш різкій формі. Тому вивчення цих явищ саме там, де відбуваються зміни і злиття культур, дозволить краще зрозуміти прогрес цивілізації.

Звертаючи увагу на психологічні аспекти, Р. Парк описує комплекс рис, притаманних маргінальній людині: серйозні сумніви у своїй цінності, невизначеність зв'язків із друзями і постійний страх бути відкинутою, схильність уникати ситуацій невизначеності, щоб не ризикувати приниженням, хвороблива сором'язливість у присутності інших людей, самотність і надмірна мрійність, зайві переживання про майбутнє, побоювання будь-яких ризикованих дій, нездатність насолоджуватись і впевненість у тому, що навколишні люди поводяться з нею несправедливо.

Проте Р. Парк пов'язує концепцію маргінальної людини не з особистісним типом, а з соціальним процесом. Він розглядає маргінальну людину як побічний продукт процесу акультурації тоді, коли люди різних культур і рас сходяться, аби вести спільне життя, і досліджує цей процес із точки зору не особистості, а суспільства, частиною якого маргінальна людина є.

Р. Парк доходить висновку, що маргінальна особистість утілює новий тип культурних взаємин, що народжуються на новому рівні цивілізації в результаті глобальних етносоціальних процесів. Ця особистість з'являється тоді й там, де із конфлікту рас і культур починають виникати нові спільноти, народи, культури. Доля змушує цих людей існувати у двох світах одночасно та прийняти стосовно обох світів роль космополіта і чужинця. Така людина неминуче стає (порівняно з безпосереднім культурним середовищем) індивідом із більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. Це завжди більш цивілізована істота. Таким чином, Парк розглядає проблеми маргінальності з позицій культурологічного підходу.

Оскільки маргінальна людина перебуває на межі соціокультурних середовищ, її особистісна соціальна структура є адекватним відображенням всіх суперечностей цієї межі, а потреба такої людини в самореалізації також набирає порубіжних форм.

У розвитку маргінальної особистості культура відіграє особливу роль. Культура виступає і умовою формування маргінального статусу особистості, і його соціальною детермінантою. Разом із тим культура – це технологія процесу маргіналізації особистості. Вона є обов'язковим, а відтак провідним елементом соціального успадкування індивідом усталених норм життя. Водночас культура – це головний чинник, що провокує становлення неординарних, відхилених, нестандартних життєвих орієнтацій. Нарешті, культура є певним тлом, на якому здійснюється процес маргіналізації особистості. Це означає, що соціальний механізм розвитку такої особистості має у своїй основі культурологічну домінанту.

Е. Стоунквіст описує маргінальне становище соціального суб'єкта, що бере участь в культурному конфлікті й перебуває “між двох вогнів”, тобто на краю кожної культури, не належачи жодній. Об'єктом уваги дослідника є типові риси особистості та проблеми, пов'язані з її пристосуваністю та непристосуваністю, а також соціологічне значення маргінальної людини. Він розглядає маргінальну людину як ключову особистість (key-personality) у контактах культур. Маргінальне середовище – це та зона, де дві культури переплітаються і культура, яка освоює простір, комбінує, поєднує особливості обох культур. У центрі цього переплетіння – маргінальна лю-

дина, що намагається стати лідером “між двох вогнів”. Стоунквіст визначає маргінальну людину в термінах особистості чи групи, які рухаються із однієї культури в іншу або у деяких випадках (наприклад завдяки одруженню, через освіту тощо) поєднуються з двома культурами. Маргінал перебуває у стані психологічного балансування між двома соціальними світами, один з яких, як правило, домінує над іншим.

Описуючи внутрішній світ маргінальної людини, Е. Стоунквіст застосовує психологічні характеристики, що відображають ступінь гостроти культурного конфлікту, а саме:

- дезорганізованість, приголомшеність, нездатність визначити джерело конфлікту;
- відчуття “непроступної стіни”, непристосованості, невезіння;
- занепокоєння, тривожність, внутрішня напруга;
- ізолюваність, відчуженість, непричетність, незручність;
- розчарування, відчай;
- руйнування “життєвої організації”, психічна дезорганізація, безглуздість існування;
- егоцентричність, честолюбство, агресивність.

Дослідники зазначають близькість цих характеристик маргінальної людини і визначених Е. Дюркгаймом прикметних рис суспільства, що перебуває у стані аномії як наслідку розриву соціальних зв’язків. Слід наголосити: якщо Р. Парк розглядає маргінальну особистість як таку, що ніколи не буде прийнята в нове суспільство і залишиться в ньому особистістю з розщепленою свідомістю і розладнаною психікою, то Е. Стоунквіст вважає, що процес адаптації може привести до формування особистості з новими якостями. *Це – важливий момент у позитивному ракурсі розгляду проблем маргінальності.* Процес трансформації соціального і психічного аспектів особистості, на думку вченого, може потребувати близько 20 років. Стоунквіст виокремлює такі три фази еволюції маргінальної людини:

- індивід не усвідомлює, що його власне життя охоплено культурним конфліктом, він лише “всмоктує” домінантну культуру;
- конфлікт переживається усвідомлено: саме на цій стадії індивід стає маргіналом;

– успішні й неуспішні пошуки пристосування до ситуації конфлікту.

Таким чином, концепція маргінальності спочатку представлена як концепція маргінальної людини. Р. Парк і Е. Стоунквіст є основоположниками традиції психологічного номіналізму в розумінні маргінальності в американській науці. Ця традиція акцентує увагу на культурному конфлікті при переході від однієї соціальної спільноти до іншої як джерелі формування маргінального типу особистості.

Формуються й нові підходи. Наприклад, Е. Г'юз вважає, що маргінальність слід розглядати як продукт не тільки расових і культурних змішань, а й соціальної мобільності: “маргінальність... може існувати всюди, де відбувається достатня соціальна зміна і обумовлює появу людей, які перебувають у стані невизначеності соціальної ідентифікації, та супроводжується конфліктами лояльності й розчарування (фрустрації) особистісних або групових прагнень”. Учений пише про важливість своєрідних ритуалів, які переводять нас від одного способу життя до іншого, від однієї субкультури до іншої. Тобто він розширює концепцію маргінальності, розглядаючи як маргінальну будь-яку ситуацію, коли особистість ідентифікується з двома статусами або референтними групами, але ніде не приймається повністю. Феномен маргінальності, визначений у такому широкому сенсі, має місце тоді, коли багато людей беруть участь у житті високомобільного і гетерогенного суспільства. Г'юз визначив, що соціальні зміни і висхідна мобільність мають тенденцію бути причиною маргінальності для членів будь-якої групи¹.

У соціальній психології механізм маргінальності досліджувався Т. Шибутані, який розглядає це явище у контексті соціалізації особистості в суспільстві, що змінюється. Центральним моментом його розуміння маргінальності є домінування соціальних змін, трансформації соціальної структури, що призводить до тимчасового руйнування узгодженості. В результаті людина потрапляє у ситуацію, коли вимоги декількох еталонних для неї груп суперечать

¹ Див.: Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.

одна одній, і задовольнити їх одночасно неможливо, – на відміну від ситуації у стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті особистості підкріплюють одна одну. Це, як вважає дослідник, і є джерелом маргінальності.

Т. Шибутані визначає поняття маргінального статусу особистості як ключове у розумінні всієї проблеми маргінальності. Це *позиція, де втілюються суперечності структури суспільства*. Такий підхід дозволяє відійти від традиційного акцентування на соціально-психологічних характеристиках маргінальної особистості. Т. Шибутані вважає, що комплекс психологічних рис маргінальної людини, який був запропонований Р. Парком і Е. Стоунквістом, можна застосовувати лише до обмеженої кількості осіб, а обов'язкового взаємовідношення між маргінальним статусом і особистісними розладами не існує. Часто маргінальні групи формують свою власну спільноту і приймають власні цінності життя. Невротичні симптоми розвиваються частіше за все у тих, хто намагається ідентифікувати себе з вищою стратою і бунтує, коли їх відкидають.

Водночас маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів і депресій, що можуть призводити до самогубства. Позитивний варіант вирішення маргінальної ситуації для особистості – *це висока творча активність*. Т. Шибутані вважає, що у будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються під час швидких соціальних змін і саме завдяки маргінальним людям.

Отже, існує декілька основних підходів до дослідження маргінальності. Один убачає за головне особистість на межі двох культур і комплекс соціально-психологічних наслідків цього: дисгармонія, втрата самоідентифікації, різні траєкторії пошуку себе. Згідно з іншим підходом маргінальність розглядається у зв'язку з об'єктивними соціальними умовами. Такий підхід реалізований у дослідженні американського соціолога Г. Дікі-Кларка. Він вважає, що розуміння маргінальності тільки як продукту культурного конфлікту є спрощенням, оскільки підпорядковані групи часто засвоюють культурні стандарти домінантних груп. Дослідник формулює своє розуміння маргінальної ситуації таким чином: певні групи або індивіди займають певні позиції у суспільстві, тобто вони залучені до системи суспільних відносин, з одного боку, а з іншого – належать до певної культурної страти. Між цими двома позиціями гру-

пи або індивіда має бути відповідність. Дікі-Кларк зауважує, що така відповідність часто відсутня, наприклад у випадку етнічних меншин, які або активно засвоюють культурні цінності домінантної групи, або виключаються нею (або залучаються не повністю) із системи соціальних відносин. Це дозволяє говорити про те, що індивід, група перебувають у маргінальній ситуації. Таким чином, Дікі-Кларк поглиблює розуміння структури маргінального конфлікту, урізноманітнюючи чинники, що створюють маргінальну ситуацію.

У німецькій традиції характерним є підхід до маргінальності як до суспільної позиції, що характеризується високою соціальною дистанцією відносно домінантної культури основного суспільства. Ця позиція звичайно займає нижчу сходинку ієрархічної структури (“на краю”) суспільства, а соціальна категорія людей, котрі перебувають у маргінальному становищі, тут позначається як окраїнна група, до якої належать, зокрема, етнічні меншини та іммігранти. Описуються такі відмінні риси поведінки і настановлень маргіналів, як бідність контактів, розчарованість, песимізм, апатія, нестандартна поведінка тощо.

Різні теоретичні підходи до маргінальності узагальнені та синтезовані Б. Манчіні. Головний його висновок: концепція маргінальності вже не існує як унітарна, в ній чітко виокремилися три напрями, три типи – *маргінальність культурна, структурна і соціальнокорольова*.

Культурна маргінальність у її класичному визначенні стосується процесів кроскультурних контактів і асиміляції. В основі цього типу маргінальності – взаємовідношення систем цінностей двох культур, в яких бере участь індивід, результатом чого стає двозначність, невизначеність статусу і ролі.

Структурна маргінальність має на увазі політичне, соціальне та економічне безсилля деяких позбавлених виборчих прав та / або поставлених у не вигідне становище сегментів усередині суспільства.

Соціальнокорольова маргінальність виникає у таких випадках: спроба віднести себе до позитивної референтної групи; перебування в ролі, яка лежить між двома поряд розташованими ролями; членство у групах, що визначаються як маргінальні.

Б. Манчіні пропонує систему вимірювачів міри маргінальності. Крайній ступінь маргінальності він визначає як душевну дезорганізацію та / або суїцид. Далі Манчіні вводить поняття сутнісної та процесуальної маргінальності, які розкривають природу маргінальності тих чи інших соціальних суб'єктів. Різниця між ними – у мірі статичності або динамічності маргінальної позиції, яку займає індивід або група. Перший вид маргінальності пов'язаний зі становищем у структурі, коли індивід стає маргіналом “за визначенням”. Другий вид стосується переміщення між двома групами, коли особистість намагається рухатися від одної соціальної позиції до іншої. У цьому випадку маргінальність має місце тоді, коли особистість ще має корені у колишній групі й не є повністю прийнятою у новій групі. Очевидно, сутнісна і процесуальна маргінальності узагальнюють ознаки у першому випадку культурної та структурної, а у другому – соціально-рольової маргінальності.

Міра маргінальності залежить від того, чи є соціальна ситуація, в якій перебуває індивід, постійною і центральною частиною його життя. Манчіні пропонує дев'ять показників маргінальності.

1. *Мінливість ситуації*: що більші постійність і незмінність маргінальної ситуації, то більша міра непристосованості.

2. *Помітність, опуклість*: що більша міра центральності маргінальної ситуації стосовно особистісної ідентичності, то більший ступінь непристосованості.

3. *“Видимість”*: що помітніша маргінальність особистості, то вищий ступінь її непристосованості (тут існує різниця між “суб'єктивною” маргінальністю, яка помітна тільки індивідові, і “об'єктивною”, котра помітна як особистості, так і оточенню).

4. *Культурний конфлікт*: велика міра відмінностей у формах культур двох референтних груп дає високий ступінь непристосованості; маються на увазі такі відмінності, які є несумісними із загальною орієнтацією особистості й створюють тривогу та занепокоєння.

5. *Груповий конфлікт*: що вищий ступінь конфлікту між двома групами як політичними і соціальними суб'єктами, то вищий ступінь непристосованості маргінальної особистості, що перебуває між ними.

6. *Позиція групи-подавача*: від міри протесту групи, з якої вийшла маргінальна особистість, або міри перешкодження її руху до групи-приймача залежить непристосованість особистості.

7. *Проникність групи-приймача*: разом із зростанням протесту чи спротиву реципієнтної групи щодо маргінальної особистості зростатиме непристосованість останньої.

8. *Напрямок ідентифікації*: що більша рівнозначність ідентифікації особистості з обома групами, то вища міра непристосованості, тобто маргінальності.

9. *Добровільна (усвідомлена) позиція*: що більший ступінь добровільності, з якою особистість приймає позицію маргінальності, то менша міра непристосованості. Вимушена маргінальна позиція має руйнівні соціальні та психологічні наслідки для індивідів і груп.

Цікавою та конструктивною, на наш погляд, є спроба багатьох авторів співвіднести маргінальний статус особистості з *кризою ідентичності*. Необхідним елементом успішного і благополучного існування особистості у суспільстві є соціокультурна ідентичність, що формується у процесі соціалізації та забезпечує для індивіда повноцінне залучення до “своїх” соціокультурних відносин. Однак останніми роками сформувалася зовсім інша соціокультурна ситуація, за якої більш адекватним виявляється зворотнє для соціокультурної ідентичності явище – криза ідентичності, а жорстка ідентичність уже не розглядається однозначно позитивно.

На сучасному етапі суспільних трансформацій кризовий стан соціуму не можна пояснити тільки макросоціальними (культурними, економічними, політичними) причинами. Криза породжує себе і виступає як необхідний механізм самоорганізації життєдіяльності й комунікації людей. Процес соціальної трансформації руйнує або значно деформує основні ідентичності, які склалися до кризи. В умовах тотального змішання соціокультурних зв'язків, які дозволяли суспільству бути єдиним, криза особистісної та соціальної ідентичності вже не сприймається ні громадою, ані особистістю як щось аномальне, як те, чого слід якомога швидше позбавитись, а стає способом існування, стилем життя. Відбувається пристосування, адаптація особистості до кризи соціальної ідентичності, оскільки в умовах кризи будь-яка соціокультурна рамка не забезпечує

благополуччя і успішності. Навіть спостерігаються певні переваги ситуації соціальної невизначеності, змішання рольових і ціннісних очікувань, що дає підстави говорити про виникнення своєрідного типу *маргінальної кризової особистості*. Остання зберігає й утримує самоідентичність за допомогою “блукання” по поверхні соціальних відносин без однозначної соціокультурної ідентифікації.

Міграція у структурі соціальної мобільності

Аналізуючи міграцію в контексті більш широкої системи наукових категорій, доцільно звернутися до міждисциплінарного поняття “мобільність”, оскільки воно, як і поняття “міграція”, описує соціальні переміщення людей. Проте, з одного боку, як уже зазначалося, мобільність є тільки готовністю до міграції, а з іншого – міграція розглядається як специфічний вид соціальної мобільності.

Соціологія визначає соціальну мобільність як переміщення людей від одних суспільних верств, прошарків, спільнот до інших. Соціальна психологія підкреслює таку особливість соціальної мобільності, як здатність або готовність населення до соціальних переміщень, котрі мають масовий характер. Психологія особистості пов’язує соціальну мобільність із гнучкістю мотивації, її рухливістю, свідомим ламанням стереотипів, пластичністю: аби жити й успішно реалізовуватися у сучасному динамічному світі, людина має володіти психологічною гнучкістю, здатністю робити вибір та діяти творчо, тобто бути мобільною. Соціальну мобільність можна визначити і як зміну соціального статусу, де під останнім розуміється сукупність прав і обов’язків людини, яка зумовлена її становищем у певній соціальній системі та ієрархії суспільних відносин.

Розглядаючи поняття соціальної мобільності, сучасна наука зазвичай спирається на поняття *соціального розширення, соціальної нерівності, соціальної стратифікації*. Люди прагнуть володіти соціальними благами, доступ до яких обмежений, тому й відбувається розширення суспільства за критеріями доходу, влади, освіти, престижу; вони й слугують основними вимірами соціальної стратифікації (П. О. Сорокін). Під стратою розуміється соціальна

верства людей, що мають подібні об'єктивні показники за чотирма шкалами стратифікації. Належність до страти вимірюється об'єктивними та суб'єктивними показниками: до об'єктивних належать дохід, влада, освіта, престиж; суб'єктивний показник – це відчуття причетності до даної групи, ідентифікації з нею. Саме соціально-економічна неоднорідність праці є причиною присвоєння одними людьми влади, власності, престижу і відсутності цих знаків просування суспільною ієрархією в інших. Кожна із груп виробляє свої цінності й норми та спирається на них. Якщо людина засвоює дані норми, приймає їх та реалізує у своїй поведінці, вона ідентифікує себе з певною стратою. Наявність соціальних страт, які відрізняються між собою за критерієм реального доступу до соціальних благ (передусім до грошей та влади), є стимулювальним чинником соціальної мобільності, тобто переходу до більш привабливої страти. Отже, щоб отримати більш високий статус, потрапити до вищої верстви, людина прагне змінювати об'єктивні показники (наприклад збільшувати рівень доходу), сподіваючись на одночасну зміну критеріїв соціальної ідентифікації.

Кожна людина за життя кудись переміщується, демонструючи різні види мобільності. Наприклад, при переїзді індивіда з одного місця в інше маємо *територіальну мобільність*, при зміні професії та роботи – *професійну*, при зміні родинного стану – *сімейну мобільність*. Це змінює позицію індивіда в суспільстві й свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Однак існують такі переміщення індивіда, які важко визначити не тільки оточенню, а і йому самому: скажімо, у зв'язку із зростанням престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, зміною доходу. Разом із тим такі зміни позначаються на поведінці людини, системі її відносин у групі, потребах, настановленнях, інтересах та орієнтаціях.

Традиційно розрізняють два типи соціальної мобільності: *горизонтальну* та *вертикальну*. Горизонтальна мобільність – це перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої на тому самому рівні; при цьому індивід не змінює соціальної верстви, до якої належить, або соціального статусу. Прикладом горизонтальної мобільності є географічна (територіальна) мобільність. Якщо ж до зміни місця додається зміна статусу, то така мобі-

льність перетворюється на міграцію. Більш складною є вертикальна мобільність, що являє собою сукупність взаємодій, які сприяють переходу індивіда від однієї соціальної верстви до іншої. Сюди входять службове підвищення, істотне поліпшення добробуту, перехід у більш високу соціальну верству, на інший рівень влади тощо.

На вертикальну і горизонтальну мобільність впливають стать, вік, рівень народжуваності, рівень смертності, щільність населення. Назагал молоді люди та чоловіки мобільніші, ніж літні та жінки. Там, де рівень народжуваності високий, населення більш молоде й тому більш рухливе, і навпаки.

Суспільство може підносити статус одних індивідів та знижувати статус інших. І це зрозуміло: одні індивіди, що володіють талантом, енергією, молодістю, повинні витіснити з вищих статусів інших індивідів, які не мають цих якостей. Залежно від цього розрізняють *висхідну і спадну соціальну мобільність*, або *соціальне піднесення і соціальне падіння*.

Висхідні типи професійної, економічної та політичної мобільності існують у двох основних формах: як *індивідуальне піднесення*, або інфільтрація (просочування) індивідів із нижчої верстви у вищу, і як *створення нових груп індивідів* із введенням їх у вищу верству поряд із наявними групами цієї верстви або замість них. Аналогічно спадна мобільність існує у формі як виштовхування окремих індивідів із високих соціальних статусів на нижчі, так і зниження соціального статусу цілої групи.

На інших підставах мобільність може класифікуватися на *стихійну* й *організовану*. Прикладом стихійної мобільності можуть бути переміщення з метою заробітку до великих міст країни або за кордон. Організована мобільність керується державою і може здійснюватися за згодою самих учасників або без неї.

Аби зрозуміти, як працює механізм інфільтрації у вертикальній мобільності, важливо знати, яким чином окремих індивідів може подолати бар'єри між групами і видертися нагору, тобто підвищити свій соціальний статус. Бажання більш високого статусу зумовлено *мотивом досягнення*, який тією чи іншою мірою є в кожного індивіда та пов'язаний з його потребою домагатися успіхів і уникати невдач. Актуалізація цього мотиву породжує силу, з якою індивід

стремить до досягнення вищої соціальної позиції або до того, щоб утриматися на наявній і не скотитися вниз. Реалізація сили досягнення залежить від багатьох причин, зокрема від ситуації, що складається в суспільстві.

Для кількісного оцінювання процесів соціальної мобільності звичайно використовують показники *швидкості* та *інтенсивності*. Під швидкістю мобільності розуміється вертикальна соціальна дистанція або число страт – економічних, професійних або політичних, які проходить індивід у своєму русі нагору або вниз за певний відтинок часу. Під інтенсивністю розуміється число індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному або горизонтальному напрямку за певний проміжок часу. Число таких індивідів тієї чи іншої соціальної спільноти дає абсолютну інтенсивність (загальність) мобільності, а їхня частка в загальній чисельності даної соціальної спільноти показує відносну мобільність.

Оскільки вертикальна мобільність присутня в будь-якому суспільстві, між соціальними стратами мають існувати якісь *канали*, якими індивіди переміщуються нагору або вниз із одного шару в інший. Доступність таких шляхів залежить як від індивідуальних здібностей та особливостей людини, так і від структури суспільства, в якому вона живе, тобто детермінується внутрішніми та зовнішніми причинами. Традиційно функцію цих каналів виконують соціальні інституції – політичні, економічні й професійні організації, армія, церква тощо.

Індивідуальні здібності не допоможуть людині у підвищенні соціального статусу, якщо суспільство розподіляє винагороди на основі запропонованих ролей. З іншого боку, відкрите суспільство мало допомагає індивідові, який не підготовлений до боротьби за просування до вищих статусів. В одних суспільствах амбіції молодих людей можуть знаходити один або два відкритих для них каналів мобільності, тоді як в інших суспільствах молодь може користатися сотнею таких каналів. Одні шляхи досягнення вищого статусу можуть бути закриті у зв'язку з етнічною або соціально-кастовою дискримінацією, інші – тому що індивід через індивідуальні особливості просто нездатний застосувати свої таланти. Наприклад, трудовий мігрант обирає спосіб підвищення свого соціального статусу через виїзд заради працевлаштування за межі

країни, оскільки всі інші варіанти визнає недоступними. Серед показників належності до соціальної страти найважливішим є дохід. Як правило, набуття влади не розцінюється як бажана мета, рівень освіти мігрантів або досить низький, або не враховується при виборі місця працевлаштування; престижність роботи взагалі не розглядається. Гроші є і метою, і засобом, завдяки якому мігрант згодом може здобути освіту (для себе або для дітей), відчути владу, зайняти більш престижне становище у суспільстві.

На шляху до нового соціального статусу в індивідів виникає проблема входження в нову субкультуру, а також пов'язана із цим проблема взаємодії з представниками нового соціального середовища. Способів подолання культурного бар'єру існує декілька: зміна способу життя, зміна соціального оточення (прагнення мігранта до асиміляції у країні перебування), розвиток типової статусної поведінки (засвоєння мови, соціальних норм, зразків і правил поведінки у новому суспільстві), шлюб із представником більш високого статусного шару (для емігранток шлюб із представником титульної нації є, як правило, бажаною метою, оскільки він надає можливість швидкого соціального піднесення та значною мірою розв'язує проблеми соціального оточення й засвоєння зразків культури).

Слід наголосити на *соціально-психологічних наслідках соціальної мобільності*, оскільки вони безпосередньо стосуються мігрантів, які в іншому культурному середовищі змінюють усі параметри свого соціального статусу. До таких наслідків належать передовсім статусна нестабільність, напруженість, пов'язана з прийняттям нових соціальних ролей, та розрив зв'язків у первинних групах. Зупинимось на цих наслідках докладніше.

Статусна нестабільність. Суспільство з відкритими кордонами між соціальними групами дає людині шанс піднятися, але воно ж породжує страх соціального падіння. Людина може гудити суспільство за свій низький статус, але бере всю відповідальність за своє становище на себе. Цілком можливо, що її статус не знижуватиметься, але навіть якщо він залишиться на колишньому рівні, це не означає, що індивід виконує свої соціальні обов'язки, тому що до цих обов'язків входить не просто підтримка даного статусу, а й підвищення його.

Напруженість при прийнятті нових соціальних ролей. Висхідна вертикальна соціальна мобільність приводить не тільки до отримання нових благ і привілеїв, а й до появи більшої відповідальності та нових обмежень. Трапляється, що деякі люди відхиляють запропоноване підвищення статусу, оскільки при обійманні нової посади виникають додаткова напруженість і нові обов'язки, що збільшують незадоволеність. Нервові напруження та стреси серед новопризначених на більш високі посади – далеко не виняток. Крім того, напруга виникає через досить важкий процес засвоєння зразків нової для індивіда субкультури: манер, етикету, взаємостосунків. Це іноді проявляється так сильно, що загрожує нервовими розладами та різким зниженням мотивації виконання своєї ролі.

Розрив зв'язків у первинних групах. Якщо людина змінює соціальний статус, перебуваючи в іншому середовищі, то вона та її найближче соціальне оточення починають обертатися у двох різних соціальних, етнокультурних і професійних сферах. Спілкуючись із людьми зі свого минулого оточення, людина знаходитиме дедалі менше точок дотику, спільних тем для бесіди, загальних поглядів на навколишню дійсність (як зауважувалося, перебування за кордоном змінює смаки, оцінки, цінності, погляди на життя тощо).

Низхідна мобільність може викликати вкрай неприємні наслідки для індивідів ще більшою мірою, ніж висхідна. Соціальне падіння розриває первинні зв'язки із друзями, родичами, може розбивати сім'ї, ставити бар'єри між батьками й дітьми, призводити до незворотних втрат професійної кваліфікації тощо.

Як бачимо, міграція є складним суперечливим видом соціальної мобільності. Її можна віднести до територіальної мобільності, але при цьому переміщення у просторі супроводжується змінами всіх характеристик соціального статусу. У загальному системному описі міграція є невід'ємною частиною глобалізації, яка може бути схарактеризована як розширення, поглиблення та прискорення всесвітньої “міжпов'язаності” в усіх сферах сучасного суспільного життя. Протиріччя між міграцією та глобалізацією стосуються соціально-психологічної сутності людини: зі збільшенням глобалізованості, уніфікованості суспільно-економічних процесів одночасно

відбувається посилення соціальної ідентичності людини, прагнення до відчуття “Ми” як гарантії безпеки та стабільності.

Проблема ідентичності загострюється тоді, коли відбувається руйнування старої соціальної структури. Ситуації соціальної напруженості у нестабільному суспільстві можуть руйнувати ідентичність або різко змінювати її, оскільки ідентичність є продуктом взаємодії між “Я” та “іншими”. Особливо помітні зміни ідентичності при потраплянні у нові умови, до яких треба пристосуватися, наприклад, при житті за кордоном, в іншокультурному та іншоетнічному середовищі.

З погляду теорій соціальної мобільності та соціальної стратифікації міграцію можна визначити як горизонтальну та вертикальну мобільність. Соціальне переміщення змінює соціальний статус мігрантів, їхню належність до певної страти, яка своєю чергою описується основними параметрами – дохід, влада, освіта, престиж. Головним стимулювальним чинником у здійсненні міграції переважно є отримання більшої матеріальної винагороди за свою працю, тобто збільшення доходу; інші параметри соціальної стратифікації є другорядними за значенням.

Міжкультурні контакти у міграційних процесах впливають на соціальну ідентичність людини, торкаючись основних сфер самоздійснення особистості – етнокультурної належності, сімейного оточення, професійного середовища. Криза ідентичності у кожній із цих сфер може бути чинником, який спонукає людину до прийняття рішення щодо міграції. Криза ідентичності виявляється як невідповідність між прагненням до самореалізації у певній сфері та неможливістю досягти бажаного у регіоні чи країні проживання.

Контрольні запитання

- ✓ Які психологічні проблеми пов’язані з глобалізацією сучасного світу? Чому міграційні процеси можна вважати чинником глобалізації?
- ✓ Співвідношення понять “громадянин нації” та “глобальний громадянин”. Поняття трансміграції.
- ✓ Міграція і суперечлива сутність мультикультуралізму.
- ✓ Міграція і психологічні проблеми соціальної ідентифікації особистості.

- ✓ Міграція як міжкультурна взаємодія. Психологічні показники культурної варіабельності.
- ✓ Маргінальність як перебування мігрантів на межі двох культур.

Рекомендована література

Баньковская С. П. Парк Роберт Эзра / С. П. Баньковская // Современная западная социология : словарь. – М., 1990. – С. 256–257.

Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб ; [пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева]. – М. : Логос, 2003. – 350 с.

Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учеб. пособие / М. С. Блинова. – М. : КДУ, 2009. – 190 с.

Васютинський В. О. Механізми колективного самовизначення спільноти: пошук специфічного змісту / В. О. Васютинський // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: психологічні науки. – Чернігів, 2008. – Вип. 59. – Т. 1. – С. 51–54.

Вебер М. Основные понятия стратификации / Макс Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147–156.

Вевёрка М. Формирование различий / М. Вевёрка // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 20–21.

Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. Н. П. Поліщук]. – К. : Альтпрес, 2004. – 100 с. – (“Сучасна гуманітарна бібліотека”)

Головаха Е. И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Головаха Е. И., Панина Н. В. // Социологический журнал. – 2006. – № 3. – С. 17–24.

Данилюк І. Культура і психологія: точки взаємозв'язку / І. Данилюк // Соціальна психологія. – 2006. – №6 (20). – С. 60–67.

Дмитриев А. В. Этнические группы трудящихся-мигрантов и принимающее общество: взаимодействие, напряженность, конфликты / А. В. Дмитриев, Г. А. Пядухов // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С. 86–94.

Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Б. Євтух. – К. : Стилос, 2000. – 236 с.

Жадан І. Толерантність у системі ставлень суб'єкта політичної активності / І. Жадан, Н. Шовкопляс // Соціально-психологічний вимір де-

мократичних перетворень в Україні / за ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 450–458.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : [пер. с англ.] / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 424 с.

Кравченко А. И. Социология : учеб. для вузов / А. И. Кравченко. – [4-е изд.]. – М. : Академ. проект, 2002. – 508 с. – (Gaudeamus).

Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Т-во “Знання” України, 2013. – 415 с.

Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4(18). – С. 38–57.

Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4. – С. 73–85.

Основи соціальної психології : навч. посіб. / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. : [За ред. М. М. Слюсаревського]. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.

Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.

Панина Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине / Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21–43.

Петров В. Н. Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности / В. Н. Петров // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.

Пилинський Я. Міграція – толерантність – мультикультуралізм / Я. Пилинський // Міграція: толерантність в Україні : зб. статей. – К. : Стиłos, 2007. – С. 164–174.

Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер. – М. : Феникс, 1992. – Т. 1 : Чары Платона. – 448 с.

Почебут Л. Г. Психология социальных общностей: толпа, социум, этнос / Л. Г. Почебут. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – 312 с.

Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.

Сорокин П. А. Социальная стратификация и социальная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 302–373. – (Серия “Мыслители XX столетия”).

Социальная психология в современном мире : учеб. пособие для вузов / Т. Л. Алавидзе, Г. М. Андреева, Е. В. Антонюк и др. ; под. ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 335 с.

Федотова Н. Н. Мультикультурализм и политика развития / Н. Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. IX. – №3 (36). – С. 75–92.

Фридман Т. Плоский мир. Краткая история XXI века / Томас Фридман. – М. : АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2006. – 608 с.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой]. – М. : АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2006. – 730, [6] с.

Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет // Психология социального бытия. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : Модэк, 1996. – С. 261–372.

Bauman Z. The Individualized Society / Z Bauman. – Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity Press, 2001.

Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind-intercultural cooperation and its importance for survival / G. Hofstede. – New York, Harper Collins Business, 1994.

Mancini B. J. No owner of soil: The concept of marginality revisited on its sixtieth birthday / B. J. Mancini // International review of Modern Sociology. – New Delhi, 1988. – Vol. 18. – № 2. – P. 183.

Розділ 4

ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МІГРАНТІВ

- Загальні уявлення різних наукових шкіл про особистісну та соціальну ідентичність
- Роль етнокультурної ідентичності у детермінації міграційної поведінки

Загальні уявлення різних наукових шкіл про особистісну та соціальну ідентичність

Аналіз проблеми міжкультурної взаємодії під час здійснення міграційних переміщень дає підстави стверджувати, що будь-які міжкультурні стикання зачіпають ідентичність соціального суб'єкта. Це стосується рівною мірою як особистості, так і соціальних груп, до яких належать сім'я, професійні спільноти, етнічні утворення. Конфліктна сутність ідентичності, котру в науковій літературі часто означають як *кризу ідентичності*, є важливим чинником міграційних переміщень: спонукаючи до прийняття рішення щодо міграції, вона виступає незмінною складовою міграційної системи. З позицій системного підходу ідентичність постає як система, що має структуру, взаємозв'язки між компонентами, функції, прояви, динаміку тощо.

Системний аналіз і поняттєвий апарат опису ідентичності мігрантів. Окреслення змісту та структури поняття “ідентичність” ґрунтується на багатих наукових традиціях

різних галузей знання щодо визначення сутності феномена людини, розуміння її самотності та унікальної природи. Філософське тлумачення становлення та розвитку особистості знаходимо, зокрема, в працях М. М. Бахтіна, В. С. Біблера, М. Гайдеггера, Г. Гегеля, І. Канта, О. Ф. Лосева, М. К. Мамардашвілі, Л. Феєрбаха, Й. Фіхте, А. Шопенгауера. У роботах антропологічного напрямку сутність людини розглядали М. Бубер, Л. Леві-Брюль, М. Мід, Ж.-П. Сартр, П. Теяр де Шарден, М. Шелер.

Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані відповідно до вимог соціальної системи. Спроба відповісти на запитання “Хто Я?” формує у свідомості суб’єкта систему його самоідентичностей, або ідентифікаційну матрицю (С. Московічі).

Саме у соціології активно досліджувалися тема особистісної та соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гіденса, І. Гоффмана, І. С. Кона, Дж. Міда, С. Московічі, Т. Парсонса, В. О. Ядова та ін.).

У психології ідентичність найчастіше розглядають як суттєвий психічний феномен, що взагалі уможливорює існування особистості, характеризується динамічною постійністю та зазнає трансформацій упродовж життя індивіда. Проблему ідентичності на психологічному рівні розробляли А. Адлер, М. Борневасер, Дж. Бюдженал, Л. С. Виготський, К. Горні, В. Джеймс, Е. Еріксон, Дж. Мід, С. Московічі, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фройд, К. Г. Юнг та багато інших відомих авторів.

Усебічний опис ідентичності як системи (*рис. 1*) доцільно застосовувати для аналізу ідентичності мігрантів на всіх етапах планування та реалізації міграційних переміщень.

Важливим для вивчення трансформації ідентичності у процесі міжкультурної взаємодії мігрантів є положення про те, що різноманітні соціальні впливи, зокрема членство в певних соціальних групах або належність до певних соціальних категорій, розглядаються як частина індивідуальної Я-концепції. Традиції аналізу сутності ідентичності простежуються в річці психоаналізу, символічного інтеракціонізму, когнітивної психології.

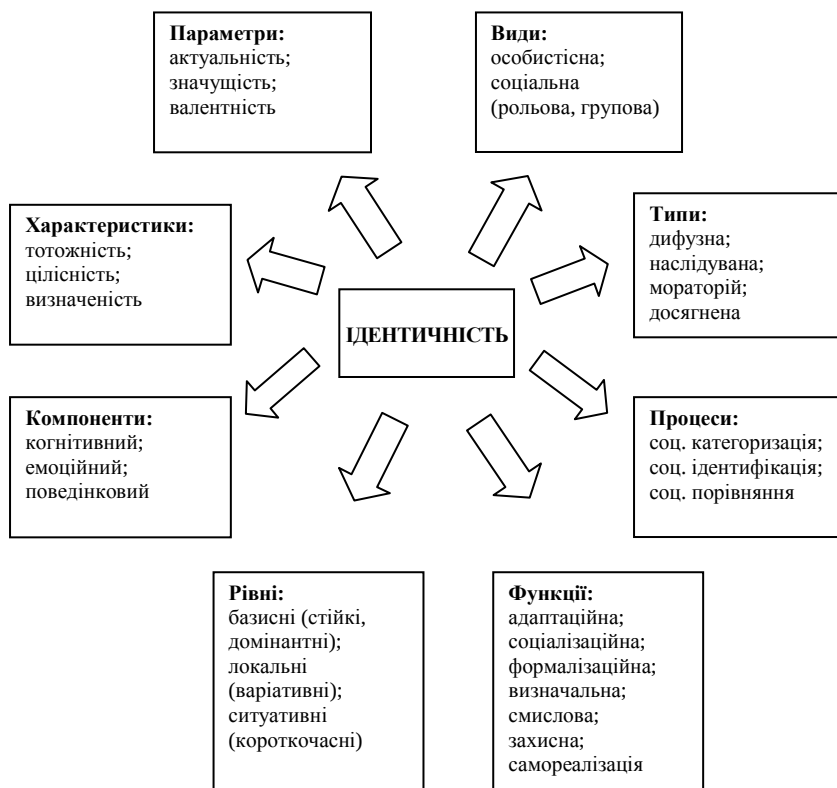

Рис. 1. Основні складові системи ідентичності

У працях психоаналітичного напрямку (А. Адлер, З. Фройд, Е. Фромм, К. Горні, К. Г. Юнг) звертається увага на необхідність взаємодії внутрішнього “Я” і суспільства, у процесі якої набувається цілісність і психічна стабільність “Я”. Тобто акцент робиться на індивідуальному світі людини, на необхідності його захисту та вдосконалення. Особливий інтерес у цьому плані викликають праці Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню “безперервність самопереживання індивіда”, “внутрішню рівність із собою”, як найважливішу характеристику цілісності особистості, як інтег-

рацію людиною своєї тотожності з певними соціальними групами. Основна проблема, яку розглядає Еріксон саме стосовно ідентичності мігрантів, – це аналіз ідентичності як цілісності. “Психічне здоров’я людей, що відірвані від своїх домівок, роботи, країни і вимушені емігрувати, неодноразово ставало предметом спеціального інтересу дослідників, – пише вчений. – Оскільки я був іммігрантом, можу почати з визнання свого роду щоденної патології”¹.

Види ідентичності. Ідентичність розглядають як складний інтегративний феномен на трьох рівнях існування та наукового опису людини: 1) *індивідному*: людина як певна відносна незмінність того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, якій властиві певне минуле і спрямованість у майбутнє; 2) *особистісному (персональному)*: ідентичність як власна неповторність людини, унікальність життєвого досвіду, що надають людині можливості для певної тотожності самій собі; 3) *соціальному*: ідентичність відображає внутрішню узгодженість із соціальними, груповими стандартами, нормами, цінностями; вона допомагає соціальній категоризації, тобто здійснює поділ світу на подібних і неподібних до себе. Останній аспект і є, власне, соціальною ідентичністю.

Основними видами ідентичності традиційно вважають *особистісну* та *соціальну*. Підтвердження цього поділу знаходимо у працях представників символічного інтеракціонізму, які доводять існування принципів *соціальності* та *індивідуальності*. Тобто, з одного боку, суспільство визначає ідентичність людини, задаючи норми та закони її життя, а з іншого – індивід створює власне оточення у виборі мети, цінностей, потреб.

Виокремлення видів ідентичності також спирається на теорію А. Ватермана, який описував формування ідентичності як серію взаємопов’язаних виборів, за допомогою яких людина стверджує свої особисті цілі, цінності, переконання. Вчений розрізняє два аспекти ідентичності: *процесуальний* та *змістовий*. У рамках процесуальності розглядаються засоби засвоєння людиною життє-

¹ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон : [пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – С. 217.

вих цінностей, цілей, переконань, які входять у структуру її ідентичності. У змістовому аспекті Ватерман виділяє носіїв змісту, які впливають на формування ідентичності: професію, міру оволодіння та використання соціально-функціональних ролей.

Типи ідентичності. Внутрішня “розбалансованість”, відсутність суб’єктивного відчуття тотожності й безперервності, ускладнення віднесеності себе до певної соціальної групи – ці вади, притаманні багатьом людям, часто слугують поштовхом до пошуку нових шляхів самореалізації, зокрема до міграції за межі своєї країни. З цього огляду на особливу увагу заслуговує типологія ідентичності, запропонована американським психологом Дж. Марсія. Він розглядав ідентичність як структуру “Его”, як внутрішню динамічну організацію здібностей, переконань та індивідуальної історії, що проявляється через вирішення проблем, пов’язаних із кризою. Типи ідентичності вчений виокремлює відповідно до загального рівня її сформованості:

- *дифузна ідентичність*: люди не мають чітко сформованих цілей, цінностей і не прагнуть їх мати;
- *наслідувана (передвизначена) ідентичність*: вона розвивається не в результаті самостійного пошуку та вибору, а через ідентифікацію з іншими людьми або групами людей;
- *мораторій*: перебуваючи у стані кризи ідентичності, люди намагаються її подолати;
- *досягнена (зріла) ідентичність*: на підставі досвіду та наслідків кризи людина формує певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань.

Ця класифікація ґрунтується на двох основних критеріях – наявності чи відсутності тривалого терміну прийняття рішення, коли людина активно вивчає та зважає різні варіанти рішення (тобто кризи), та наявності чи відсутності відповідальних рішень у найважливіших сферах життєдіяльності.

В основі виникнення міграційної готовності лежить криза ідентичності як усвідомлення невідповідності між наявними потребами та можливістю їх задоволення у регіоні проживання; при цьому поняття “криза ідентичності” відображає внутрішнє прагнення, готовність до активних дій заради покращення ситуації.

Дж. Марсія розглядає два шляхи становлення ідентичності: для наслідуваної ідентичності – поступове усвідомлення деяких відомостей про себе (ім'я, статеву належність, етнічна належність, громадянство тощо); для досягнутої ідентичності – самостійний вибір і прийняття рішень у кризовій ситуації. За Е. Еріксоном, зріла ідентичність – це наявність у людини чіткого самовизначення, самостійного і відповідального вибору цілей, цінностей і переконань, яких вона дотримується в житті. Слід сказати, що криза ідентичності на певному етапі життєвого шляху торкається обмеженого числа життєвих сфер. Тобто йдеться про зміну “ідентифікаційної матриці”, загальної конфігурації системи ідентичності мігрантів за умов зміненого соціального контексту, де кожний вид ідентичності може бути залучений до трансформації різною мірою.

Ця думка простежується в працях Г. Брейквелл, у яких підкреслюється положення про динамічність, здатність до перетворення як актуального змісту ідентичності, так і її структурної організації відповідно до зміни соціального контексту. Ще одним важливим моментом є положення Брейквелл про трансформацію ідентичності, тобто переструктурування компонентів ідентичності залежно від ситуації; при цьому відбувається зміна актуальності та значущості окремих елементів.

Отже, в аналізі кризи ідентичності потенційних мігрантів як суттєвого чинника формування їхньої міграційної поведінки та трансформації ідентичності в іншокультурному середовищі обов'язково треба враховувати динамічність системи ідентичності, наявність її часового виміру, її здатність до перетворення та нерівнозначність, вибірковість впливу зовнішнього культурного контексту на різні види ідентичності.

На особливу увагу заслуговують рольові соціальні ідентичності. Їх визначають через аналіз відносин “Я” – “інші”, тобто йдеться про ідентифікацію “Я” як певного типу особистості. Рольові ідентичності охоплюють професійні відносини і, відповідно, професійні ролі (вчитель, лікар, продавець), сімейні стосунки (мати, батько, подружжя), близькі взаємини (дружба, кохання). До цієї категорії можна віднести й групові ідентичності, якщо групу визначати як мережу міжособових стосунків (наприклад родина або первинна професійна група).

Процеси ідентифікації. Результати досліджень міжгрупової взаємодії (Т. Адорно, Дж. Доллард, Р. Берковіц, М. Шериф, Д. Кембелл) викликали необхідність більш детального аналізу соціальної ідентичності, пов'язаної із членством у певних групах. Завдяки належності до різних соціальних груп індивіди набувають соціальну ідентичність, що визначає їхню позицію в соціумі, їхні особливості бачення себе й суспільства. Людина починає сприймати себе як члена певної групи, тобто ідентифікує себе зі своєю групою (“Ми”, або інгрупа (in group)) і відрізняє від інших груп (“Вони”, або аутгрупа (out group)). Чим більш вираженою є інгрупова ідентичність, тим сильніша диференціація інгрупи від аутгруп.

У світовій соціальній психології вважається загальноприйнятою категоріальна мережа британських дослідників Г. Теджфела і Дж. Тернера, яка розрізняє процеси *категоризації* (на “Ми” і “Вони”), *соціальної ідентифікації* та *соціальної диференціації*. Учені висувають психологічний принцип, згідно з яким диференціація (оцінкове порівняння) груп нерозривно пов'язана з іншим когнітивним процесом – груповою ідентифікацією (усвідомленням належності до групи).

Фактично ті самі процеси категоризації, соціальної ідентифікації та соціальної диференціації розглядає Б. Ф. Поршнев. “Будь-яке протиставлення поєднує, будь-яке поєднання протиставляє, міра протиставлення є мірою поєднання”, – зазначає він¹. Проте позиції Поршнева і британських дослідників не можна вважати повністю тотожними. Російський учений наголошує на первинності “Вони” щодо “Ми”, тобто на первинності міжгрупової диференціації. На відміну від нього Г. Теджфел усі когнітивні процеси розміщує у вигляді ланцюга, в якому ідентифікація передусь диференціації. Назагал можна погодитися з думкою Т. Г. Стефаненко про те, що обидва процеси в реальності невіддільні один від одного, і залежно від обставин один із них може бути більш визначеним, більш усвідомленим, ніж інший².

¹ Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – Изд. 2-е, доп. и испр. – М. : Наука, 1979. – С. 14.

² Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – С. 109.

Акцент у концепції соціальної ідентичності Г. Теджфела зроблено на чотирьох взаємопов'язаних процесах: *соціальна категоризація; соціальна ідентифікація; соціальне порівняння; міжгрупова дискримінація*. На його думку, соціальна ідентифікація пов'язана із знанням індивіда про належність до певної соціальної групи та з емоційною та ціннісною значущістю цієї належності.

Отже, узагальнюючи погляди різних учених, можна виокремити три основні процеси, що забезпечують становлення соціальної ідентичності:

- соціальну категоризацію;
- соціальну ідентифікацію;
- соціальне порівняння.

Соціальна та особистісна ідентичності перебувають на двох полюсах умовного континуума чинників, які визначають поведінку індивіда в соціумі. На одному полюсі поведінка детермінується індивідуальними характеристиками людей та міжособовими стосунками, на другому перебувають відносини, цілком зумовлені членством індивідів у різних соціальних групах або належністю до різних соціальних категорій.

Особистісна ідентичність відображає міжособову поведінку, що характеризується диференціацією між індивідом та іншими (“Я” – “Вони”); соціальна ідентичність пов'язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між групами (“Ми” – “Вони”). Обидва типи ідентичності актуалізуються залежно від оцінки індивідом соціальної ситуації. Цей вибір, як підкреслює Г. Теджфел, пов'язаний з потребою у позитивній самооцінці: якщо ця потреба не задовольняється у міжперсональних стосунках, індивід прагне бути залученим до соціальної групи з вищим статусом, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аутгрупами.

Для цього індивід має такі стратегії:

- *створення соціальних змін* (з метою покращити групу);
- *соціальна креативність* (з метою пошуку більш прийнятних параметрів порівняння між інгрупою та аутгрупою – на користь першої);
- *ініціація соціальної мобільності* (з метою дистанціювання від групи).

Ці положення є дуже значущими для розгляду психологічних проблем міграції. По-перше, слід наголосити на наявності потреби в позитивній самооцінці через групову належність. Ідеться про оцінювання мігрантами своєї етнічної належності, професійної праці, її змісту, умов та оплати, про оцінювання своїх можливостей якісно виконувати сімейні обов'язки, задовольняючи різноманітні потреби родини. По-друге, з-поміж цих стратегій мігранти обирають саме стратегію соціальної мобільності, тобто змінюють соціальне оточення, намагаючись увійти до групи з вищим статусом (з погляду теорії соціальної стратифікації мова в даному разі переважно йде про збільшення доходу). Також можна зазначити застосування стратегії соціальної креативності, тобто зміни критеріїв порівняння між групами. Різні стратегії можуть стосуватися різних видів соціальної ідентичності трудових мігрантів. Наприклад, за кордоном трудовий мігрант з України змінює місце роботи і, відповідно, професію. Якщо його соціальний статус на батьківщині був вищий, то застосовуватиметься стратегія соціальної креативності (“Хай удома була більш кваліфікована робота, але вона низько оплачувалася, за ці гроші було складно утримувати родину”), тобто підставою для самоповаги стають інші критерії.

У теорії самокатегоризації Дж. Тернера соціальна ідентичність має деперсоналізоване значення, тобто особистість сприймається не як унікальна істота, а як типовий представник тієї чи іншої соціальної категорії. Це “*Ми*”-ідентичність, яка виникає не на підставі реальних міжособових стосунків, а на підставі членства в групі: тож індивід визначає, описує та оцінює себе в загальних термінах.

Особистісну та соціальну ідентичності розглядають як різні рівні самокатегоризації та описують із застосуванням різного набору когнітивних категорій для самовизначення. У соціальній ідентичності обрані категорії підкреслюють схожість індивіда з іншими людьми, що входять до певної соціальної категорії на протигагу зовсім “іншим”; особистісна ідентичність визначає “Я” в термінах індивідуальних відмінностей.

Слід зауважити важливу закономірність: коли особистість стає членом групи та набуває певної групової ідентичності, то умовні межі між індивідом та іншими членами інгрупи розмиваються

та згладжуються; що ж до умовних меж між інгрупою та аутгрупою, то вони, навпаки, окреслюються більш чітко. Завдяки цьому особистість на емоційному рівні починає розділяти зі своєю групою успіхи, поразки, образи тощо, тобто групове життя стає частиною особистості.

Отже, що більшою мірою виявляється соціальна ідентичність, то менше сприймаються відмінності між особистістю та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою є особистість. Деперсоналізація пов'язана з *аутостереотипізацією*, коли індивід починає сприймати себе як взаємопов'язаного з групою, а не як унікальну особистість, що відрізняється від інших.

Можна припустити, що незріла ідентичність, невизначеність життєвих цінностей у мігрантів істотно заважають виявові їхнього “Я” та можуть призводити до екзистенційних проблем – аж до втрати сенсу життя. Зазвичай використовуються шаблонні, стереотипні способи реагування (“плисти за течією”, робити як всі, як прийнято, як треба), що забезпечує почуття внутрішньої безпеки.

Доцільно виокремити три базові елементи, що лежать в основі процесів соціальної самокатегоризації та соціальної ідентичності:

- *існування категорії, інтерналізованої індивідом* (ім'я або назва);
- *ідентифікація з цією категорією* (на когнітивному, емоційному та поведінковому рівні),
- *соціальне порівняння* (базоване на прагненні до позитивної оцінки своєї групи).

Підкреслимо деякі важливі закономірності, визначені К. В. Коростеліною у дослідженні міжгрупової взаємодії представників двох культур. Авторка, посилаючись на велику кількість вітчизняних та зарубіжних досліджень, зауважує, що ступінь сформованості групової ідентичності визначається на підставі трьох чинників: 1) оцінка відмінностей усередині групи є суттєво меншою, ніж оцінка відмінностей між двома групами (ефект гомогенності внутрішньої групи); 2) ступінь домінування міжгрупового чи міжособового контакту (соціальна ідентичність стає більш вираженою у міжгруповому контакті, тобто в ситуації протиставлення – “Ми” проти “Них”); 3) змагання між групами за ресурси, визнання, статус (ситуація змагальності сприяє консолідації групової ідентичності).

Посилення соціальної ідентичності мігрантів слід очікувати в ситуації реальної міжгрупової взаємодії, коли відносини між групами є конкурентними. Наприклад, представники титульного населення висловлюють обурення тим, що іммігранти в їхній країні займають робочі місця або обмежують доступ до певного виду ресурсів. У більш спокійній ситуації актуальною у міжгруповій взаємодії стає особистісна ідентичність.

Отже, особистісна ідентичність відображає міжособову поведінку, що характеризується диференціацією між індивідом та іншими людьми (“Я” – “Вони”); соціальна ідентичність пов’язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між соціальними групами або соціальними категоріями (“Ми” – “Вони”). Що сильніша соціальна ідентичність, то менше сприймаються відмінності між особистістю та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою стає особистість.

Функції соціальної ідентичності. Розглядаючи соціальну ідентичність як систему, опишемо її основні функції, на які вказують різні автори. У теорії соціальної самокатегоризації наголошується, що головним мотивом ідентифікації з групою є прагнення до позитивної ідентичності та високої самооцінки, тобто можна виокремити функцію *підтримання самоповаги*. Проте у соціально-психологічних дослідженнях є дані про те, що сильна ідентифікація з певною соціальною групою може призводити до почуття персональної неадекватності. Ця суперечність – між прагненням бути залученим до групи та водночас відрізнятися від групи, бути індивідуальністю – розкривається багатьма вченими. Наприклад, у теорії оптимальних відмінностей М. Бревера підкреслюється, що ці дві потреби особистості є компонентами гомеостатичної моделі, яка описує постійний пошук індивідом балансу між диференціацією від групи та належністю до неї. Автор вважає, що в особистості, котра відчуває відторгнення від групової взаємодії, виникає потреба шукати іншу групу та, відповідно, іншу соціальну ідентичність, яка б забезпечила почуття захищеності. Більш розгорнутий перелік функцій соціальної ідентичності наведений у дослідженні К. Deaux і А. Reid: *саморозуміння, позитивне міжособове порівняння; колективна самоповага; групова кооперація; міжгрупове порівняння та змагання; соціальна взаємодія; романтична залученість*.

У дослідженні В. О. Ядова виокремлюються такі функції соціальної ідентичності: *підпорядкованість індивіда соціальній групі; груповий захист; підстава для самооцінювання та оцінювання інших; залученість до системи групових взаємин; групова інтеграція.*

Г. Келман, аналізуючи прогрес інтеграції з групою, розрізняє *емоційну інтеграцію* (почуття спільної ідентичності з іншими людьми) та *інструментальну інтеграцію* (очікування, що за допомогою членства в групі можливо задовольнити базові потреби та інтереси). Крім того, автор зазначає, що орієнтація особистості на групу може бути трьох видів (або рівнів): *орієнтація на групові правила і норми* (прийняття групових норм); *рольова орієнтація* (участь у групових соціальних ролях); *ціннісна орієнтація* (прийняття групових цінностей).

К. В. Коростеліна дійшла висновку, що реальна соціальна ідентичність має виконувати п'ять основних функцій для членів групи: *забезпечення самоповаги, соціального статусу, персональної безпеки, гарантування соціального захисту; можливості особистісного зростання.*

Узагальнюючи різні підходи, можна назвати найважливіші функції соціальної ідентичності, які є важливими для психологічного дослідження міграційних процесів: 1) *адаптаційна* (до соціуму, соціальної групи); 2) *соціалізаційна* (ідентифікація розглядається як механізм соціалізації); 3) *формалізаційна* (оформлення компонентів самосвідомості, згуртування компонентів “Я”, набуття ними системності та цілісності); 4) *визначальна* (виявлення загального вектора, спрямованості життєвих перспектив, життєвих цілей, цінностей, власного статусу); 5) *сміслова* (досягнення екзистенційних смислів та сутності свого життя і свого майбутнього); 6) *захисна* (підтримання самоповаги); 7) *функція самореалізації*. Отже, ставлення особистості до себе, оточення, світу в цілому тісно пов'язане зі змістом ідентичності.

Структура соціальної ідентичності. У дуже складній структурі соціальної ідентичності можна виокремити її компоненти, рівні, характеристики та параметри.

Компоненти ідентичності. В основі механізму ідентифікації лежать три основні компоненти: *когнітивний, емоційний та*

поведінковий. Соціальна ідентичність пов'язана зі знанням (когнітивний компонент) індивіда про належність до певної соціальної групи та з емоційною і ціннісною значущістю цього членства (емоційний компонент). Крім того, виділяють поведінковий компонент, розуміючи його як реальний механізм не лише усвідомлення, але й прояву себе як члена певної групи, побудови системи відносин і дій у різних ситуаціях взаємодії з іншими групами.

Ці компоненти у дослідженні міграційних процесів мають розглядатися для всіх видів ідентичності – етнічної, професійної, сімейної, рольової. Міграційна поведінка, очевидно, залежить від індивідуальної ієрархії, побудованої на основі оцінювання та ціннісної значущості того чи іншого виду соціальної ідентичності для людини за певних соціальних умов. У зв'язку з цим звернімо увагу на позицію Ю. Л. Качанова щодо міри усвідомлення особистістю соціальної ідентичності: автор вважає, що лише ті соціальні ідентичності, які інтегруються, “зростаються” з особистісними диспозиціями, тобто набувають особистісного сенсу, здатні виконувати регульовальну функцію у поведінці. Виходячи з цього дослідник пропонує такі види ідентичності: *ситуаційна* (зумовлена суто ситуацією; відсутня інтеграція з особистісними диспозиціями та смислами); *надситуаційна* (детермінується всім соціальним досвідом суб'єкта; інтегрована з особистісними диспозиціями; фіксується значущість соціальних відносин для суб'єкта).

Завдяки системі настановлень та диспозицій особистість має можливість вибірково ставитися до ідентичності, що сприяє інтеграції соціальної ситуації із смисловим ядром особистості. З цього погляду соціальна ідентичність – це усвідомлені й прийняті індивідуальні значення та особистісний смисл позиції людини у соціальному просторі.

Особистість є суб'єктом свого внутрішнього світу ще й у тому сенсі, що вона здатна об'єктивувати свої соціальні ідентичності, вибирати їх, виходити за рамки ситуаційних соціальних ідентичностей. Ці положення надають можливість побудови ієрархії соціальних ідентичностей залежно від їхньої індивідуальної значущості та міри усвідомлення в певному соціальному контексті. Така ієрархія виступає регульовальним механізмом міграційної поведінки на різних етапах її реалізації (наприклад, мігрант приймає рішення, зва-

жуючи альтернативи: бути разом з дітьми, виконуючи батьківські обов'язки, або залишити родину заради дітей, заробляючи гроші за кордоном).

Рівні ідентичності. У соціальній ідентичності виділяють три умовні рівні: 1) *базисні* (стрижневі, провідні, найбільш виражені) *ідентичності*, що є найбільш стійкими і домінантними, вони змінюються, як правило, тільки в умовах значних соціальних трансформацій; 2) *локальні ідентичності* – варіативні, зміни відбуваються доволі часто; 3) *ситуативні ідентичності* – короточасні, пов'язані з конкретними ситуаціями та залежать від них. На основі ситуативних ідентичностей можуть вибудовуватися локальні або базисні ідентичності за умови їх усвідомлення та прийняття особистістю.

Усі рівні ідентичності є взаємопов'язаними, а систему ідентичностей розглядають як відкриту, тобто здатну до перетворень на основі нової інформації зовнішнього соціального середовища або уявлень індивіда про себе (наприклад, коли змінюються зміст та актуальність основних потреб – потреби у безпеці, належності до групи, соціальному статусі). Якщо нова ідентичність починає ефективно виконувати необхідні функції, забезпечуючи пристосування до середовища, то колишня ідентичність може бути відкинута.

Характеристики ідентичності. До найважливіших характеристик у структурі ідентичності належать тотожність, цілісність та визначеність, які тісно переплетені між собою, взаємопов'язані, взаємозумовлені, взаємовпливають на формування та виявлення одна одної.

Тотожність розглядають як змістову характеристику ідентичності. У дослідженнях О. П. Саннікової вона має назву “конгруентність” та пропонується як один із найважливіших компонентів зрілої ідентичності.

При цьому конгруентність та її антипод – інконгруентність розглядаються широко, а саме як інтегральні властивості особистості, що забезпечують або зіставність, відповідність, або незіставність, невідповідність внутрішнього психологічного змісту особистості тому, що нею пропонується. На думку дослідниці, якщо особистість свідомо тяжіє до конгруентності, тобто прагне стати на-

самперед цілісною особистістю, в єдності своїх переживань, когніцій, мотивацій поведінки, то це і є успішний вибір шляху, що надійно забезпечує досягнення власної ідентичності.

У понятті “конгруентність” відображаються баланс, гармонійність, узгодженість між прагненнями людини та її реальним становищем. Це критерій того, що особистість досягає в конкретних результатах життєдіяльності самореалізації, що підтверджує правильність обраного шляху, обраної стратегії життя; це відповідність цілей, учинків і результатів, яка супроводжується емоційною задоволеністю. О. П. Саннікова співвідносить уявлення про конгруентність із компонентами ідентичності:

- емоційний компонент виявляється у відповідності власних емоційних переживань та їхніх вербальних чи невербальних проявів;
- когнітивний компонент відображає відповідність між розумінням сутності явища і пред’явленням відомостей про нього;
- поведінковий компонент виявляється у відповідності настановлень, переконань особистості та її вчинків.

При розгляді міграційної готовності ці положення є важливими, оскільки саме порушення тотожності або конгруентності (невідповідність між прагненнями людини і реальними можливостями самореалізації у регіоні проживання) є проявом кризи ідентичності та поштовхом до виникнення міграційних настановлень.

Цілісність (інтегративність, локалізованість) – така *формальна* характеристика простежується у запропонованому Л. Б. Шнейдер визначенні самого поняття “ідентичність”: “...інтегративний феномен, складна психічна реальність, що охоплює різні рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні й соціогенетичні, етнічні та статеворольові аспекти”¹.

Переживання особистістю ідентичності – це переживання цілісності свого буття, реалізованості власної Я-концепції. Цілісність, локалізованість – одна з ключових властивостей ідентичнос-

¹ Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2007. – С. 4.

ті, яку підкреслюють її дослідники починаючи від Е. Еріксона. Можна припустити, що на іншому полюсі можуть розглядатися розщепленість, дифузність, фрагментарність суб'єктивного світу людини. Саме опозиція “дифузність–локалізованість” слугує формальною характеристикою ідентичності–неідентичності. Ця характеристика тісно пов'язана з типологією ідентичності, де можна спостерігати “збільшення” цілісності від дифузної до зрілої позитивної ідентичності.

Визначеність – наявність єдиного стрижня, вектора життя, чіткої злагодженої системи цілей і цінностей (*динамічна, процесуальна* характеристика). Становлення цілісної особистості – це шлях поступової інтеграції, пов'язування спочатку відокремлених переживань, інтеріоризованого досвіду, окремих суб'єктивних надбань (знань, почуттів, оцінок тощо) в цілісну систему суб'єктивності. Цей шлях ніколи не буває лінійним, це завжди непростий пошук тотожності, єдності, постійного зіставлення особистісних проявів із вимогами реального буття. Стійкість переживання гармонії між “Я” і реальним буттям протягом тривалого часу є показником цілісності, збалансованості, конгруентності особистості. Тобто в якості індикатора динамічної характеристики ідентичності можна розглядати стійкість–нестійкість ідентичності, що узгоджується з поглядами Л. С. Виготського, Е. Еріксона, Г. С. Костюка, Ж. Лакана, З. Фрейда. Нестійкість ідентичності визначається розбалансованістю, змінністю, коливанням “Я”, а стійкість – чіткістю, окресленістю, протяжністю в часі, визначеністю, конгруентністю особистості.

Криза ідентичності, яка детермінує, оформлює, організує міграційну готовність особистості, неминуче торкається всіх характеристик ідентичності. Через здійснення міграційного переміщення людина намагається набути більш цілісну, збалансовану, узгоджену систему ідентичності, визначити сенс свого життєвого шляху, побачити власне майбутнє, яке поки що існує у мріях.

Параметри ідентичності. Ідентичність характеризується низкою параметрів, серед яких називають актуальність, значущість (виразність), валентність.

Актуальність тієї чи тієї ідентифікаційної категорії визначається через відносну прийнятність певної категорії, її відповідність соціальному контекстові. Тому цей параметр можна вважати *ситуа-*

тивною характеристикою, тобто актуальність ідентичності може змінюватися залежно від ситуації, в якій вона з'являється. Актуальність соціальної ідентичності визначається міжгруповим або категоріальним контекстом. Ідентичність стає актуальною тільки в процесі міжгрупового порівняння з аутгрупою або певною категорією. При цьому основна характеристика групи або категорії детермінує актуальність комплементарної ідентичності (наприклад, якщо людина спілкується з представниками іншої етнічної групи, для неї підвищується актуальність етнічної ідентичності).

Під *значущістю* (або *виразністю*) розуміють відносну важливість певної соціальної категорії для людини, що визначається суб'єктивно. Значущість ідентичності характеризує її базове, стрижневе положення в системі ідентичностей і не залежить від ситуації міжгрупової взаємодії, тому проявляється у більшості ситуацій.

Поняття *валентності* ідентичності бере свій початок у працях К. Левіна. Валентність має знак, тобто вона може бути позитивною або негативною. У дослідженнях Н. Хутнік проаналізоване співвідношення валентності та значущості ідентичності. На її думку, якщо певна ідентичність індивіда має високий рівень значущості та водночас позитивну валентність, то з великою імовірністю можна стверджувати, що й рівень самоідентифікації зі своєю групою в індивіда буде високий. Усі респонденти, які вважають актуальною і значущою для себе певну категорію ідентифікації, виявляють її позитивну валентність. Наприклад, якщо для мігранта з України актуальною і значущою є його етнічна належність, то можна очікувати й позитивної його самоідентифікації з українською культурою.

Динаміка системи соціальної ідентичності. Система ідентичності, як і будь-яка система, розвивається протягом життя людини разом зі змінами соціального контексту. Еволюція ідентичності – це неперервна діалектична взаємодія особистісної та соціальної ідентичності, що забезпечує зв'язок між її елементами. Розвиток ідентичності відбувається через процеси: а) *асиміляції–акомодації* (під асиміляцією в даному разі розуміють засвоєння нових структурних компонентів ідентичності, під акомодацією – пристосування структури до цих компонентів, переструктурування; б) *оцінювання*, тобто визначення значення і цінності змісту ідентич-

ності. Ці процеси взаємопов'язані: оцінювання може впливати на добір змісту асиміляції та на форму акомодациї.

Трансформація ідентичності має місце тоді, коли людина потрапляє в нові соціальні умови. Так, у зв'язку з міграційними переміщеннями уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у світі перебудовуються і, як наслідок, з'являється нова ієрархія соціальних ідентичностей. Виникнення, розвиток та зникнення будь-якої ідентичності ведуть до перебудови всієї системи ідентичностей особистості. Це може стосуватися короточасних, ситуативних, а також базових, провідних соціальних ідентичностей.

Процес розвитку нової ідентичності має декілька форм. На думку К. В. Коростеліної, нова ідентичність може:

- 1) замінити цілий комплекс короточасних, ситуативних ідентичностей, суттєво не змінюючи базисні ідентичності;
- 2) змінити взаємозв'язки всередині ядра стрижневих ідентичностей, при цьому гармонійно вписуючись в їхню систему;
- 3) суперечити деяким базисним ідентичностям, при цьому може виникнути конфлікт усередині системи;
- 4) видозмінити ієрархію, значущість базисних ідентичностей, не змінюючи принципово взаємозв'язки всередині системи.

У певні моменти життя та чи та ідентичність займає домінантне, провідне положення, її цінності й змістове наповнення зумовлюють спосіб поведінки людини.

До чинників, які визначають провідне положення тієї чи іншої ідентичності, належать: 1) наявність більшості людей, що складають певну групу. Наприклад, для мігранта, який перебуває в іншій країні, провідною буде етнічна ідентичність; 2) негативне ставлення інших людей до інгрупи людини: така ситуація впливає на підвищення групової солідарності й згуртованості та викликає негативну поведінку стосовно аутгрупи. Наприклад, коли мігрант почує негативну інформацію про представників свого етносу та почне активно захищати цінності своєї групи, етнічна ідентичність стає провідною; 3) зміни у цілях та цінностях особистості: якщо певний вид діяльності стає для людини провідним, то ідентичність, пов'язана з цією діяльністю, теж стає провідною. Наприклад, якщо професійні цілі є значущими для особистості, то і професійна ідентичність теж виходить на перший план. Або коли забезпечення по-

треб сім'ї набуває для людини найбільшого значення, то провідною виступає сімейна ідентичність.

Описані явища супроводжуються перебудовою всієї системи ідентичностей. Зміни будуть незначними, якщо провідною стає одна з базисних ідентичностей. Але асиметрія буде суттєвою, а для відновлення балансу знадобиться достатньо тривалий час, якщо провідну роль почне виконувати одна із ситуативних, короточасних ідентичностей. У мігрантів, які разом зі зміною країни кардинально змінюють усі основні параметри соціокультурного оточення, трансформація системи ідентичності, ймовірно, буде значною. Причиною є зміна у системі цінностей і цілей людини. Процес переоцінювання та добору ідентичностей відбувається протягом усього життя, набуваючи особливої значущості в періоди складних соціальних змін. Люди починають усвідомлювати неефективність старих переконань, норм і цінностей; водночас нові цінності ще не сформовані, що викликає почуття розгубленості та невизначеності.

Отже, досліджуючи динаміку ідентичності мігрантів в іншокультурному середовищі, треба враховувати таке. Якщо в результаті зміни соціального оточення на перший план виходить і стає провідною раніше не актуалізована ідентичність, то відбувається перебудова всередині всієї системи ідентичностей. Якщо на передній план виходить одна з базисних ідентичностей, зміни в системі менш істотні, тому що зв'язки всередині базисних ідентичностей більш стабільні й сильні. Якщо ж провідною стає одна з короточасних ідентичностей, асиметрія буде істотною і знадобляться час і значна перебудова в системі ідентичностей, аби вона досягла стану стійкої рівноваги.

Криза ідентичності. Поняття “криза ідентичності” потребує спеціального аналізу в контексті проблеми трансформації ідентичності мігрантів в іншокультурному оточенні. Процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортно, особливо якщо особистість перебуває у трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях (на нашу думку, це цілком стосується мігрантів).

Утрата ідентичності тягне за собою ціннісну деструкцію, неузгодженість цінностей або їх цілковиту втрату – аномію, що особ-

ливо небезпечно в масштабах нації, суспільства, оскільки такий стан є ґрунтом для соціальних деструкцій. Як підкреслює В. Хьосле, “хто хоче зрозуміти сучасний світ, навряд чи досягне своєї мети, не зрозумівши логіки кризи ідентичності”¹.

Під кризою ідентичності слід розуміти періодично повторюване протягом життя гостре, обмежене в часі суб’єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання блокують можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Іншими словами, криза ідентичності – це нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї самості, реалізованості власної Я-концепції.

Ідентичність є гомеостатичною системою, що прагне до збалансованої узгодженості соціальних та особистісних аспектів. Як-що збільшується прояв особистісних компонентів, це підсилює індивідуалізованість життєвих практик, але одночасно може призвести до конфліктів із соціальними інституціями; з іншого боку, стійке превалювання соціального полюсу й критичне зменшення індивідуальної ідентичності може спричинити кризу особистості, пов’язану із втратою самості.

Варіанти подолання кризи ідентичності описуються як *конструктивні (гармонійні)* та *деструктивні (дисгармонійні)*. Як правило, у визначенні поняття “криза” підкреслюють такі моменти: неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю; конфлікт між сформованою конфігурацією елементів ідентичності та відповідним способом вписування себе в навколишній світ; невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища; руйнування можливості цілісного сприйняття суб’єктом себе як автототожної особистості; втрата біографії.

У психології життєвого шляху, яка виникла у радянській психологічній науці в річищі подієво-біографічного підходу, розглядається поняття “події життєвого шляху”, тобто моменти пово-

¹ Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112.

ротного, зламного, кризового етапу, на якому особистість приймає важливі рішення на тривалий час (Б. Г. Ананьєв, Л. Ф. Бурлачук, Ф. Ю. Василюк, С. Л. Рубінштейн, Л. В. Сохань). Такі моменти позначаються різними дослідниками як “кризи” (Е. Еріксон, Дж. Марсія), “критичні ситуації”, “складні життєві ситуації” (Л. І. Анциферова), “біографічні події” (О. О. Кронік).

У період трансформаційних змін сучасна особистість опиняється в ситуації, що провокує виникнення кризи ідентичності. Це проявляється в негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, дезінтеграції, невизначеності, безпорадності (Л. Ф. Бурлачук, П. П. Горностай, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко).

Ф. Ю. Василюк наголошує на тому, що криза ідентичності – це початок становлення справжнього авторства у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя, тому що особистість стає відповідальною за власну суб’єктність через відособлення від образу “Я” в очах найближчого оточення, через подолання професійно-позиційних та політичних детермінацій поколінь. Цей період, який має назву кризового або конфліктного, визначається як переживання втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов’язані з цим розчарування. Проте криза має не лише негативні, а й позитивні наслідки. Вона часто веде до індивідуального і культурного оновлення, особистісного зростання та прогресу в розвитку. Криза ідентичності сприяє подоланню стагнації особистості: життя набуває змісту, визначаються цінності тощо. З іншого боку, кризові події викликають негативні емоції, переживання, сприяють розвитку патологічних психосоматичних станів, невротичних розладів, стереотипізації поведінки, формуванню неадекватних психологічних захистів, зменшують ефективність професійної діяльності.

Криза ідентичності співвідноситься та аналізується в єдності з внутрішньоособистісним конфліктом, який вважається індикатором наявності кризового стану. Проблематика внутрішньоособистісної конфліктності розглядається у класичних працях психоаналітичного та гуманістичного напрямів А. Адлера, К. Левіна, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Г. Юнга, які наголошували на наявності екзистенційних суперечностей, фрустрації базових потреб людини – у розвитку, досягнен-

ні, повазі, визнанні, схваленні, почутті власної гідності, контролі над соціальною ситуацією, самоактуалізації.

На значущість сенсу життя для людини звертав увагу В. Франкл, який підкреслював, що саме відсутність цього сенсу викликає у людини екзистенційний вакуум. Через розлад духовного ядра особистості, в якому мають бути локалізовані головні цінності існування, виникають внутрішньоособистісні конфлікти. Вони проявляються у так званих ноогенних неврозах – у розладі внутрішньої структури особистості.

Серед радянських учених, що зробили вагомий внесок у вивчення цієї проблеми, слід назвати О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурію, В. С. Мерліна, В. М. М'ясищева, С. Л. Рубінштейна. Зокрема, О. М. Леонтьєв довів, що людина – навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету в житті – не живе тільки одним мотивом: її поведінка завжди *полімотивована*. Внутрішньоособистісний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості.

Узагальнюючи, виділимо низку положень, що стосуються внутрішньоособистісного конфлікту.

По-перше, внутрішньоособистісний конфлікт можна вважати індикатором наявності в індивіда кризи ідентичності як неузгодженості між бажаним та реальним.

По-друге, серед негативних наслідків внутрішньоособистісного конфлікту розрізняють такі: психологічна дезорганізація особистості, зниження активності та ефективності діяльності; підвищена тривожність; залежність людини від інших людей та обставин; загальна депресія; стресові стани; фрустрація основних потреб; почуття власної меншовартості, нікчемності; розлад життєвих цінностей; утрата сенсу життя. Неможливість конструктивного виходу із кризи супроводжується виникненням хворобливих переживань невдачі, незадоволених потреб, недосягнених цілей.

По-третє, будь-який конфлікт, у тому числі внутрішньоособистісний, може вирішуватися конструктивно та мати позитивний ефект. Наприклад, конфлікти мобілізують ресурси особистості для подолання бар'єрів її розвитку, сприяють її адаптації та самореалізації у складних умовах, підвищенню стресостійкості тощо.

Роль етнокультурної ідентичності у детермінації міграційної поведінки

У контексті проблеми етнічної ідентифікації мігрантів поняття “етнічний”, “етнонаціональний”, “етносоціальний”, “етнокультурний” є певною мірою взаємопереплетеними, тому слід спиратися на самовизначення людини як усвідомлення її належності до певної етнічної групи, своєрідне “Ми-почуття”.

Етнічні групи відіграють важливу роль у становленні та розвитку особистості, в історичному прогресі загалом. Під етнічною групою розуміємо стійку спільноту людей, що склалася історично на певній території і якій властиві відносно стабільні особливості мови, усвідомлення єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість етносу), відмінні від інших груп характеристики (спосіб життєдіяльності, традиції, норми, правила і звичаї, побут, матеріальна і духовна культура, метод господарсько-екологічної діяльності, внутрішня формальна організація тощо).

Етнічні групи займають важливе місце серед багатьох соціальних категорій – верств, професій, соціальних ролей, релігійних конфесій, політичних уподобань тощо. “Було б перебільшенням вважати, що у житті людини питання, пов’язані з належністю до етнічної спільноти, є центральними, – зазначає Т. Г. Стефаненко. – Для більшості людей важливішими виявляються проблеми повсякденного життя – робота, зарплата, виховання дітей, проведення вільного часу. Але не слід ігнорувати і психологічні проблеми, пов’язані із груповим членством. У житті людини – і цілої спільноти – можливі ситуації, коли відповідь на просте запитання “Хто Я?” (“Хто Ми?”) стає суттєвою проблемою”¹.

Етнічна ідентичність – це передусім результат когнітивно-емоційного процесу *усвідомлення* себе представником етносу, певна міра *ототожнення* себе з ним і *відокремлення* від інших етносів. Таке розуміння запропонував Г. Г. Шпет. Г. У. Солдатова вка-

¹ Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – С.114.

зує на таку особливість етнічної ідентичності, як *міфологічність*, оскільки “її головна опора – ідея або міф про спільну культуру, походження, історію”.

У структурі етнічної ідентичності, як і в структурі інших видів ідентичності, виокремлюють *когнітивний* компонент (знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференційовальних ознак), *емоційний* (оцінювання властивостей власної групи, ставлення до членства в ній, значущість цього членства) та *поведінковий* компонент, розуміючи останній як реальний механізм не тільки усвідомлення, а й виявлення себе членом певної етнічної групи, побудови системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях.

Г. У. Солдатова зауважує, що “гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв’язки з етнічною спільнотою і моральний обов’язок стосовно неї, що формуються у процесі соціалізації індивіда”¹.

Ставлення до власної етнічної спільноти проявляється в *етнічних атитюдах*. Позитивні атитюди виражають задоволеність членством в етнічній спільноті, бажання належати до неї, гордість за досягнення свого народу. Негативні атитюди передбачають заперечення власної етнічної ідентичності, почуття приниженості, перевагу інших груп як референтних. На думку Г. У. Солдатової, наявність афективного компонента призводить до поляризації етнічної ідентичності: на одному полюсі – етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, націоналізм, на другому – етнонегативізм, етноелімінація, етронігілізм.

За даними К. Лібкінд, до структури етнічної ідентичності належать такі компоненти: 1) самоідентифікація або самокатегоризація особистістю себе як члена етнічної групи; 2) відчуття належності до етнічної групи та зв’язку з нею; 3) позитивне або негативне ставлення до даної етнічної групи; 4) відчуття спільності атитюдів, цінностей, етнічних традицій та практик (мови, поведінки, обрядів тощо).

¹ Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – С. 49.

Оскільки мігранти стикаються з іншою культурою, іншими правилами, нормами, цінностями, звичаями, з іншим етносом, необхідним є науковий аналіз *міжетнічних відносин, міжетнічного сприйняття, міжетнічного оцінювання*.

На усвідомлення людьми своєї етнічної належності значною мірою впливає середовище – поліетнічне або моноетнічне. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивідові більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння, формуванню комунікативних навичок. Відсутність досвіду міжетнічного спілкування зумовлює, з одного боку, меншу схильність до таких контактів, а з іншого – менший інтерес до власної етнічності. Це дає підстави припустити, по-перше, збільшення значущості етнічної ідентичності у мігрантів, котрі перебувають у культурному середовищі, яке суттєво відрізняється від культури країни походження; по-друге, за таких умов міра трансформації етнічної ідентичності буде вищою. Крім того, дослідники вказують на те, що етнічна ідентичність чіткіше усвідомлюється, а знання про відмінності між групами раніше набуваються залежно від того, до якої групи належить людина – групи більшості чи групи меншості. Представники титульного етносу країни перебування мігрантів рідше визнають, що між культурами існують відмінності у нормах, цінностях і стереотипах поведінки, оскільки спілкуються переважно всередині своєї групи, і навіть їхні контакти з національними меншинами відбуваються в умовах домінування культури більшості.

Належить також зазначити, що навіть якщо члени групи меншості мають знання про відмінності між двома народами і культурами, то це не означає, що вони віддаватимуть перевагу власній групі. Стратегії підтримання соціальної ідентичності поширюються і на етнічну ідентичність. Найбільш природним для людини є прагнення зберегти або відновити позитивну етнічну ідентичність, яка дає почуття психологічної безпеки і стабільності. Для цього використовується *стратегія соціальної творчості* (Г. Теджфел, Дж. Тернер). Вона може мати різні форми, пов'язані з переглядом критеріїв порівняння. Спробу в такий спосіб зберегти позитивну етнічну ідентичність можна виявити у змісті автостереотипів груп, що зазнали поразки в міжгрупових змаганнях. Відомо, що групи з

нижчим статусом мають тенденцію характеризувати себе як гуманніших і більш доброзичливих.

Стратегія соціальної творчості виявляється також у відновленні суб'єктивного благополуччя через вибір для порівняння ще менш успішних або ще слабших груп. Наприклад, українці за кордоном схильні порівнювати своє становище (умови життя, рівень заробітної плати, соціальний та професійний статус тощо) не з відповідними показниками представників титульної нації, а з іншими мігрантськими меншинами.

За негативного міжгрупового порівняння члени груп меншості можуть обрати й іншу стратегію – прийняти правильну самоідентифікацію разом із негативною оцінкою групи. У цьому разі формується негативна етнічна ідентичність, яка може супроводжуватися почуттям меншовартості, приниженості та навіть сорому за представників свого етносу. Цей тип етнічної ідентичності є несприятливим для міжгрупових відносин, оскільки супроводжується загостреним сприйняттям дискримінації та збільшенням суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Він також є негативним для особистісного зростання індивідів.

Але, приймаючи негативну ідентичність, людина може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос, а тому й про саму себе. У такому разі в неї є можливість уникнути почуття меншовартості та зберегти належну самооцінку. Вона може відносити негативні судження до інших членів своєї групи, але не до себе, встановлюючи психологічний кордон між групою і собою. Це доводить перевагу індивідуалізованих стратегій життєвого шляху, тобто підкреслення особистісних здібностей, наполегливості у досягненні мети.

Отже, етнічна ідентичність людини, яка потрапила в інше соціокультурне середовище, має тенденцію змінюватися, трансформуватися. За негативного міжгрупового порівняння індивід може обрати стратегію *індивідуальної мобільності*, яка полягає у спробі змінити групу. Саме ця стратегія притаманна мігрантам, котрі, порівнюючи умови самореалізації у своїй та іншій країні, приймають рішення про переїзд.

Проте слід зауважити, що негативне сприйняття власної великої групи є досить складною проблемою, оскільки, наприклад,

стать, расу, етнос традиційно вважають групами з низьким або нульовим рівнем міжгрупової мобільності. Етнічність є спадковою властивістю, що об'єктивно не підлягає вибору. Однак у наш час лише деякі дослідники дотримуються такої крайньої точки зору, визначаючи етнічну належність як криву. Більшість учених стверджують, що етнічність є скоріше властивістю, яка приписується суспільством, ніж такою, що успадковується, і розглядають етнос як поєднувальну ланку між двома типами груп: тими, належність до яких практично неможливо змінити, і тими, які людина обирає самостійно. У процесі соціалізації та інкультурації суспільство “приписує” дитину до певного етносу. Відтак у більшості людей проблеми вибору не виникає, але чимало осіб (члени груп етнічних меншин, діти від міжетнічних шлюбів), до яких належать і мігранти, що змінюють етнічне середовище, проходять через “постійний внутрішній референдум” (Т. Г. Стефаненко) на лояльність до тієї чи тієї спільноти. У цих людей у процесі етнічної ідентифікації, крім критерію “приписування”, велику роль відіграє критерій внутрішнього вибору, тобто те, ким вони себе усвідомлюють. Г. Г. Шпет підкреслював, що належність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а свідомим прилученням до його культурних цінностей.

Запропоновані Т. Г. Стефаненко стратегії – *ідентифікація зі своєю групою* (підтримання позитивної або прийняття негативної етнічної ідентичності) та *ідентифікація з домінантною групою* (змінена ідентичність унаслідок вільного вибору) – відповідають полюсам континууму ідентичностей, який можна вибудувати на основі лінійної біполярної моделі (рис. 2). Ця модель є досить наочною і дає змогу виокремити основні варіанти трансформації етнічної ідентичності мігрантів в іншокультурному середовищі.

Модель охоплює чотири типи етнічної ідентичності, за яких зв'язки з двома групами можуть існувати відносно незалежно один від одного: А – моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою; Б – біетнічна ідентичність; В – маргінальна етнічна ідентичність; Г – моноетнічна ідентичність з іншою етнічною групою.

Для більшості індивідів характерна *моноетнічна ідентичність, що збігається з офіційною етнопоналежністю*. Як і інші варіанти ідентичності, вона проявляється в різних рівнях інтенсивності,

тобто може виступати базовою, локальною або ситуативною. За сприятливих соціально-історичних умов позитивна етнічна ідентичність супроводжується патріотизмом, гордістю за досягнення свого народу та його великих представників, адекватно високою самооцінкою, почуттям власної гідності тощо. Формування етнічної ідентичності за типом норми (позитивна етнічна ідентичність) передбачає співвідношення у структурі ідентичності позитивного образу власної етнічної групи та позитивного ціннісного ставлення до інших етнічних груп. Можна припустити й зворотнє співвідношення: негативна етнічна ідентифікація може супроводжуватися інтолерантністю щодо інших етнічних груп.

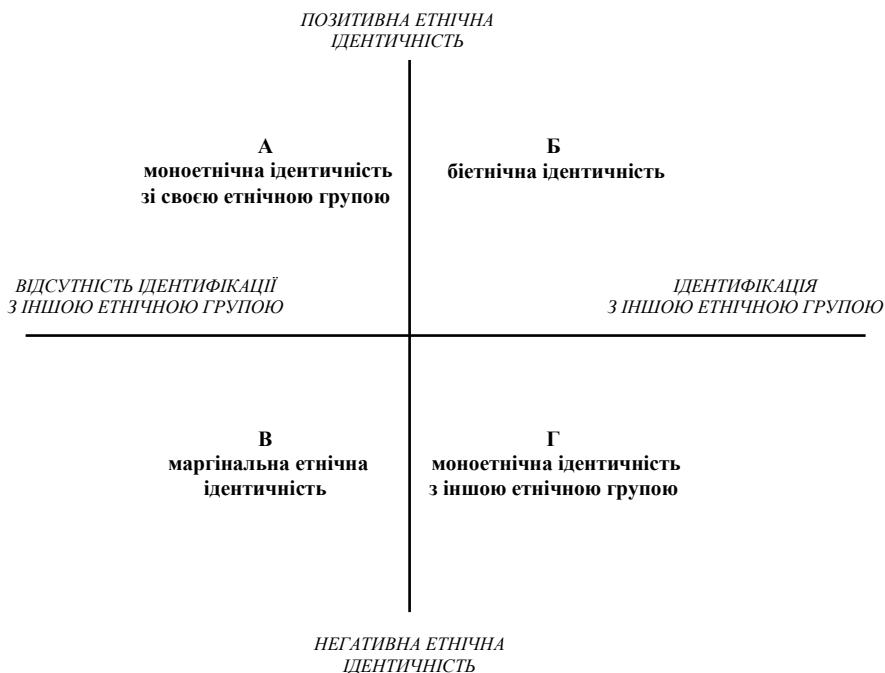

Рис. 2. Модель двох вимірів етнічної ідентичності

Отже, ставлення до інших етносів тісно взаємопов'язане зі ставленням до своєї етнічної групи. Тому через виявлення етнічної толерантності можна отримати додаткову інформацію щодо виразності, валентності та актуальності етнічної ідентичності мігрантів.

Моноетнічна ідентичність з іншою етнічною групою (змінена етнічна ідентичність) можлива у випадках, коли в поліетнічному суспільстві інша група оцінюється як така, що має більш високий економічний, соціальний тощо статус. Кінцевим результатом ідентифікації з іншою групою є цілковита асиміляція, тобто прийняття її традицій, цінностей, мовних норм аж до – за умов прийняття індивіда групою – остаточного розчинення в ній. Така стратегія є цілком імовірною для українських трудових емігрантів, які працюють у високорозвинутих країнах (наприклад Німеччині); прагнення українських емігрантів до навіть мовної асиміляції відображає стратегію індивідуальної мобільності, бажання інтегруватися в домінуючу групу і таким чином набути позитивної соціальної ідентичності.

Сильна, хоча й різної інтенсивності, ідентифікація з двома групами приводить до формування *біетнічної ідентичності*. Особи з такою ідентичністю мають психологічні особливості обох груп та бікультурну компетентність. Дана стратегія є найбільш вдалою для успішної соціально-психологічної адаптації та збереження психічного здоров'я мігрантів. У поліетнічному суспільстві біетнічна ідентичність найбільш сприятлива для людини, оскільки дає можливість органічно поєднувати різні ракурси сприйняття світу, опановувати багатства ще однієї культури, не втрачаючи цінностей власної.

З цього погляду цікавою є спроба виокремити *етапи особистісного зростання* індивідів, що взаємодіють із представниками інших культур і дістають соціальну підтримку. Тож у процесі успішної адаптації індивід проходить *три етноцентристські етапи* (заперечення відмінностей; захист від відмінностей на користь власної групи; мінімізація відмінностей) і *три етнорелятивістські етапи* (прийняття відмінностей; адаптація до культурних і групових відмінностей, тобто здатність не тільки визнавати їх, але й діяти відповідним чином; інтеграція, тобто застосування етнорелятивізму до власної ідентичності). Позицію індивіда на найвищому

етапі особистісного зростання М. Беннет називає *конструктивною маргінальністю*, що відповідає таким поняттям, як людина – посередник між культурами, людина мультикультури. Але, на жаль, найвищого етапу сягає мало хто. Члени груп меншості частіше відчують себе саме як “культурні гібриди” – це індивіди з далеко не конструктивною маргінальною етнічною ідентичністю, які балансують між двома культурами, не опановуючи належним чином норми й цінності жодної з них.

На думку багатьох дослідників (Е. У. Данзаєва, О. І. Донцов, Л. А. Дробіжева, К. М. Лебедєва, Т. Г. Стефаненко, Г. У. Солдатова, О. І. Шлягіна та ін.), біполярна модель етнічної ідентичності не описує всіх її можливих форм і, відповідно, стратегій збереження індивідом і групою суб’єктивного благополуччя за негативного міжетнічного порівняння. Хоча імпліцитно в цій моделі закладена ще одна форма ідентичності: якщо існують різні рівні усвідомлення своєї належності до однієї або кількох етнічних груп, то можливий і її *нульовий рівень*. Тобто можлива слабка, нечітко виражена етнічна ідентичність або навіть її цілковита відсутність, принаймні на усвідомлюваному рівні. Стаючи стратегією збереження особистісного благополуччя, вона проявляється в запереченні значущості етнічного чинника і етнічної належності як у своєму житті, так і в суспільстві в цілому (О. І. Шлягіна). Така стратегія дає можливість членам групи меншості зберегти позитивну ідентичність, виключаючи з неї етнічну ідентичність, але ціною очевидних соціальних втрат. По-перше, вона може проявлятися у наданні абсолютної переваги особистісній ідентичності перед етнічною і соціальною в цілому, в усвідомленні себе як унікального індивіда, для котрого начебто не важливо бути членом групи. По-друге, можлива реструктуризація соціальної ідентичності з витісненням із неї етнічної ідентичності як чинника, що викликає занепокоєння (Т. Г. Стефаненко).

Під час формування етнічної ідентичності людина може спиратися на *громадянську ідентичність*. Або зараховувати себе до широких національних спільнот – європейців, громадян світу, тобто декларувати *космополітичну ідентичність*. Однак, як указував Е. Еріксон, витіснення із структури соціальної ідентичності однієї із найважливіших її складових – етнічної ідентичності – загрожує, з

одного боку, втратою цілісності Я-образу, а з іншого – втратою зв’язків з будь-якою культурою, що проявляється у почутті “Я – ніхто”, у безіменності, безликоності.

Г. У. Солдатова виокремлює *три види трансформації етнічної ідентичності*:

1) етнічна ідентичність може розмиватися, що виражається в невизначеності етнічної належності, в неактуальності етнічності;

2) можлива відмова від власної етнічної групи і пошуки стійкої соціально-психологічної ніші, яку обрано не за етнічним критерієм;

3) етнічна ідентичність може гіперболізуватися і в контексті міжетнічних відносин набувати дискримінаційних форм.

Під трансформацією етнічної ідентичності маються на увазі її зміни відносно позитивної етнічної ідентичності, характерної для більшості людей. Остання являє собою баланс толерантності до своєї та іншої етнічних груп, який виступає умовою як самостійного і стабільного існування етнічної групи, так і мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі загалом.

Таким чином, етнічна ідентичність визначається через віднесення людини до певної етнічної спільноти, через психологічне “Ми-почуття”, усвідомлення єдності та відмінності від інших етнічних утворень. У структурі етнічної ідентичності виокремлюють когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, пов’язані з усвідомленням людиною свого членства в певній етнічній спільноті, ставленням до цього членства та побудовою стратегії поведінки в ситуаціях взаємодії з представниками іншого етнокультурного середовища. Ставлення до своєї етнічної групи є проявом валентності етнічної ідентичності й має полярні форми – від крайнього етноцентризму до відмови від власної етнічності.

Усі основні складові структури етнічної ідентичності мають тенденцію до змінювання залежно від соціального та етнокультурного контексту. Основними чинниками зміни етнічної ідентичності слугують: поліетнічне середовище соціалізації, досвід міжетнічного спілкування, міра відмінності культури країни походження та культурного середовища країни перебування мігранта, належність мігрантів до групи меншості. Для збереження позитивної етнічної ідентичності можливо застосування стратегій індивідуальної мобі-

льності та соціальної креативності, пов'язаних зі зміною критеріїв міжгрупового порівняння. Серед напрямів трансформації етнічної ідентичності мігрантів в іншокультурному середовищі слід назвати моноетнічну ідентичність, біетнічну ідентичність, маргінальну етнічну ідентичність, ідентифікацію з іншою етнічною групою. Також можливим убачається варіант слабкої, майже нульової, етнічної ідентичності, тобто підкреслювання суб'єктивної незначущості етнічної належності або віднесення себе до “космополітів”.

Підсумуємо основні положення розділу.

Соціально-психологічними механізмами міграційної поведінки на різних її етапах є побудова ієрархії в системі соціальної ідентичності особистості залежно від оцінки індивідуальної значущості та міри усвідомлення в певному соціальному контексті. Для “відбору” найбільш “вдалої” ідентичності – стійкої, такої, що відповідає соціальній ситуації, – застосовується механізм конкуренції між різними видами ідентичностей, завдяки чому здійснюється переоцінювання важливого та неважливого, актуального та неактуального; неактуальні ідентичності відходять на другий план, відбувається взаємне посилення або послаблення, зміна співвідношення базисних і ситуативних ідентичностей.

До основних механізмів, які оформлюють соціальну ідентичність мігрантів, належать: *соціальна категоризація* – приписування себе до певної соціальної групи членства або соціальної категорії; *соціальна ідентифікація* – з'ясування та прийняття спільних рис певної групи, завдяки чому окреслюється і набуває змісту феномен “Ми”; *соціальне порівняння*, що дає можливість відмежувати свою групу від “інших”.

Соціально-психологічними механізмами набуття людиною професійної та сімейної рольової ідентичності є процеси *ідентифікації–відчуження*, тобто ототожнення себе з певною соціальною групою, набуття відповідних ролей і статусів – або ж суб'єктивне відторгнення соціальної групи. Коли людина визначає себе, вона здійснює ідентифікацію–відчуження з метою категоризації та самокатегоризації. Порушення балансу між ідентифікацією–відчуженням є механізмом виникнення *кризи ідентичності* особистості.

Ідентичність мігрантів потрібно розглядати як інтегративну систему, яка здатна трансформуватися під впливом як зовнішніх

соціокультурних умов, так і внутрішньої особистісної активності. Криза ідентичності мігрантів є механізмом самозмінювань, трансформації ідентичності, спричинює її структурні зміни. Варіанти виходу із кризи ідентичності бувають *конструктивні* (гармонійні) та *деструктивні* (дисгармонійні). З одного боку, ця криза сприяє подоланню застою в розвитку особистості, надає можливості переоцінити цінності та змінити ситуацію, з іншого – призводить до відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, викликає почуття безпорадності тощо.

Контрольні запитання

- ✓ Дайте характеристику філософського, соціологічного та психологічного підходів до розуміння ідентичності.
- ✓ У чому полягає відмінність між особистісною та соціальною ідентичністю?
- ✓ Сутність психоаналітичного підходу до особистісної ідентичності.
- ✓ Е. Еріксон: розуміння природи ідентичності.
- ✓ Статуси ідентичності за Дж. Марсія.
- ✓ Як характеризує ідентичність символічний інтеракціонізм?
- ✓ Як ви розумієте поняття “рольова соціальна ідентичність”?
- ✓ Роль і значення досліджень із міжгрупової взаємодії у розумінні соціальної ідентичності.
- ✓ У чому полягає сутність теорії соціальної ідентифікації Г. Теджфела?
- ✓ Теорія самокатегоризації Дж. Тернера.
- ✓ Дайте визначення основних компонентів структури ідентичності: тотожності, визначеності, цілісності.
- ✓ За яких умов відбувається трансформація системи соціальної ідентичності?
- ✓ Який зміст має поняття “криза ідентичності” у різних наукових підходах?
- ✓ Співвідношення внутрішньоособистісного конфлікту та кризи ідентичності.

- ✓ Трансформація етнічної ідентичності мігрантів в іншопольтурному середовищі.

Рекомендована література

Агеев В. С. Теория социальной идентичности и ее эмпирические верификации / Агеев В. С., Толмасова А. К. // Психология самосознания. – Самара : Бахрах-М, 2000. – С. 624–638.

Агеев В. С. Психология межгрупповых отношений / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 144 с.

Адлер А. Лекции по аналитической психологии : пер. с англ. / Альфред Адлер. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1996. – 282 с.

Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2-х т. / под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.; Т. 2. – 287 с.

Антонова И. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма / И. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.

Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 15–16.

Арутюнян Ю. В. Этносоциология перед вызовами времени / Арутюнян Ю. В., Дробжишева Л. М. // Социологические исследования. – 2008. – № 7. – С. 85–95.

Баранова Т. С. Теоретические модели социальной идентификации личности / Т. С. Баранова // Психология самосознания. – Самара : Бахрах-М., 2000. – С. 602–612.

Белинская Е. П. Временные аспекты “Я”-концепции и идентичности / Е. П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140–147.

Борневассер М. Социальная структура, идентификация и социальный контакт / М. Борневассер // Иностранная психология. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 68–72.

Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 1. – С. 5–17.

Василук Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василук // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 90–101.

Дробижєва Л. М. Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость / Л. М. Дробижєва // Россия реформирующаяся / [отв. ред. Дробижєва Л. М.]. – М. : Ин-т социологии, 2002. – С. 220–221.

Зликов В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В. Л. Зликов. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – 144 с.

Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. Серія: Філософія / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2004. – Вип. 16. – С. 31–36.

Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.

Джеймс М. Личная и половая идентичность / М. Джеймс, Д. Джонгвард // Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями. – М. : Смысл, 1993. – С. 177–209.

Джеймс У. Психология личности. Тексты / Уильям Джеймс. – М. : Смысл, 1982. – 425 с.

Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности: проблема анализа / Н. Л. Иванова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 1. – С. 52–60.

Идентичность: Хрестоматия / сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Модэк, 2003. – 272 с. – (Серия “Б-ка психолога”).

Качанов Ю. Л. Проблема ситуационной и трансверсальной идентичности личности как агента социальных отношений / Ю. Л. Качанов // Психология самосознания. – Самара : Бахрах-М, 2000. – С. 613–623.

Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / И. С. Кон // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 269–279.

Коростелина К. В. Идентичность и толерантность. Методические указания к тренингу “Идентичность и толерантность”. – Симферополь : Доля, 2001. – 44 с.

Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метододисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Т-во “Знання” України, 2013. – 415 с.

Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / под ред. Давыдова В. В., Зинченко В. П., Леонтьева А. А., Петровского А. В. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 391 с.; Т. 2. – 318 с.

Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.

Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию... / М. К. Мамардашвили ; сост. и предисл. Ю. П. Сенокосова. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи ; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского ; науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4(18). – С. 38–57.

Павленко В. И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. И. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–142.

Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев ; [АН СССР, Ин-т всеобщей истории]. – Изд 2-е, доп. и испр. – М. : Наука, 1979. – 129 с.

Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека : пер. с англ. / общ. ред и предисл. Исениной Е. И. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.

Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / О. П. Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.

Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. – № 6-7. – 2004. – С. 261–264.

Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.

Солдатова Г. У. Социокультурная адаптация и психологическое здоровье вынужденных мигрантов / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Психологическая помощь мигрантам в России: исследования и практика / [под ред. Г. У. Солдатовой и др.]. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – С. 14–53.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; [общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева ; пер. Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.: ил. – (Б-ка зарубежной психологии).

Фройд З. Вступ до психоаналізу / Зігмунд Фройд ; пер. Петро Тарашук. – К. : Основи, 1998. – 204 с.

Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм ; пер. с англ. Н. И. Войсунской ; общ. ред. В. И. Добренъков. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с. – (Б-ка заруб. психологии).

Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни. – М. : Прогресс Универс, 1993. – 251 с.

Шефер Б. Социальная идентичность и групповое сознание как медиаторы межгруппового поведения / Б. Шефер, Б. Шледер // Иностранная психология. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 74–84.

Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 128 с.

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет // Психология социального бытия. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : Модэк, 1996. – С. 261–372.

Эриксон Г. Э. Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; пер. с англ. А. А. Алексеева. – Изд. 2-е, перераб и доп. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд “Университетская книга”, 1996. – 592 с.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон ; [пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

Юнг К. Аналитическая психология / К. Юнг ; пер. и ред. В. В. Зеленского. – СПб. : ИЧП “Палантир”, 1994. – 136 с.

Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – № 3–4. – 1995. – С. 18–21.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ МІГРАНТІВ В ІНШОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

- Психологічні основи акультурації мігрантів
- Основні теорії міжкультурної адаптації
- Індивідуальні та групові чинники адаптації
- Характеристика основних стратегій акультурації
- Особистісні характеристики мігрантів та їхній вплив на адаптацію

Психологічні основи акультурації мігрантів

З моменту прибуття до іншої країни у мігрантів починається процес входження, вживання, влаштування в новому для них суспільстві, який містить організаційні, правові, політичні, культурні, психологічні аспекти. У цьому цілісному процесі можна виділяти окремі види адаптації – політичну, економічну, соціально-організаційну, трудову, етнічну, релігійну, культурну, інформаційну, освітню, психологічну. Для мігрантів необхідні всі види адаптації. Крім того, адаптація буде різною залежно від того, на якому рівні вона здійснюється, якою мірою торкається внутрішньої структури особистості. Етнокультурну адаптацію розглядають як складний багатосторонній процес ознайомлення, звикання і пристосування мігрантів до нових умов життя. Н. М. Лебедева визначає її як

“процес і результат взаємодії етнічних груп як єдиних і цілісних суб’єктів міжгрупової взаємодії та взаємосприймання”¹.

Доцільно чіткіше окреслити межі поняття “соціально-психологічна адаптація”, оскільки його потрактування є досить численними. З огляду на це слід згадати теоретичні й експериментальні дослідження психічної, психологічної та соціально-психологічної адаптації Г. О. Балла, Ф. Б. Березіна, М. С. Корольчука, О. Г. Маклакова, А. А. Налчаджяна; праці з вивчення адаптації в умовах суспільних трансформацій К. О. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової, А. В. Брушлинського, Є. І. Головахи, О. А. Донченко, О. М. Лактіонова, В. Ф. Моргуна, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. В. Паніної, Т. М. Титаренко; уявлення про захисні (інтрапсихічні адаптивні) механізми Ф. В. Бассіна, Ф. Б. Березіна, А. А. Налчаджяна та ін.

Практично всі основні психологічні школи зробили свій внесок у дослідження цього феномена. Умовно підходи психологів до проблеми адаптації можна поділити на три напрями: *психоаналітичний* (З. Фройд, Е. Еріксон та ін.), *гуманістичний* (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт) та *когнітивний* (Ж. Піаже, Л. Фестінгер).

Найбільш універсальним видається визначення *психологічної адаптації* Ф. Б. Березіним, який розуміє її як процес установалення оптимальної відповідності особистості та навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, що дає змогу індивідові задовольняти актуальні потреби і реалізовувати пов’язані з ними значущі цілі (при збереженні психічного і фізичного здоров’я), забезпечуючи водночас відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища.

Соціальна адаптація розуміється двоїсто. З одного боку – це постійний процес пристосування особистості до наявних суспільних відносин, норм, зразків, традицій суспільства, в якому живе та діє людина; з іншого боку, соціальна адаптація виступає результатом такого процесу. Причому обидві сторони (людина і середови-

¹ Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 272.

ще) є активними, і соціальна адаптація постає в єдності цих двох протилежних явищ. Якщо у взаємодії з довкіллям людина стикається з інформацією, яка суперечить її настановленням, виникає стан дискомфорту (когнітивного дисонансу), що своєю чергою мобілізує особистість до пошуку пристосувальних реакцій. Вони можуть бути такими:

- віднайдення особистістю пояснень, які виправдовують наявну суперечність;
- свідомо фільтрація інформації;
- самозміна особистістю власних настановлень.

У процесі адаптації людини до іншого культурного середовища можна виокремити дві протилежні тенденції: *прагнення до консервації, самоізоляції*, що іноді проявляється у формі створення відособлених етнічних утворень, і *прагнення до асиміляції* – аж до втрати національної самоідентичності, до розчинення в іншій культурі. Те й інше є порушенням нормальної соціально-психологічної адаптації людини у світі, який змінюється й неперервно ускладнюється.

Входження в інше етнічне середовище, надбання людиною як представником однієї нації культурних форм іншої нації, що відбувається методом взаємодії, розуміють як *процес акультурації*. Л. Е. Орбан-Лембрик указує на те, що в західних дослідженнях акультурації склалися три основні теоретичні й емпіричні підходи до науково-дослідної роботи в цій галузі:

1) з *урахуванням стресу та його подолання* (підхід, пов'язаний із психологічними моделями стресу, застосовується для вивчення переміщення в іншу культуру та адаптації до неї);

2) з *погляду культурного навчання* (головна увага приділяється соціальній психології міжкультурних контактів і процесам, що пов'язані із засвоєнням культурно-специфічних навичок, необхідних для того, щоб вижити й досягти успіху в новому оточенні);

3) з *точки зору соціальної ідентифікації* (основна увага зосереджується на сприйманні себе та оточення, в тому числі через інформацію про власну та інші групи).

У розрізі першого підходу соціально-психологічна дезадаптованість особистості мігранта виражається передусім у нездатності задоволення власних потреб і домагань. З іншого боку, особис-

тість, що має порушення адаптації або цілковиту дезадаптованість, не в змозі задовільно йти назустріч тим вимогам і очікуванням, які висувають до неї соціальне середовище і власна соціальна роль, її провідна в даному середовищі професійна або інша мотивована зовні та зсередини діяльність. Однією з ознак соціально-психологічної дезадаптованості особистості є переживання нею тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів без віднайдення психічних механізмів і форм поведінки, необхідних для їх розв'язання. О. А. Донченко зазначає, що “будь-який процес адаптації починається з виникнення внутрішнього конфлікту – або в суспільстві, або в соціальній групі, або в особистості. Будь-який внутрішній конфлікт – це стан емоційно-когнітивного дисонансу, оскільки будь-яка невідповідність або суперечливість когнітивних елементів свідомості (переконань, думок, соціальних настановлень і т. ін.) призводить до виникнення емоцій”¹.

Дослідники вказують, що етнічна самосвідомість людини в чужому етнічному оточенні, як правило, перебуває в стані затяжного стресу. Зокрема, В. І. Кайгер доводить, що етнічна самосвідомість більшої частини мігрантів потерпає від важкого внутрішнього конфлікту: з одного боку, ці люди гостро усвідомлюють свою етнічну належність, а з іншого – значною мірою втратили найважливіші для них критерії етнічної самоідентифікації (мову, культуру, традиції).

Аналізуючи процеси соціально-психологічної адаптації, Л. Е. Орбан-Лембрик розглядає соціальне напруження як масовий адаптаційний синдром, який відтворює ступінь фізіологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації (у багатьох випадках і дезадаптації) різних категорій населення до хронічної фрустрації та труднощів. Авторка вважає, що можна поставити знак рівності між поняттями “соціальне напруження” і “соціальний стрес” і розглядати соціальну дезадаптацію в контексті вчення про стрес, механізми його виникнення, перебігу й подолання. “Соціальне напруження виникає в силу соціальної дезадаптації:

¹ Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко ; [НАН Украины. Ин-т социологии]. – К. : Наукова думка, 1994. – С.158–159.

1) фізіологічної дезадаптації певних прошарків населення до труднощів, тобто неможливість нормально пристосуватися, наприклад, до підвищення цін без зниження рівня життя; 2) психофізіологічної дезадаптації населення, яка виражається у вигляді неусвідомлених масових психічних станів (тривога, агресія, апатія) при пристосуванні населення до труднощів та соціальних змін; 3) соціально-психологічної дезадаптації, яка відтворює усвідомлені конфліктні відношення певних прошарків населення до труднощів і соціальних змін (підвищена політизація, страйки, незадоволення, міграція, еміграція, розгул злочинності тощо)”¹.

Усі мігранти стикаються з труднощами при взаємодії з місцевими жителями, чию поведінку вони не можуть передбачити. Дослідники виділяють велику кількість *параметрів*, від яких залежить сприятливість взаємодії представників різних культур і етносів:

- територія, яка може бути спільною або “своєю” лише для однієї з груп;
- тривалість взаємодії (постійна, довготривала, короткочасна);
- мета (спільна діяльність, сумісне проживання, навчання, дозвілля);
- тип залучення до життя суспільства (від участі до спостереження);
- частота і глибина контактів;
- відносна рівність статусу і прав;
- кількісне співвідношення (більшість – меншість);
- явні розпізнавальні ознаки (мова, релігія, раса).

Інтерес до проблем міжкультурної адаптації виник у світовій науці на початку ХХ ст. Тривалий час дослідження проводилися лише етнологами, що вивчали акультурацію (Р. Редфілд, Р. Лінтон, М. Герсковіц).

Акультурація – це процес взаємовпливу культур, а також результат цього впливу, що полягає у сприйнятті однією з них (зазви-

¹ Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Л. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 176.

чай менш розвинутою, хоча можливе й протилежне) елементів від іншої культури або у виникненні нових культурних явищ. Уперше проблему акультурації, або “культурних контактів”, почали вивчати в другій половині XIX ст. англійські етнографи, використовуючи термін “акультурація” для позначення процесу уподібнення однієї культури іншій або передання елементів однієї культури іншій. Дослідження акультурації в сучасному значенні цього слова розпочались у 20–30-ті роки XX ст. у зв’язку з вивченням впливу “білої” американської культури на індіанців і афроамериканців (М. Вілсон, А. Лессер, Р. Лінтон, Р. Лоун, М. Мід, Л. Спаєр, Р. Редфілд, М. Герсковіц). Учені розробили модель дослідження акультурації та визначили цей феномен як сукупність явищ, що виникають унаслідок безпосереднього і тривалого контакту, в якому відбуваються зміни в культурних патернах однієї чи двох груп; тобто акультурація розглядається як двосторонній процес, що впливає на обидві контактні групи. Також підкреслювалася відмінність акультурації від культурних змін, котрі є лише одним її аспектом, а також від асиміляції – повного поглинання іншою культурою.

Із часом дослідники виокремили *донорську* і *реципієнтну групи* у культурному контакті, а також – поряд із процесом адаптації – процеси *акцептації* та *реакції*. Під донорською групою (від лат. *dono* – дарую) розуміють культурну групу, яка передає елементи своєї культури; відповідно реципієнтна група (від лат. *recipere* – сприймати, приймати) приймає, засвоює культуру. При цьому реципієнтна група може повністю “всмоктувати”, “поглинати” іншу культуру – цей процес дістав назву “акцептація” (від лат. *acceptatio* – ловити, приймати); тоді як “адаптація” (від лат. *adaptatio* – пристосування) в цій системі понять означає процес взаємного пристосування та узгодження двох культур. У тому ж разі, коли реципієнтна група повністю відкидає, заперечує донорську культуру, говорять про “реакцію” (від лат. *reagere* – протидіяти).

М. Герсковіц виявив, що реципієнтна культура здійснює відбір елементів культури в “культурному фокусі”, адаптуючи, відторгаючи або синкретизуючи їх. Р. Лінтон довів, що домінантне суспільство шляхом насильства викликає в підпорядкованому суспільстві “прямі культурні зміни”, тоді як непідпорядковані суспільства відповідно обирають напрям культурного розвитку. Наприкінці

1930-х років було сформульовано три основні результати акультурації: а) *сприйняття* – засвоєння значної частини іншої культури, прийняття її цінностей та стереотипів поведінки; б) *адаптація* – сполучення власних і запозичених елементів у гармонійне ціле або збереження настановлень, що суперечать одні одним та взаємодіють відповідно до тих чи інших обставин; в) *реакція* – виникнення безлічі різних контракультураційних рухів і вихід на перший план психологічних чинників. Таким чином, успішність акультурації пов'язувалась із соціокультурною адаптацією, а її ефективність – безпосередньо зі складовими психічного здоров'я.

Спочатку акультурацію розглядали як феномен суто групового рівня, іншими словами – як зміни в культурі групи. Лише пізніше було введено поняття *психологічної акультурації*, під якою на Заході розуміють зміни у психології окремої людини. У цьому разі маються на увазі трансформації ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних настановлень індивідів, чия група підпадає під дію загальної акультурації.

Від 1950-х років у психологів виник інтерес до міжкультурної адаптації переселенців, що стимулювався масовими міграційними процесами. Зростання міжетнічних і міжнаціональних міграцій, на думку західних спеціалістів, стало серйозним викликом світовій соціальній, економічній і політичній системі. Спочатку дослідження становища іммігрантів в іншокультурному середовищі торкалися передусім виникнення патологічних феноменів (невротичні й психосоматичні розлади, девіантна поведінка, злочинна поведінка тощо), оскільки першими звернули увагу на випадки неадаптованості людини в чужій культурі саме психіатри. Хворобливу тугу за батьківщиною, яку швейцарський лікар І. Гофер назвав ностальгією, вони почали вивчати ще в XVII ст. Основна увага в таких дослідженнях приділялася аналізу психологічного благополуччя, психічного і душевного здоров'я мігрантів, а успішність їхнього пристосування визначалася через відчуття згоди, гармонії з найближчим оточенням. Аналіз суто акультураційних змін, розпочатий у подальших дослідженнях, найбільш яскраво відображається у зверненні вчених до поняття "*культурний шок*" (шок переходу, або культурна стомлюваність).

Американський антрополог Ф. Бок дає таке визначення культури: “Культура в найширшому сенсі слова – це те, чому ти стаєш чужинцем, коли залишаєш свій дім. Культура містить у собі всі переконання та очікування, які висловлюють і демонструють люди... Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими маєш спільну культуру, тобі не треба обмірковувати і проектувати власні висловлювання і вчинки, оскільки всі – і ти, і вони – бачите світ у принципі однаково, знаєте, чого чекати один від одного. Коли ж ви перебуваєте в чужому суспільстві, ви відчуваєте труднощі, безпорадність та дезорієнтованість, які можна назвати культурним шоком”¹. Іншими словами, *культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості*.

Багато дослідників намагались уточнити розуміння культурного шоку, підкреслюючи різні сторони перебування в іншій культурі. Для цього використовувались поняття “культурна втома”, “мовний шок”, “рольовий шок” тощо. Ф. Бок описав культурний шок як емоційну реакцію, що виникає внаслідок нездатності зрозуміти, проконтролювати та передбачити поведінку інших людей. Деякі автори пов’язували культурний шок із невизначеністю норм і очікувань і відтак – зі складністю контролю над ситуацією та її прогнозування. У зв’язку з цим виникають тривожність, апатія, доки не сформується нові когнітивні конструкти для розуміння іншої культури і вироблення відповідних моделей поведінки.

Саме поняття “культурний шок” було введено американським антропологом К. Обергом, який виокремив шість аспектів такого шоку:

- 1) напруження, до якого призводять зусилля, потрібні для досягнення необхідної психологічної адаптації;
- 2) почуття втрати (друзів, статусу, професії, майна, батьківщини);
- 3) почуття відторженості (неприйняття представниками нової культури) або відторгнення (неприйняття нової культури);

¹ Цит. за: *Ионин Л. Г. Социология культуры* / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 1996. – С. 17.

4) збій у рольовій структурі (ролях, очікуваннях), плутанина в цінностях, почуттях і самоідентифікації;

5) почуття тривоги, навіть відризи й обурення внаслідок усвідомлення культурних відмінностей;

6) почуття меншовартості через нездатність долати труднощі в новому середовищі.

К. Оберг зауважує, що кожна культура має велику кількість символів соціального оточення, вербальних і невербальних способів спілкування, за допомогою яких ми орієнтуємось і діємо в ситуаціях повсякденного життя. Наш душевний світ вельми залежить від цих символів, багато з яких ми навіть не усвідомлюємо. І коли вся ця система вільної орієнтації в світі раптом стає неадекватною в умовах нової культури, людина відчуває глибоке нервово потрясіння.

На думку А. Фернгема і С. Бочнера, основою гіпотези культурного шоку виступає те, що досвід нової культури є неприємним або шоківим почасти тому, що він несподіваний, а почасти тому, що він може призвести до негативної оцінки власної культури.

Частіше за все культурний шок має негативні наслідки, проте слід звернути увагу і на його позитивний бік для тих індивідів, кого початковий дискомфорт привів до сприйняття нових цінностей, моделей поведінки і став важливим для саморозвитку та особистісного зростання. Виходячи з цього канадський психолог Дж. Беррі запропонував поняття “*стрес акультурації*”: на думку вченого, слово “шок” асоціюється лише з негативним досвідом, а в результаті міжкультурного контакту можливим є й позитивний досвід – оцінювання проблем та їх подолання. Тому цілком доцільно розглядати культурний шок як початковий етап, як частину нормального процесу адаптації до іншого культурного середовища і як прояв прагнення до гармонізації, стабілізації, узгодженості з новими вимогами.

Г. У. Солдатова зазначає, що більшість дослідників культурного шоку намагалися з’ясувати труднощі, з якими стикаються мігранти, і їхні типові реакції на ті чи ті ситуації. Менше уваги приділялося особистісним аспектам культурного шоку, типам людей, які відчувають шок більшою або меншою мірою, детермінантам особистісних реакцій, тривалості стану шоку тощо. Звідси випливає,

що міжкультурна адаптація має дві сторони: *зовнішню*, більш досліджену, що проявляється в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової групи, і *внутрішню*, що стосується індивідуальних реакцій пристосування, особистісних чинників і виражається у почутті задоволеності повнотою життя.

Як правило, проблема культурного шоку розглядається у зв'язку з так званою *кривою процесу адаптації*. Відповідно до цього Г. Тріандіс виокремлює п'ять етапів процесу адаптації мігрантів: 1) "*медовий місяць*" – характеризується ентузіазмом, піднесеним настроєм, великими сподіваннями; 2) *негативний вплив навколишнього середовища* – в будь-якій новій культурі на людину впливають і несприятливі психологічні чинники: почуття взаємного непорозуміння з місцевими мешканцями і неприйняття з їхнього боку, що може призводити до розчарування, фрустрації, депресії; 3) *симптоми культурного шоку можуть сягати критичної точки*, що, з одного боку, проявляється в серйозних хворобах і почутті цілковитої безпорадності, а з іншого, завдяки соціальній підтримці, є поштовхом до вивчення мови, ознайомлення з новою культурою; 4) *людина почувається більш пристосованою та інтегрованою в життя суспільства*, депресія змінюється оптимізмом, почуттям упевненості; 5) *повна адаптація*, взаємна відповідність середовища й індивіда. Таким чином, п'ять етапів адаптації формують U-подібну криву: добре, гірше, погано, краще, добре.

Ураховуючи такий підхід до стадійності процесу адаптації, потрібно підкреслити внутрішню суперечливість успішної адаптації трудових мігрантів України: те, що для окремої людини є добром, стає проблемою українського суспільства, оскільки збільшує ризик перетворення непостійної трудової міграції на постійну, що призведе до незворотних втрат населення країни.

Також звернімо увагу ще на одну психологічну проблему. Сьогодні українським заробітчанами значно важче адаптуватися не за кордоном, а вдома, після повернення. На це є свої причини. По-перше, в нашому суспільстві відбувається дуже мало позитивних змін щодо професійної самореалізації та матеріального забезпечення, а за кордоном у мігрантів є налагоджена робота за пристойні гроші; дедалі частішають випадки, коли українські заробітчани відкривають власний бізнес і наймають на роботу місцеве населен-

ня. Годі й казати, як підвищуються їхня самооцінка, впевненість у собі, рівень домагань тощо. По-друге, за період відсутності трудових мігрантів їхні родинні стосунки нерідко порушуються. Це змушує їх повертатися за кордон, де, як здається, життя більш прийнятне.

Отже, при поверненні на батьківщину багатьом мігрантам доводиться переживати *період реадаптації*, “шок повернення”. Спочатку вони перебувають у гарному настрої, радіють зустрічі з родичами і друзями, можливості спілкуватися рідною мовою і т. ін., а потім відчують, що особливості рідної культури сприймаються як незвичні й навіть дивні. На думку деяких дослідників, етапи реадаптації повторюють U-подібну криву, тому для всього циклу запропонована концепція W-подібної кривої адаптації.

Утім, численні емпіричні дослідження останніх років ставлять під сумнів універсальність U- та W-подібних кривих. Дійсно, люди в новому культурному середовищі зовсім не обов’язково проходять усі етапи адаптації та реадаптації. По-перше, культурний шок відчуває не кожен мігрант, оскільки дехто з них, наприклад ті, що виїждять за туристичними візами, повертаються додому ще до кінця першого етапу. По-друге, перебування в чужій країні не обов’язково починається з “медового місяця”, особливо якщо своя і чужа культури занадто відрізняються одна від одної. По-третє, багато мігрантів не завершують процес адаптації, оскільки вертаються додому тоді, коли тільки-но починають відчувати симптоми культурного шоку. По-четверте, повернення додому не завжди є травмою.

Отже, акультурацію трудових мігрантів слід розуміти як процес їхньої соціально-психологічної адаптації в країні працевлаштування у межах міжкультурної взаємодії. При цьому потрібно мати на увазі, що культура визначається як складний багаторівневий феномен, який виявляється на всіх рівнях – від особистості до етнокультурних особливостей суспільства, що приймає.

Основні теорії міжкультурної адаптації

Традиційні та сучасні теорії кроскультурної психології намагаються пояснити зв'язок між міграцією і успішністю адаптації в іншокультурному середовищі, враховуючи *психологічну* (що виражається в показниках психічного здоров'я) і *соціокультурну адаптацію*.

До традиційних теорій належать:

1. *Теорія страждання* (горя, втрати), розроблена в межах психоаналітичної традиції, яка розглядає міграцію як досвід утрати (соціальних зв'язків, близьких, майна, статусу тощо). “Страждання – це загальна стресогенна реакція на справжню або уявлювану втрату значущого об'єкта або ролі, котра може долатися у випадку встановлення нового особистісного зв'язку або придбання нового об'єкта замість утраченого. Припускається, що можна провести аналогію між міграцією і втратою, яка викликає реакцію горя або страждання”¹.

Однак ця теорія не враховує індивідуальних відмінностей в адаптації, що зумовлені, по-перше, мотиваційними чинниками (наприклад, якщо людина просто мріє про поїздку за кордон, то вона не відчуває негативних реакцій; по-друге, особистісними рисами (існують різні психологічні типи людей, що страждають від втрати більшою або меншою мірою).

2. *Теорія, що ґрунтується на локусі контролю*. Люди з інтернальним локусом контролю, які вважають себе відповідальними за все, що з ними відбувається, адаптуються легше і швидше, ніж люди з фаталістичними схильностями, які вважають, що все на світі є результатом дії долі або волі інших людей.

3. *Теорія селективної міграції* базована на неодарвіністській теорії природного добору, згідно з якою всі живі організми, які краще пристосовуються до середовища, стають домінантним типом, тобто люди, “відібрані” для нового середовища, краще пристосовуються до нього. Наприклад, Ф. Б. Березін підкреслює наяв-

¹ Лебедева Н. М. Указ. праця. С. 271 і далі.

ність певних особистісних рис, які полегшують процес адаптації, і вважає, що до міграційного потоку прилучаються особистості переважно певних типів, зокрема ті, що мають акцентуйовані особистісні риси. Н. М. Лебедева з посиланням на праці Р. Кочрейна зауважує, що існують різні групи мігрантів з однієї культури: *стабільні*, економічно зацікавлені люди, які їдуть на нове місце роботи, і *нестабільні*, що мають потенційні проблеми і їдуть з надією їх вирішити, а не заради конкретних цілей. Тобто акцент робиться на індивідуалізованості стратегій прийняття рішення щодо міграції та у процесі адаптації до нового середовища.

4. *Теорія цінності очікувань* ґрунтується на тому, що адекватні очікування мігрантів від умов життя і праці в іншій країні прямо впливають на успішність їх адаптації. На основі аналізу цієї теорії Н. М. Лебедева висуває низку важливих питань, що потребують наукового вирішення. Які очікування в яких аспектах життя в новій країні більш важливі для пристосування? Яким є механізм, за допомогою котрого нереалізовані очікування призводять до поганого пристосування? Яким чином і чи завжди нереалізовані й необґрунтовані очікування призводять до депресії, тривоги і страху? Чи дійсно наявність у мігрантів низьких очікувань є кращою для їхнього пристосування, але гіршою для соціальної мобільності?

Далі звернімося до теорій сучасних:

1. *Теорія негативних життєвих подій*. Вона виходить із двох основних положень: по-перше, великі зміни в умовах життя (як негативні, так і позитивні) є стресогенними і можуть призводити до психічних і фізичних захворювань; по-друге, одні й ті самі події в різних культурах і різними людьми сприймаються та оцінюються по-різному. Тому існують значні культурні відмінності у стресогенності найбільш значущих життєвих подій (до яких належить і міграція).

2. *Теорія ціннісних відмінностей* пояснює культурний шок зіткненням різних систем цінностей, при чому вважається, що ступінь відмінностей у цінностях між країною виходу і країною поселення мігрантів прямо пропорційний обсягу труднощів, що переживаються людиною у процесі адаптації.

Аби зрозуміти наслідки ціннісних відмінностей для мігрантів, на думку А. Фернгема і С. Бочнера, необхідно враховувати

вплив трьох чинників: якість і кількість відмінностей у провідних цінностях між культурами виходу і поселення; терпимість до різних культурних ціннісних систем у суспільстві країни поселення; індивідуальна когнітивна складність, здатність до змінювання власної ціннісної системи (тобто міра “стійкості” системи цінностей мігрантів).

3. *Теорія соціальної підтримки* базується на положенні, що оскільки в процесі міграції людина, як правило, втрачає значущі соціальні зв'язки, це деструктивно впливає на її психічне здоров'я, тому підтримка інших людей перешкоджає психічним розладам і забезпечує комфорт особистості. Як вважають дослідники, підтримка може мати різні форми і, відповідно, містити емоційний, інструментальний (допомога у поведінці) та інформаційний компоненти.

Л. Е. Орбан-Лембрик зауважує, що існує певний зв'язок між соціальною підтримкою і зниженням стресу. Під соціальною підтримкою розуміється дія однієї людини або групи людей стосовно іншої людини, котра спрямована на отримання в останньої почуття підтримки. Зазвичай соціальна підтримка містить п'ять компонентів: емоційний (упевненість в тому, що про людину турбуються, її люблять і високо цінують); комунікативний (задовольняється потреба у тому, щоб виговоритися); оцінковий (відбувається ситуація соціального порівняння, у ході якої індивід отримує відповідь на питання про правильність свого ставлення до того чи іншого факту чи явища); інформаційний (має місце конкретна інформація про те, як сприймати ситуацію); інструментальний (отримання конкретної дієвої допомоги).

Різні напрямки соціальної підтримки є важливими для різних людей в різні періоди життя. Мігранти в іншій культурі спочатку потребують інформаційної підтримки, потім інструментальної, а потім – емоційної. Важливо визначити, яким чином тип соціальної підтримки впливає на їхню психологічну адаптацію, оскільки один тип підтримки може бути більш ефективним в одних варіантах стресу, а інший – в інших.

С. Бочнер, аналізуючи результати досліджень ролі соціальної підтримки в адаптації мігрантів, зазначає, що не існує однозначної відповіді на те, наскільки тісним має бути зв'язок із співвітчизниками. Деякі автори наголошують на тому, що мігрантам спочат-

ку краще жити у великих групах співвітчизників, а потім, по певному часі, їх або їхніх дітей можна стимулювати до більш інтенсивного соціального, політичного і культурного інтегрування у приймальне суспільство. Однак практика показує, що служби, пов'язані з іммігрантами, часто намагаються забороняти їм жити в гомогенних національних групах, оскільки впевнені, що це заважає адаптації та асиміляції та може бути причиною етнічних упереджень.

Індивідуальні та групові чинники адаптації

Прояв культурного шоку і тривалість міжкультурної адаптації визначаються багатьма чинниками, які можна розділити на *індивідуальні* та *групові*.

До чинників першого типу належать:

1. *Соціально-демографічні особливості*. На перебіг адаптації впливає насамперед вік. Швидко й успішно адаптуються маленькі діти, вже для школярів цей процес часто виявляється складним, оскільки вони повинні бути схожими на своїх однолітків – зовнішнім виглядом, мовою, манерами тощо. Найважче адаптуються люди похилого віку, які не бачать “необхідності обов’язково засвоювати чужу культуру і мову, якщо до цього у них немає внутрішньої потреби”¹.

Результати деяких досліджень свідчать, що жінки мають більше проблем з адаптацією, ніж чоловіки. Хоча слід зауважити, що об’єктом таких досліджень частіше були жінки із традиційних культур, на адаптацію яких впливали більш низькі, ніж у чоловіків-співвітчизників, рівень освіти і професійний досвід. Натомість у динамічних за способом життя американців статевих відмінностей, як правило, не спостерігається. Навіть є дані, що американки швидше пристосовуються до способу життя в інших країнах. Можливо,

¹ *Фрейнкман-Хрусталева Н. С.* Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб. : Гос. акад. культуры, 1995. – С. 137.

це пов'язано з тим, що вони більш зорієнтовані на міжособові стосунки з місцевим населенням і виявляють більшу зацікавленість до особливостей інших культур.

Освіта також впливає на успішність процесу адаптації: що вона вища, то меншою мірою проявляються симптоми культурного шоку. Загалом можна вважати доведеним, що краще адаптуються молоді, високоінтелектуальні й високоосвічені люди.

2. Особистісні характеристики, а саме:

– когнітивна складність. Когнітивно складні індивіди встановлюють коротшу дистанцію між собою і представниками інших культур, навіть якщо ці культури істотно відрізняються від їхньої власної. Ідеться про когнітивно простих і когнітивно складних людей. Когнітивна простота характеризується одномірним сприйняттям світу – або в чорному, або в білому світлі без напівтонів і відтінків. Виходячи з цього когнітивно проста особистість жорсткіше поділяє людей на “своїх” і “чужих”. Інакше кажучи: хто не з нами, той проти нас. Водночас когнітивно складна особистість сприймає світ в усьому його розмаїтті;

– тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії. Індивіди, що мають цю властивість, краще адаптуються до нового оточення, ніж ті, хто детальніше категоризує навколишній світ. Це можна пояснити тим, що індивіди, які укрупнюють категорії, поєднують досвід, отриманий ними в новій культурі, з досвідом, набутим на батьківщині;

– низькі оцінки за тестом авторитаризму. Встановлено, що авторитарні, ригідні, нетолерантні індивіди менш ефективно засвоюють нові соціальні норми, цінності та мову.

Тобто для життя в чужій культурі найбільш придатною буде людина з таким набором якостей: професійна компетентність, висока самооцінка, комунікативність, екстраверсія, перевага загальнолюдських цінностей, відкритість до різних поглядів, зацікавленість навколишніми людьми, схильність до співробітництва.

Особливо варто підкреслити, що неможливо виділити якийсь універсальний набір особистісних характеристик, які сприяють адаптації в будь-якій країні й культурі. Особистісні характеристики обов'язково мають бути узгодженими із культурними нормами країни перебування. Тобто вплив індивідуальних чинників, зумовле-

них особистістю, та групових чинників, що враховують культурні особливості обох країн, має бути інтегрованим.

3. *Життєвий досвід індивіда*. Важливе значення має готовність мігрантів до змін, тобто мотивація адаптації. Наприклад, більша готовність характерна для добровільних переселенців, які прагнуть потрапити в чужу групу й будь-що пристосуватися до нового середовища. Процес адаптації біженців і вимушених мігрантів є менш успішним через недостатню мотивацію.

Адаптації мігрантів сприяє наявність доконтактного досвіду – знайомства з історією, культурою, умовами життя в певній країні. Першим кроком до успішної адаптації є знання мови, яке не лише зменшує почуття безпорадності й залежності, а й викликає повагу місцевого населення. Також позитивну роль відіграє такий міграційний досвід, як різні іншокультурні контакти, наприклад туристичні подорожі.

Важливим чинником процесу адаптації є встановлення дружніх стосунків із місцевими жителями, від яких можна дізнатися про неписані правила поведінки в новій культурі тощо. Крім того, нові друзі виконують функцію соціальної підтримки. Навпаки, обмеженість соціальної взаємодії з представниками країни перебування посилює почуття відчуження.

До **групових чинників** передусім належать характеристики взаємодіючих культур:

1. *Міра схожості або відмінності між культурами (культурна дистанція)*. Результати багатьох досліджень свідчать, що міра виразності культурного шоку позитивно корелює з культурною дистанцією. Тобто що більше нова культура схожа на рідну культуру, то менш травматичним буде процес адаптації. Для оцінювання міри схожості культур використовується індекс культурної дистанції, який охоплює мову, релігію, структуру сім'ї, рівень освіти, матеріальний комфорт, клімат, їжу, одяг і т. ін. Т. Татаренко виділяє умови, за яких відбувається формування негативних настановлень у міжетнічній комунікації:

- втрата національної самобутності;
- ситуація становлення етнокультурної спільності;

– системна соціальна криза в суспільстві, яка призводить до втрати психологічної стійкості й формує почуття національної приниженості та ображеності.

Необхідно враховувати, що сприйняття міри схожості між культурами не завжди є адекватним. Крім об'єктивної культурної дистанції, тут діє й низка інших чинників: наявність або відсутність конфліктів в історії відносин між двома народами; знання особливостей культури країни перебування і компетентність у чужій мові; рівність або нерівність статусів і наявність або відсутність спільних цілей при міжкультурних контактах. Тобто процес адаптації буде успішним, якщо культури сприймаються як схожі, що відображається у понятті суб'єктивної культурної дистанції.

2. *Особливості культури, до якої належать мігранти.* Дослідженнями доведено, що менш успішно адаптуються представники культур, де сильною є влада традицій, а поведінка – регламентованою (громадяни Кореї, Японії). Часто погано адаптуються й представники “великих держав” – через свою зарозумілість і впевненість, що навчатися повинні не вони, а інші.

3. *Особливості культури країни перебування.* Передусім це бажання чи небажання країни асимілювати мігрантів. Пліуралістичним суспільствам властива більша толерантність щодо новопривбульців. Характеристики мігрантів і взаємодіючих культур взаємопов'язаним чином впливають на адаптацію. Наприклад, індивіди з готовністю до змін, потрапивши в мультикультурне суспільство, частіше контактуватимуть із місцевими жителями і тому менше переживатимуть культурний шок. Важливе значення має й такий параметр, як адекватність чи неадекватність сприйняття мігрантами нової культури. Як правило, у країнах, де на державному рівні проголошено політику, яка передбачає рівність, свободу вибору, партнерство, адаптація відбувається краще. Крім того, сила і тривалість переживання культурного шоку часто залежать від відповідності чи невідповідності природи і клімату своєї країни та країни-приймача.

Утім, потрібно зауважити, що набір як індивідуальних, так і групових чинників соціально-психологічної адаптації мігрантів значно ширший, ніж викладено вище. Більш повно і систематизовано їх представлено на *рисунку 3*.

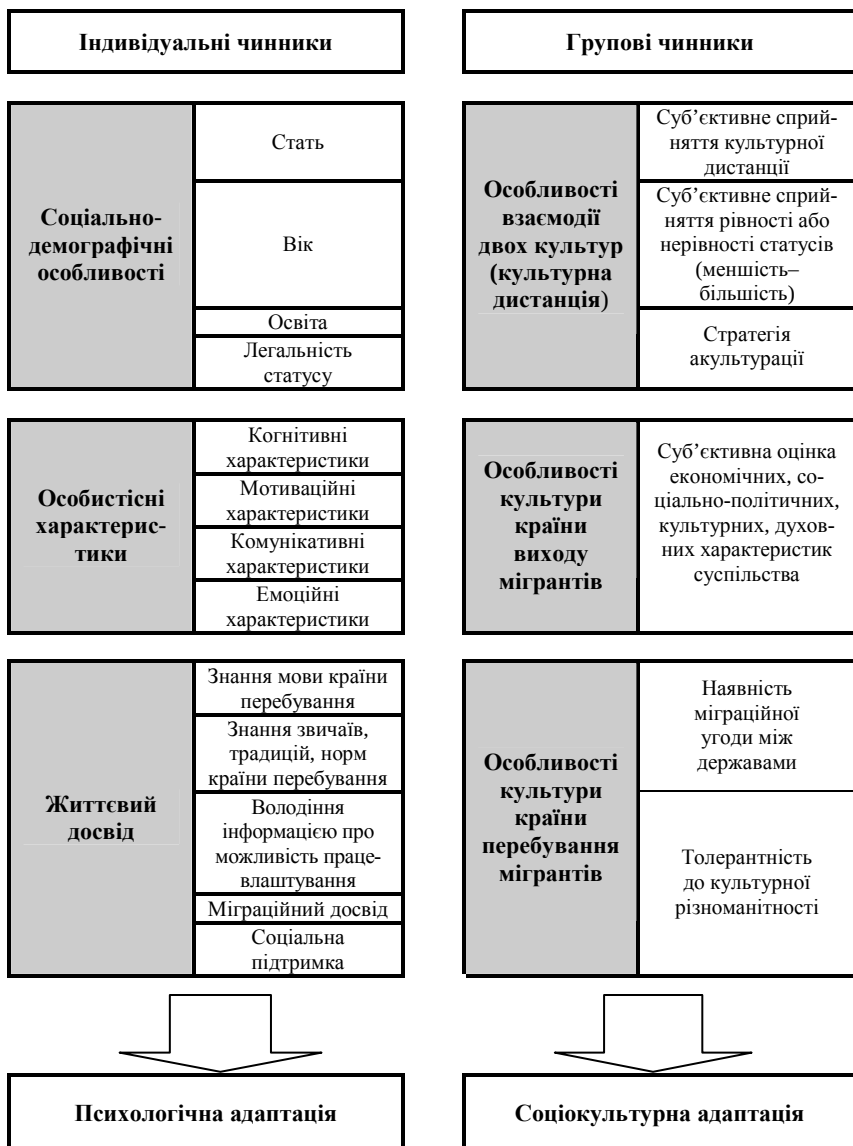

Рис. 3. Основні чинники адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі

Характеристика основних стратегій акультурації

Психологічний напрям дослідження адаптації зосереджений не тільки на складностях цього процесу в іншоетнічному, іншокультурному середовищі, а й на практичних проблемах пошуку успішних стратегій пристосування мігрантів до нових життєвих умов.

Г. У. Солдатова, аналізуючи погляди канадського психолога Дж. Беррі, який зробив великий внесок у вивчення адаптації мігрантів, виокремлює два суттєві моменти: по-перше, якщо на рівні групи зміни відбуваються в соціальній структурі, політичній організації, економічних відносинах, культурних особливостях, то на рівні особистості трансформуються поведінка і феномени свідомості (ідентичність, цінності, настановлення); по-друге, акультурація кожної особистості – це унікальний процес, який може не збігатися з груповими змінами.

Із цього випливає важливий висновок. Розглядаючи та осмислюючи психологічні наслідки процесу акультурації для окремої особистості, потрібно враховувати співвідношення двох вимірів: 1) оцінювання змін, що відбуваються на груповому рівні; 2) участь у цих змінах окремих індивідів. Тобто слід розрізняти, з одного боку, міжкультурні контакти і зміни в обох культурах у результаті таких контактів, а з іншого боку – адаптацію мігранта, яка залежить від обраної ним акультураційної стратегії.

Підхід Дж. Беррі до класифікації акультураційних стратегій широко представлений в етнопсихологічних працях. Акультурація, на думку вченого, торкається двох проблем: підтримки своєї культури (якою мірою зберігається власна культурна ідентичність) і участі в міжкультурних контактах (міра залученості до іншої культури). Тож для визначення індивідуальних орієнтацій на акультурацію треба з'ясувати позицію індивіда щодо двох питань. Перше питання стосується ставлення індивіда до цінностей власної культури і необхідності її збереження для розвитку його етнокультурної ідентичності. Друге питання має визначити ставлення індивіда до групи контакту: наскільки взаємодія з членами цієї групи є цінною і бажаною для індивіда. Якщо обмежити відповіді на ці питання

словами “так” або “ні”, отримаємо чотири варіанти потенційно можливих поєднань, кожне з яких відповідає певному типові акультураційної стратегії, а саме:

1) *асиміляція* (негативна відповідь на перше питання, позитивна – на друге). Мігрант зорієнтований на ідентифікацію з новою культурою, на засвоєння культурних цінностей і поступове заміщення ними колишніх цінностей. Тут можливі два варіанти – поглинання домінантною групою групи меншості або формування нового культурного варіанта, що містить елементи двох вихідних культур;

2) *сепаратизм (сегрегація)* (позитивна відповідь на перше питання, негативна – на друге). Меншість відкидає культуру більшості й зберігає свої культурні особливості. Дж. Беррі підкреслює, що меншість не завжди вільна у виборі стратегії акультурації. Якщо вибір такої стратегії ініціюється меншістю, можна говорити про ізоляційні настановлення її представників та орієнтацію на сепаратизм. Якщо така стратегія пропонується меншості домінантною групою, слід говорити про стратегію сегрегації.

З погляду психології сегрегація є значним прогресом у плані міжкультурної взаємодії. Етнокультурні групи психологічно “дозволяють” існування інших культурних та етнічних груп з іншим баченням світу, але на відстані. Це необхідно для збереження позитивного образу “Ми”, сумніви щодо якого не виникають завдяки віддаленню від інших “картин світу”;

3) *маргіналізація* (негативна відповідь на перше питання, негативна – на друге). Мігрант не ідентифікує себе з жодною культурою. Це може бути результатом неможливості підтримки власної культурної ідентичності й відсутності бажання встановлення позитивних відносин із групою культурної більшості (через відторгнення місцевою культурою або дискримінацію). Маргіналізація, на думку Дж. Беррі, рідко є результатом вільного вибору індивідів, частіше мігранти стають маргіналами внаслідок насильницької асиміляції (“прес, що давить”) у поєднанні з політикою сегрегації з боку більшості;

4) *інтеграція* (позитивна відповідь на перше питання, позитивна – на друге). За такої стратегії відбувається ідентифікація мігранта як зі старою, так і з новою культурою. Результат інтеграції –

збереження власної культурної спадщини разом із доброзичливим ставленням до культури більшості. Прагнення зберегти власну культуру тривалий час розглядалося як дисфункційне. Проте вчені довели, що воно відіграє позитивну роль у зменшенні культурного шоку для мігрантів і підтримці їхньої позитивної самоідентифікації.

Подальші дослідження показали, що стосовно різних об'єктів і в різних сферах життєдіяльності мігранти можуть використовувати різні акультураційні стратегії. Наприклад, проявляти сепаратистські тенденції щодо одруження, асиміляційні тенденції – щодо одягу та інтеграційні – щодо преференцій в їжі. У межах моделі Дж. Беррі інтеграція визнається найбільш успішною стратегією акультурації як на індивідуальному і груповому рівнях, так і на рівні суспільства.

Інтеграцію розглядають як основний шлях до побудови суспільства, в якому зберігається широка палітра різних етнокультурних відтінків. Інтеграція обирається добровільно і є найбільш ефективною стратегією акультурації для груп етнічних меншин, коли основними настановленнями домінантної групи виступають відкритість і прийняття культурних відмінностей. Для досягнення інтеграції потребується взаємне пристосування, зокрема визнання права для всіх етнічних груп бути культурно відмінними. Ця стратегія вимагає від недомінантної групи адаптації до основних цінностей домінантної більшості, а остання має бути готова адаптувати свої соціальні інституції до потреб усіх етнічних груп мультикультурного суспільства.

У зв'язку з цим подальша логіка досліджень стратегій акультурації спрямовувалася на вивчення процесу інтеграції. Наприклад, В. М. Павленко та С. О. Таглін, посиляючись на дослідження Ф. Могеддема, описують запропоновану ним *модель мобільності соціальної інтеграції іммігрантів*, яка містить різні варіанти стратегій, що використовуються ними для покращення свого становища в нових соціокультурних умовах. Модель Могеддема базується на двох біполярних стратегіях такого покращення. Перша – стратегія асиміляції, яка передбачає відмову від власної культури на користь культури нової. Друга – стратегія культурного збереження. Причому автор вважає за потрібне наголосити, що асиміляція належить

до індивідуальних стратегій, а культурне збереження – до колективних. Повна асиміляція, за Ф. Могоддемом, означає, що мігрант дотримується норм і цінностей нової культури, а також прагне використовувати місцеву мову навіть у приватній сфері. Своєю чергою абсолютна підтримка стратегії культурного збереження передбачає використання рідної мови, норм і цінностей своєї культури навіть у громадських місцях.

Ф. Могоддем увів також параметр нормативності/ненормативності інтеграційних стратегій, під яким розуміється ступінь їхньої відповідності реальному соціальному становищу групи меншості та її відносинам із більшістю, які встановилися на даний момент. Стратегії вважаються нормативними, коли вони не порушують чинні правила; якщо ж вони сприяють змінам міжгрупової ситуації, то вважаються ненормативними (бойкоти, демонстрації протесту і т. ін.). На основі розгляду інтеграційних стратегій за параметром нормативності/ненормативності виділяють чотири інтеграційні стратегії:

- “нормативність/асиміляція” (розчинення в культурі більшості);
- “нормативність/збереження культури” (мультикультуралізм);
- “ненормативність/асиміляція” (залежно від ситуації демонструється прихильність або своїй культурі, або культурі більшості);
- “ненормативність/збереження культури” (колективна стратегія групи меншості, спрямована на зміну свого статусу і збереження культурної спадщини). На думку дослідників, останній вид стратегії спостерігається зазвичай у тих випадках, коли індивідуальні форми адаптації є неефективними¹.

Далі слід наголосити на розмежуванні понять, що визначають кінцеві результати акультурації: *психологічна адаптація* і *соціокультурна адаптація*.

Психологічна адаптація належить до сукупності внутрішніх психологічних наслідків (почуття особистісної або культурної

¹ Див.: Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.

ідентичності, гарне психічне здоров'я, досягнення психологічної задоволеності в новому культурному контексті).

Соціокультурна адаптація належить до сукупності зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку індивідів із новим середовищем, їхньої здатності вирішувати щоденні соціально-культурні проблеми (в родині, у побуті, на роботі, у школі). Соціокультурну адаптацію (за синоніми правлять терміни “міжкультурна адаптація” та “кроскультурна адаптація”) можна визначити як процес і результат активного пристосування етнічних груп (і окремих індивідів – їхніх представників) до умов іншого соціокультурного середовища.

Можна припустити, що за успішного завершення адаптації людина досягає відповідності з новим середовищем, приймаючи його цінності, традиції, норми і стандарти поведінки, тобто інтерналізуючи їх. Існує також категорія “*інкультурація*”, що означає процес вrostання індивіда чи соціальної групи в іншу культуру, засвоєння її атрибутів (тобто інкультурацію правомірно розглядати як контекст адаптивних процесів). Джерело актуалізації соціокультурної адаптації в іншоетнічному середовищі полягає в суперечності між звичними потребами, інтересами мігрантів, моделлю їхньої соціальної активності та новими суспільними умовами життєдіяльності і зміненими статусними характеристиками. Дисонанс соціальних запитів і фактичних можливостей мігрантів, що опинилися в новому соціокультурному середовищі, закономірно викликає їхнє активне прагнення комфортного існування та самореалізації, що й спонукає до початку адаптації.

М. О. Южанін виокремлює такі *функції соціокультурної адаптації*: *праксеологічну* (передбачає творче перетворення мігранта й адаптивного середовища в їхній взаємодії), *комунікативну*, *аксіологічну* (ціннісно-орієнтаційну), *нормативно-регулятивну*. Також можна виділити *соціалізаційну* функцію (оскільки соціокультурна адаптація фактично трансформується в ресоціалізацію і здатна привести до засвоєння нових атрибутів культури, нових соціальних ролей і поведінкового репертуару), *психокорекційну* (подолання психологічного дискомфорту в новому середовищі, досягнення позитивного психоемоційного стану мігрантів), *соціально-перцептивну* (формування способів сприйняття іншоетнічного оточення і самовідчуття в іншій культурі), *функцію соціальної мобіль-*

ності (забезпечення просування мігрантів в системі соціальної стратифікації, набуття ними певного соціального статусу в новому середовищі).

Задоволеність переміщенням, новим місцем проживання, працею, новим становищем, собою, реалізацією своїх потенційних можливостей виступає суб'єктивним індикатором статусної і рольової адаптації індивіда в іншоетнічному середовищі. І навпаки: незадоволеність усім переліченим указує на відсутність психологічної адаптації. У цьому разі можуть спрацьовувати психологічні захисні механізми, котрі за будь-яких умов і в будь-якій ситуації охороняють людину від зазіхань на її індивідуальність – від апатії, негативізму, маргіналізації, агресії, лінощів, мрійництва тощо. Процес індивідуалізації за нових умов і обставин (вияв власного “Я”, формування особистісних новоутворень, оптимальна реалізація потенційних можливостей) пов'язаний із самоактуалізацією особистості чи групи. Часті соціальні зміни спричиняють зміни особистісних вимог (відбувається або узгодження власних дій із діями групи, в яку потрапляє людина, або деформація вимог до себе і оточення, або пошук іншої системи вимог, іншої групи, іншого місця роботи).

Аналіз чинників, що впливають на адаптацію, показує їхню взаємну доповнюваність: гарна психологічна адаптація залежить від особистісних характеристик, подій життя і соціальної підтримки, а гарна соціокультурна адаптація залежить від знання культури, ступеня інтенсивності контактів і міжгрупових настановлень. Своєю чергою обидва аспекти адаптації залежать від успішної стратегії інтеграції та мінімальної культурної дистанції.

Ще один важливий аспект адаптації мігрантів пов'язаний з тим, що всі вони тією чи іншою мірою переживають *стрес акультурації*, основним психологічним змістом якого є криза соціальної ідентичності (етнічної та громадянської). Психологічною сутністю кризи етнічної ідентичності є порушення тісного зв'язку (що має характер соціально-психологічного закону) між позитивною етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю. Внаслідок соціально-політичних змін у суспільстві цей зв'язок може руйнуватися або ставати зворотним, активізуючи механізми психологічного захисту,

що проявляється у збільшенні негативних гетеростереотипів, в етнічній інтолерантності, етноцентризмі.

В основі інтолерантності лежить відсутність упевненості в позитивності “Ми-образу”, що в результаті дії механізмів психологічного захисту призводить до ненависті й агресії проти інших. Ця агресія через дію механізму каузальної атрибуції у свідомості її носіїв пояснюється “шляхетними мотивами” і в такий спосіб отримує статус легітимності на період її активного прояву. Тож кінцевою метою (неусвідомленою) і результатом поведінкових акультураційних стратегій є відновлення балансу між позитивною етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю.

У дослідженнях Дж. Беррі та М. Плізента, присвячених проблемі етнічної толерантності в багатонаціональних суспільствах, встановлено, що впевненість у власній позитивній груповій ідентичності може давати підстави для поважання інших груп і готовності до обміну ідеями, поглядами або для участі у спільній діяльності. Тобто позитивна етнічна ідентичність веде до толерантності, а загроза цій ідентичності – до нетерпимості й етноцентризму.

Отже, соціально-психологічними показниками успішної акультурації є як позитивна етнічна ідентичність, так і етнічна толерантність. Це цілком узгоджується із запропонованими Дж. Беррі моделями акультурації:

- інтеграції відповідають позитивна етнічна ідентичність і етнічна толерантність;
- асиміляції – негативна етнічна ідентичність і етнічна толерантність;
- сепарації – позитивна етнічна ідентичність та інтолерантність;
- маргіналізації – негативна етнічна ідентичність та інтолерантність (див. *рис. 4*).

Таким чином, можна виокремити низку закономірностей процесу адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі:

- мігранти, що прибувають на постійне місце проживання, більш схильні до асиміляції, ніж ті, що перебувають у країні тимчасово. Тобто трудових мігрантів стосуватиметься таке формулювання: що більш вираженим є настановлення на тривале перебування в країні, то більш вираженою є стратегія асиміляції;

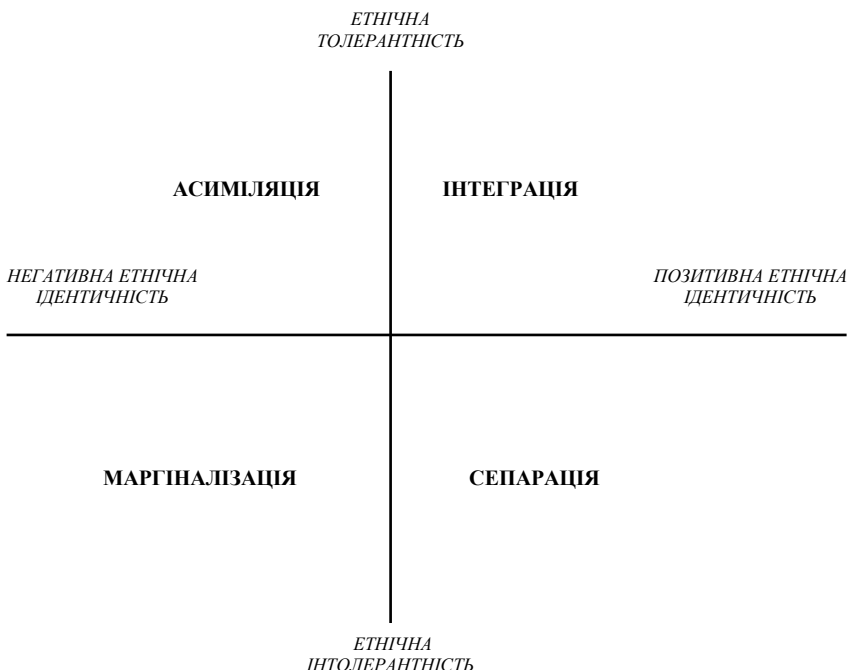

Рис. 4. Співвідношення моделей акультурації з етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю мігрантів

— люди, які мігрують з метою знайти роботу та заробити гроші, асимілюються легше, тоді як вимушені мігранти психологічно опираються розриву зв'язків із батьківщиною і асимілюються з великими труднощами. Тобто якщо людина мігрує через безвихідь, з відчаю, оскільки у своїй країні не може матеріально забезпечити свою родину чи застосувати свої здібності, вона в психологічному плані буде більшою мірою прив'язана до власної культури;

— найбільш успішним варіантом культурної адаптації для етнічних меншин є бікультуралізм, що досягається у процесі інтеграції; причому позитивна етнічна ідентичність сприяє зменшенню

культурного шоку і підтриманню позитивної особистісної самоідентифікації;

- негативна етнічна ідентичність логічно призводить до настановлення на від'їзд за межі країни і навіть до відмови від етнічності (тобто до згоди на асиміляцію);

- трансформації ідентичності мігрантів відбуваються завдяки зближенню культурної дистанції з титульним етносом і формуванню на цій основі позитивної локальної ідентичності;

- механізм соціальної перцепції (сприймання) культурної дистанції з власною етнічною групою або з титульним етносом виконує роль побудови у свідомості мігранта нових ідентичностей, що адекватні новій етнокультурній і соціально-політичній реальності;

- психологічною основою бажання виїхати до іншої країни є втрата позитивної етнічної ідентичності та неможливість побудувати нову збалансовану і несуперечливу ідентичність, адекватну новій соціальній реальності;

- психологічне налаштування на міграцію – це пошук виходу із кризи соціальної (етнічної) ідентичності. Основною метою людини є не стільки еміграція як така, скільки відновлення позитивної ідентичності.

Проблеми міжкультурних взаємин можуть бути вирішені лише тоді, коли буде загально визнано, що людські групи, які відрізняються за культурними параметрами, мають право зберігати свої відмінні риси. Цей принцип має лягти в основу відносин як між державами, так і між культурними групами всередині суспільств. Моделлю найбільш ефективного виду контактів у поліетнічному суспільстві слугує інтеграція. Це такий принцип сумісності, коли різні групи зберігають свої культурні індивідуальності, хоча водночас поєднуються в єдине суспільство на інших, більш значущих засадах. У психологічному плані – це найбільш позитивний вид культурної взаємодії, за якої члени етнічних (культурних) груп повністю долають труднощі прийняття іншого способу життя, іншої картини світу і знаходять позитивні моменти у такому співіснуванні.

Особистісні характеристики мігрантів та їхній вплив на адаптацію

Питання про вплив особистісних характеристик на адаптацію мігрантів ускладнюється тим, що для визначення цих характеристик слід урахувати цілу низку чинників. Наприклад, тип міграції (добровільна чи вимушена), час перебування за кордоном (тимчасова трудова міграція чи переселення на постійне проживання), загальна політика країни, що приймає мігрантів, тощо. Виходячи з цього розглянемо заявлену проблематику, спираючись на результати нашого дослідження 2010 р., в якому взяли участь трудові мігранти з України, котрі працювали в країнах Європи (Італії, Іспанії, Португалії, Польщі та ін.).

Як засвідчили отримані дані, серед мігрантів переважають особи продуктивного віку, що збіднює трудовий потенціал України. Крім того, більше половини з них одружені (заміжні) та мають дітей, що викликає проблеми збереження родини та повноцінного виховання дітей.

Значна частина наших заробітчан виїжджають за кордон за туристичною або гостьовою візою, не оформлюючи трудової угоди, а це суттєво зменшує можливості їх правового та психологічного захисту в країні працевлаштування, підвищує небезпеку стати жертвою торгівлі людьми.

Наслідки трудової міграції для своєї батьківщини заробітчани здебільшого оцінюють як погані, зауважуючи, що хоча завдяки праці за кордоном є реальна можливість заробити гроші, але ціною руйнування сімей та суттєвої втрати професійної кваліфікації. Тут дається взнаки гостра суперечність: трудовий мігрант їде за кордон заради родини – і, зрештою, ризикує втратити цю родину через розрив сімейних зв'язків.

Переважає більшість українських трудових мігрантів за кордоном знижують свій соціальний статус, виконують низькокваліфіковану непрестижну роботу, яка оплачується гірше, ніж аналогічна робота, виконувана місцевими. Багато мігрантів приймають таку ситуацію як щось належне, неминуче. Це дає підстави говорити

про вимушеність прийняття ними рішення працювати за межами своєї країни, зумовлену блокуванням базових людських потреб.

Основними критеріями *психологічної адаптації* мігрантів виступають такі: фізичне й психологічне благополуччя, задоволеність міжособовими стосунками; а критеріями *соціально-психологічної адаптації* – наявність постійної стабільної роботи, яка задовольняє особистість за своїм змістом, умовами та оплатою праці; матеріальний добробут і можливість забезпечити для себе гідний рівень життя та допомагати своїй сім'ї; участь у соціальному та культурному житті країни перебування.

Показниками *психологічного благополуччя*, які можуть свідчити про успішну адаптованість у країні працевлаштування, є нормальний емоційний стан і настрої; здатність долати стресові, проблемні ситуації; усвідомлення наявності життєвих і професійних перспектив та шляхів їх досягнення.

Причини зниження самопочуття, настрою, тону, виникнення стомленості, депресивності мігранти пов'язують не з об'єктивними характеристиками іншої країни (клімат, їжа, екологія тощо), а саме із власним моральним станом, пригніченим напруженою працею, підлеглим становищем, відірваністю від рідних і близьких, самотністю. Негативний емоційний стан мігрантів, прояви тривоги, розгубленості спричиняються не тільки проблемами працевлаштування, а й самим фактом перебування в іншому соціальному та культурному оточенні (саме це і зветься культурним шоком).

Для частини мігрантів характерною є психологічна дезадаптованість, що проявляється у відчутті власної меншовартості, невпевненості в собі, у втраті контролю над ситуацією, а також у ворожості, недовірі до місцевого населення. Респонденти зізнавалися в тому, що почуваються мовби не в своїй тарілці, проживають якесь не те життя, не спроможні щось змінити. Майже всі опитувані зазначали труднощі спілкування і взаємодії (“Не завжди впевнено знаю, як треба поводитися”), що викликало в них постійне хвилювання та навіть роздратування.

Відповіді мігрантів на запитання “Чого за кордоном Вам не вистачає найбільшою мірою: рідних, друзів, власного будинку, української природи, українських страв, домашніх милих дрібниць, можливості працювати за своєю спеціальністю?” показали переважання варіанта “рідних та близьких людей”. Заробітчани під-

креслювали своє побоювання “стати не людиною (матір’ю, батьком), а джерелом доходів”, сумували, що не бачать, як дорослішають їхні діти, тощо. А деякі навіть констатували початки певного емоційного охолодження щодо залишених на батьківщині рідних.

Доцільно ще раз наголосити на тому, що наявність соціальної підтримки на різних рівнях – інформаційної, емоційної, інструментальної – сприяє кращій адаптованості мігранта, причому для психологічного благополуччя найбільш важливою є *емоційна підтримка*.

Чинниками як психологічної, так і соціально-психологічної адаптації є демографічні показники – *вік, стать, рівень освіти*.

Згідно з даними нашого дослідження, старші за віком мігранти виявляються меншою мірою здатними долати стресові ситуації та життєві труднощі, до того ж мають нижчий показник емоційної стабільності. Водночас у них доволі високий показник особистісної ідентичності, але це не означає, що з віком мігрант досягає більш повноцінної самореалізації. Скоріше це своєрідне самозаспокоєння: мовляв, власні життєві перспективи вже будувати запізно – залишається вдовольнятися малим.

Усвідомлення своєї здатності розв’язувати складні життєві проблеми та значний рівень емоційної стабільності більшою мірою притаманні чоловікам, а також особам із вищою освітою. Такі люди швидше оволодівають мовою, а звідси – різноманітною культурною інформацією, завдяки чому стають спроможними правильно будувати стратегію власної поведінки.

Чоловіки знов-таки більшою мірою задоволені стосунками з керівництвом та колегами, що підтверджує інструментальну спрямованість діяльності та прагнення до реалізації у діловій сфері. Жінки своєю чергою виказують задоволеність стосунками у неформальній сфері, частіше мають дружні взаємини не лише з українцями-мігрантами, а й із місцевими мешканцями, що забезпечує, крім інформаційної та поведінкової, ще й емоційну підтримку.

Знання звичаїв, традицій, правил і норм поведінки в іншій культурі суттєво покращує емоційний стан трудового мігранта й підвищує рівень його емоційної стабільності. Також позитивно впливає на показники психічного здоров’я міграційний досвід досліджуваних, зменшуючи відчуття тривоги в іншокультурному середовищі. Ті українські заробітчани, що добре обізнані з правами

мігрантів, частіше мають постійну роботу, їм властивий більш узгоджений тип професійної ідентичності.

Особистісні характеристики, які детермінують успішність адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі, доцільно розділити на такі групи:

1) *когнітивні* (толерантність до невизначеності, відкритість до новизни, когнітивна складність);

2) *мотиваційні* (визначеність цілей та життєвих перспектив, інтернальність);

3) *комунікативні* (екстраверсія, схильність до згоди, доброзичливість, соціальна підтримка);

4) *емоційні* (самоконтроль – імпульсивність, нейротизм – емоційна стабільність, напруженість).

Наші дані підтверджують, що наявність роботи, задоволеність її змістом та оплатою позитивно впливають на психологічне благополуччя мігрантів, забезпечують більш високий рівень упевненості в міжкультурних комунікаціях, надають можливість побудови професійних перспектив та усвідомлення життєвих цілей. Крім того, гідна робота за кордоном, що відповідає інтересам та очікуванням людини, із стабільним фінансовим прибутком та моральним кліматом істотно сприяє збереженню цілісності та інтегрованості особистості.

Можливість спілкування з дітьми, із членами своєї родини, з близькими людьми, позитивне оцінювання мігранта тими, з ким він працює разом, наявність друзів, які надають соціальну підтримку в різних її формах і насамперед – емоційну підтримку, є найвагомішими чинниками, що забезпечують мігрантові можливість успішної адаптації. Показник *“Задоволеність спілкуванням із близькими”* має позитивні взаємозв’язки з такими ознаками психологічної адаптації: *“Самооцінка фізичного стану”*, *“Психологічне благополуччя”*, *“Впевненість у міжкультурних комунікаціях”*. На самооцінку фізичного стану мігрантів найбільшою мірою впливають *“Схильність до згоди, доброзичливість”* та *“Емоційна стабільність”*, тобто більш високі оцінки свого фізичного здоров’я дають дружєлюбні, довірливі люди, схильні до співчуття, й ті досліджувані, що характеризуються високим рівнем стресостійкості. Також більша пристосованість до нових умов життя притаманна особам з високим рівнем *відкритості до нового досвіду*, високим рівнем *екстра-*

версії та *самоконтролю*. Це пов'язано із гнучкістю поведінки, здатністю знаходити багато варіантів розв'язання проблеми, зокрема застосовуючи свої дружні, партнерські, сусідські взаємини.

Результати “*Тесту смисложиттєвих орієнтацій*” (Д. О. Леонтьєв) показали, що здатність людини брати на себе відповідальність за всі події свого життя є найвпливовішим чинником успішної психологічної адаптації в середовищі країни працевлаштування. Людина, що ставиться до себе як до сильної особистості, здатної самостійно будувати своє життя, вважає себе більш психологічно благополучною, вище оцінює стан свого здоров'я, має змогу долати складні ситуації, зберігаючи при цьому цілісність особистості, тобто особистісну ідентичність.

Мігранти, працевлаштовані за своєю спеціальністю (це, на наш погляд, є важливим показником збереження *професійної ідентичності*), відчують задоволення від пройденого життєвого шляху та вважають його продуктивним. При цьому постійну роботу (на відміну від сезонної або тимчасової) частіше отримують люди, які мають визначені цілі в житті, вірять у власні сили в досягненні цих цілей, характеризуються організованістю та внутрішньою дисципліною.

Вищий рівень задоволеності життям та працею за кордоном притаманний *екстравертам*, людям, схильним до *конформного способу реагування*. З іншого боку, відособлені, *інтровертовані* люди здебільшого не мають соціальної підтримки ні на офіційному, ані на дружньому рівні. Своєю роботою вони рідко задоволені й узагалі вважають своє життя тяжким та безрадісним.

Отримані нами результати наочно показали, що період життя трудових мігрантів, пов'язаний із працею за кордоном, майже не впливає на збереження або становлення професійної ідентичності. Професійна ідентифікація трудового мігранта ґрунтується або на минулому досвіді, якщо він був удалим, або її становлення відкладається на майбутнє. У роботі трудового мігранта насамперед цікавить її оплата. Такі речі, як змістовність праці, її престижність, суспільна значущість, можливість поваги інших людей тощо, майже не беруться до уваги.

Для збереження (або підтвердження) професійної ідентичності трудового мігранта потребується ціла низка особистісних характеристик: *когнітивних* (відкритість до нового досвіду), *емоційних*

(оптимістичність), *регуляційних* (самоконтроль та локус контролю). Тобто людина є здатною до набуття зрілої професійної ідентичності, якщо вона бачить багатоваріантність шляхів вирішення проблеми, якщо приймає рішення, враховуючи якомога більше чинників.

Критерій соціально-психологічної адаптації “*Участь у соціальному та культурному житті країни перебування*” охоплює задіяність мігрантів у суспільних, політичних, культурних, волонтерських рухах, громадських організаціях. Сюди ж належать відвідування концертів, театрів, виставок, спілкування із сусідами, друзями, добрими знайомими, зокрема з-поміж місцевих жителів, і т. ін. Наші дані свідчать, що до участі в різних заходах та організаціях, до активного спілкування з різними людьми на офіційному та неформальному рівні більшою мірою схильні мігранти, котрі розцінюють теперішній етап свого життя як цікавий та емоційно насичений, відчують соціальну підтримку інших людей, вірять у власні ресурси й можливості.

Отже, за результатами нашого дослідження можна зробити декілька висновків.

Більш високі показники психологічної адаптації спостерігаються у людей середньої вікової групи, у чоловіків, а також в осіб із високим рівнем освіти. Саме ці категорії трудових мігрантів відчують психологічне благополуччя та вважають себе здатними долати життєві труднощі. У мігрантів старшої вікової групи наявна тенденція до більш зрілої позитивної особистісної ідентичності, але, мабуть, це не прояв цілісності, узгодженості та інтегрованості особистості, а скоріше свідчення так званої життєвої зупинки, коли треба цінувати те, що вже маєш.

Заробітчани з більш високим рівнем освіти добре поінформовані стосовно прав мігрантів, обізнані зі звичаями, традиціями, нормами поведінки в країні перебування, що своєю чергою позитивно впливає на їхню впевненість у міжкультурних комунікаціях, підвищує рівень емоційної стабільності та психологічного благополуччя в цілому. Знання мови країни працевлаштування, попередній міграційний досвід також поліпшують показники соціально-психологічної адаптації, а саме можливість отримати постійну роботу, задоволеність працею та її оплатою, бачення професійних перспектив тощо. Проте це не сприяє збереженню професійної ідентичності трудових мігрантів із більш високою освітою. Тому їм

притаманні спроби подолання когнітивного дисонансу: дещо завищені оцінки праці за кордоном виправдовують добровільний вибір малокваліфікованої роботи.

Найбільш впливовим чинником успішності психологічної адаптації трудового мігранта є наявність постійної роботи, яка збігається з його фахом, забезпечує стабільний фінансовий прибуток, повагу оточення, відповідає власним інтересам та очікуванням особистості. Саме таке поєднання сприяє збереженню зрілої позитивної особистісної ідентичності. Проте оскільки переважна більшість українських трудових мігрантів працюють не за фахом, виконуючи низькокваліфіковані види робіт, спостерігається зміщення “точки опертя” щодо самоповаги або на минуле (задоволеність продуктивністю колишньої самореалізації), або на майбутнє (основна мета – заробити гроші, які з часом стануть засобом самореалізації).

Позитивно впливає на всі показники психологічної адаптації відчуття соціальної підтримки (офіційної та неофіційної) з боку співробітників, друзів, знайомих, сусідів. Водночас збереження близьких емоційних стосунків із членами родини, які залишилися в Україні (позитивна сімейна ідентичність), є скоріше перешкодою для успішної адаптації в інших соціокультурних умовах, породжуючи гострий внутрішньоособистісний конфлікт і виштовхуючи людину у маргінальний стан.

Благополуччя в емоційній сфері, а саме емоційна стабільність, низькі показники емоційної напруженості та прояву негативних емоцій, добре впливає на фізичне та психічне здоров'я трудових мігрантів, пов'язується із більшою впевненістю в різних ситуаціях міжкультурної взаємодії, позитивно позначається на збереженні цілісності та інтегрованості особистості.

Психологічна адаптація трудових мігрантів забезпечується більш високим рівнем відкритості досвіду, екстраверсії, самоконтролю; ці характеристики виявляють позитивний взаємозв'язок з особистісною ідентичністю.

Істотно впливає на успішність психологічної адаптації інтернальний локус контролю трудових мігрантів. Маючи його, людина вважає себе здатною свідомо і відповідально будувати своє життя, виявляє узгодженість та інтегрованість особистісних характеристик, тобто більш зрілу особистісну ідентичність.

У ході дослідження нами з'ясовано, що комплекс особистісних характеристик мігрантів зумовлює певну стратегію їх адаптації в іншокультурному середовищі.

Ми вже розглядали три стратегії адаптації мігрантів: *інтеграцію, асиміляцію, маргіналізацію*.

Під інтеграцією розуміють рівноправне, паритетне залучення до нових соціокультурних умов при збереженні позитивних оцінок власної культурної та етнічної своєрідності й при повазі до традицій, звичаїв та норм країни працевлаштування. Саме інтеграція створює умови для внутрішньої гармонізації, узгодженості, збалансованої цілісності особистісних характеристик і відтак для збереження професійної та особистісної ідентичності.

Асиміляція полягає у розчиненні в іншій культурі, майже цілковитій утраті етнічної своєрідності, що в крайніх випадках може проявлятися у прагненні навіть у побутових умовах використовувати мову країни працевлаштування, одягатися, спілкуватися, святкувати так, як це прийнято в цій країні. Можна припустити, що асиміляція не сприяє збереженню (або становленню) позитивної професійної ідентичності та притаманна особам, які не мають спеціальної освіти, не працювали за фахом, тому й погоджуються на будь-яку низькокваліфіковану важку роботу.

Стратегія маргіналізації (людина між двох світів) призводить до загострення кризи ідентичності, що проявляється у психологічному неблагополуччі, незадоволеності власним соціальним статусом, працею, сімейним станом та загалом своєю особистістю.

Стратегію інтеграції визначають дві змінні: *характер роботи за кордоном* (постійна чи сезонна) та *міра збігу професії, посади і змісту роботи*. Інакше кажучи, успішно адаптуються до нових соціокультурних умов мігранти, які працюють за своєю професією і на постійній роботі. До цього фактора входить *позитивна зріла професійна ідентичність*: мігрант, який добре усвідомлює себе як представника певної професійної групи, який працює за своєю спеціальністю, має можливість повніше реалізувати свої професійні цілі; він зберігає професійну самоповагу та вважає, що обмін досвідом між Україною та країнами Європи є цілком реальним. Такий мігрант зазвичай має й *позитивну етнічну ідентичність*, тобто зберігає позитивне ставлення до своєї належності до українства, високу оцінку України як держави та перспектив її розвитку. Ця

сукупність чинників забезпечує впевненість мігранта в ситуаціях міжкультурної комунікації та – за високого рівня професійної та етнічної ідентичності – *позитивну зрілу особистісну ідентичність*.

Для трудових мігрантів, які обирають стратегію асиміляції, властива *постійна робота*, але її зміст *не збігається* зі спеціальністю людини, тобто переважно йдеться про низькокваліфіковану роботу. Такий особистісний чинник, як *схильність до згоди*, свідчить про конформні способи реагування та пристосування людини, про її доброзичливість, уміння працювати в групі тощо, надає їй можливості стати “як усі”, “розчинитись у спільноті”, набути спільних рис та способів поведінки. Високе факторне навантаження має *підтримка*: мігрант швидше асимілюється, якщо має друзів, добрих знайомих, зокрема серед місцевих жителів, налагоджує гарні стосунки із сусідами, співробітниками, роботодавцями тощо, тобто має змогу діставати різноманітну підтримку – інформаційну, емоційну, інструментальну. До стратегії асиміляції також входить *самоконтроль*, під яким розуміється сумлінність, відповідальність, надійність, ретельність. Ця змінна відображає міру організованості й мотивованості людини в діяльності: вона прагне виконувати свою роботу якнайкраще, не мати докорів, щоб заробити гроші та не привертати до себе зайвої уваги. До цього слід додати високе факторне навантаження змінної “*Етнічна толерантність*” за низького факторного навантаження змінної “*Етнічна ідентичність*”, що цілком узгоджується із запропонованою Дж. Беррі моделлю визначення стратегій адаптації людини в іншокультурному середовищі. Таке співвідношення етнічної ідентичності та етнічної толерантності характеризує саме асиміляцію.

У змісті маргінальності головну роль відіграє *сімейна ідентичність*, що підкреслює актуальність та значущість сімейної належності та цінність сім’ї для мігранта. Водночас високе, але негативне факторне навантаження має змінна “*Задоволеність спілкуванням із близькими*”, що підтверджує конфліктність цієї особистісної сфери для мігранта (суперечність між прагненням допомогти своїй родині матеріально, але для цього треба розлучитися з нею, та прагненням бути разом з родиною). Оскільки психологічне благополуччя є критерієм успішності психологічної адаптації, це дає підстави говорити про стан *психологічної дезадаптації*, який супроводжується емоційними порушеннями. Маргінальне становище

мігранта підсилюється його думками про фатальність людської долі загалом, про неспроможність людини керувати подіями власного життя. Крім того, до маргінальності зі знаком мінус входить змінна “Етнічна ідентичність”, що може свідчити про переважно негативну оцінку мігрантом своєї української належності.

Отже, українські трудові мігранти застосовують різні стратегії адаптації. Проте аналіз отриманих нами даних показав, що ситуацію праці за кордоном як змістовну, наповнену смыслом, цікаву та емоційно насичену не розцінюють ані ті трудові мігранти, що інтегруються, ані ті, що асимілюються до нової культури. Тим паче ті, котрі перебувають у маргінальному становищі.

Контрольні запитання

- ✓ Розкрийте сутність психологічної та соціально-психологічної адаптації мігрантів.
- ✓ Яким чином можна визначити акультурацію? Основні теоретичні підходи до дослідження акультурації.
- ✓ Як акультурація пов’язана із соціальним стресом і соціальним напруженням?
- ✓ Коли і ким розпочато дослідження акультурації?
- ✓ “Культурний шок”: основні підходи до аналізу феномена.
- ✓ Динаміка процесу адаптації мігрантів до іншого культурного середовища.
- ✓ Основні теорії міжкультурної адаптації.
- ✓ Від яких індивідуальних та групових чинників залежить успішність адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі?
- ✓ Пригадайте основні стратегії акультурації.
- ✓ Назвіть критерії успішності адаптації мігрантів у країні, що приймає.

Рекомендована література

Воропаева А. В. Основные факторы адаптации мигрантов в инокультурной среде / А. В. Воропаева // ПОИСК: Политика. Обществоведение. Искусство. Социология. Культура. – 2017. – №5(64). – С. 57–64.

Головаха Е. П. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинго-

вом социологическом исследовании / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Социологический журнал. – 2006. – № 3-4. – С. 102–126.

Гришунина Е. В., Максимов М. А. Самоактуализация как критерий эффективности социально-психологической адаптации мигрантов / Е. В. Гришунина, М. А. Максимов // Акмеология. – 2014. – №4(52). – С. 77–84.

Гусева О. Ю. Особенности развития этнической идентичности в процессе межкультурного взаимодействия и в ситуации моноэтнической среды / О. Ю. Гусева // Журнал прикладной психологии. – 2003. – № 6. – С. 38–43.

Дробижева Л. М. Проблемы межэтнических отношений в постсоветской России / Л. М. Дробижева // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ. – М., 2005. – С. 194–222.

Євтух В. Б. Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. – К. : Фенікс, 2003. – 280 с.

Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие : [учеб. пособие для студ. вузов]. – М. : Логос, 2000. – 431 с.

Кайгер В. И. Об исследовании проблем психологической адаптации немцев-переселенцев в Украине в 1993–1998 гг. из стран бывшего СССР / В. И. Кайгер // Психологія на перетині тисячоліть : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : в 3 т. – К. : Гнозис, 1999. – Т. 1. – С. 539–543.

Корсаков К. В. Социальная интеграция, адаптация и аккультурация трудящихся мигрантов как одна из форм решения злободневных проблем трудовой миграции в России / К. В. Корсаков // Дискурс-Пи. – 2017. – № 2. – С. 31–39.

Лебедева Н. М. “Синдром навязанной этничности” и способы его преодоления / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 104–115.

Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 271–289.

Лободанова Д. Л. Анализ основных факторов адаптации мигрантов в инокультурной среде / Д. Л. Лободанова, И. Г. Стариков // Вопросы управления. – 2016. – №6(24). – С. 120–125.

Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс ; пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.

Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Мокрецова О. Г. Ожидания в структуре социально-психологической адаптации трудовых мигрантов / О. Г. Мокрецова // Вестник психотерапии. – 2015. – № 56-61. – С. 136–152.

Налчаджян А. А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия : учеб. пособие для вузов / Альберт Налчаджян. – Ереван : Огебан, 2000. – 408 с.

Налчаджян А. А. Этнопсихология : учеб. для вузов [для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по направл. и спец. психологии] / А. А. Налчаджян. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 381 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : Підручник : у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560 [2] с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4. – С. 737–85.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецькі. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 416 с.

Осауленко О. А. Особенности социально-психологической адаптации мигрантов [Электронный ресурс] / О. А. Осауленко // Гуманитарные научные исследования. – 2017. – №12(76). – Режим доступа : <http://human.snauka.ru/2017/12/24644>.

Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.

Петров В. Н. Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности / В. Н. Петров // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.

Пірен М. І. Основи етнопсихології : підручник / М. І. Пірен. – Вид. 2-е доп. – К., 1998. – 436 с.

Солдатова Г. У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности : [для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по направл. и спец. психологии] / Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Калинин В. К., Кравцова О. А. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).

Солдатова Г. У. О методологических проблемах этнопсихологического исследования / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 4. – С. 33–45.

Стефаненко Т. Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Методы этнопсихологического исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 55–78.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : Учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

Сулягина Ю. О. Адаптация и интеграция трудовых мигрантов: стратегии, этапы, политика / Ю. О. Сулягина // Социальная политика и социология. – 2014. – №4 (105). – С. 22–31.

Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2004. – №5(8). – С. 31–39.

Усова Н. В. Социокультурная адаптация как направление формирования субъективного благополучия личности в условиях миграции [Электронный ресурс] / Н. В. Усова // Психология, социология и педагогика. – 2013. – №10(25). – Режим доступа : <http://human.snauka.ru/2013/10/2522>.

Фернхем А. Культурный шок / А. Фернхем, С. Бочнер // Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности : [для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по направл. и спец. психологии] / Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Калинин В. К., Кравцова О. А. – М. : Смысл, 2002. – С. 193–200.

Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб. : Гос. акад. культуры, 1995. – 153 с.

Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Люис Хьелл, Даниел Зиглер ; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 608 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет // Сочинения. – М. : Правда, 1989. – С. 475–575.

Южанин М. А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу / М. А. Южанин // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 70–77.

Berry J. W. Immigration, acculturation and adaptation / Berry J. W. // Applied psychology: An international review. – 1997. – Vol. 46 (1). – P. 5–34.

Berry J. W. Cross-cultural psychology: Research and applications / Berry J. W., Poortinga Y. H., Segall M. H., Dasen P. R. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1992.

Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations / S. Bochner // Cultures in contact. – Oxford, 1982. – P. 5–44.

Розділ 6

ІММІГРАЦІЯ ДО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

- Основні категорії іммігрантів
- Проблеми інтеграції іммігрантів в українське суспільство
- Толерантність у міжетнічній взаємодії з іммігрантами

Основні категорії іммігрантів

Імміграційні відносини є важливою складовою міграційних процесів. Під *імміграцією* слід розуміти прибуття в певну країну (у нашому випадку – в Україну) чи залишення в ній у встановленому порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання.

У “Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року” (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р.) зазначено, що оскільки Україна одночасно є державою походження, призначення й транзиту мігрантів, територією різнохарактерних, різноспрямованих та різномасштабних міграційних потоків, забезпечення державного регулювання у сфері міграції є складним завданням, розв’язання якого потребує комплексного, системного підходу, належного фінансування, кадрового та наукового забезпечення.

В Україні імміграція може стати важливим елементом стримування дефіциту трудових ресурсів за умови приведення міграційної політики у відповідність із сучасними викликами й перспек-

тивами соціально-економічного, демографічного та політичного розвитку України. Ураховуючи нашу соціально-економічну ситуацію, міграційна привабливість України на сьогодні невисока. Водночас загальна міграційна криза у державах Європейського Союзу, цілеспрямовані дії держав – членів ЄС щодо врегулювання міграційних потоків та вжиття заходів до встановлення обмежень в'їзду на свою територію, в тому числі через перекриття кордонів, дає підстави стверджувати, що найближчим часом Україна може опинитися перед необхідністю швидко і гнучко реагувати на зростання інтенсивності міграційних процесів.

Через демографічний дисбаланс і еміграцію практично всі сектори вітчизняної економіки гостро потребують робочої сили. Проте Україна посідає лише 116-те місце (зі 138) в рейтингу Gallup Migrant Acceptance Index щодо привабливості країн для мігрантів¹. Як результат, наша держава на рік залучає всього 20–30 тис. мігрантів (видає посвідку на проживання), тобто у 20 разів менше, ніж це необхідно економіці.

У 2016 р. громадяни 65-х іноземних країн мали змогу у безвізовому порядку в'їжджати в Україну. Різке зменшення кількості таких поїздок відбулося у 2014–2017 роках через напружену ситуацію на сході країни. Але поряд із падінням числа громадян Білорусі та Росії серед тих, хто в'їжджає в Україну, зросла кількість громадян Молдови, Польщі, Румунії, Азербайджану, Туреччини, Вірменії, Узбекистану, Туркменістану. Також на території нашої країни постійно проживають вихідці із В'єтнаму, Ізраїлю, КНР².

Далі розглянемо основні категорії іммігрантів, які прибувають до нас різними шляхами та з різною метою (рис. 5).

Трудові іммігранти. Відповідно до законодавства працевлаштування громадян інших держав, якщо вони не є постійними

¹ Esipova N. New index shows least-, most-accepting countries for migrants [Electronic resource] / Neli Esipova, John Fleming, Julie Ray. – Access mode: <https://news.gallup.com/poll/216377/new-index-shows-least-accepting-countries-migrants.aspx>

² Міграційний профіль України за 2017 рік / Державна міграційна служба України. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/monitoring-migracziijnix-proczesiv/migracziijnij-profil.html>

мешканцями України, можливе лише на підставі дозволу, який роботодавець повинен отримати від служби Держзайнятості, довівши, що знайти відповідного фахівця на національному ринку праці неможливо.

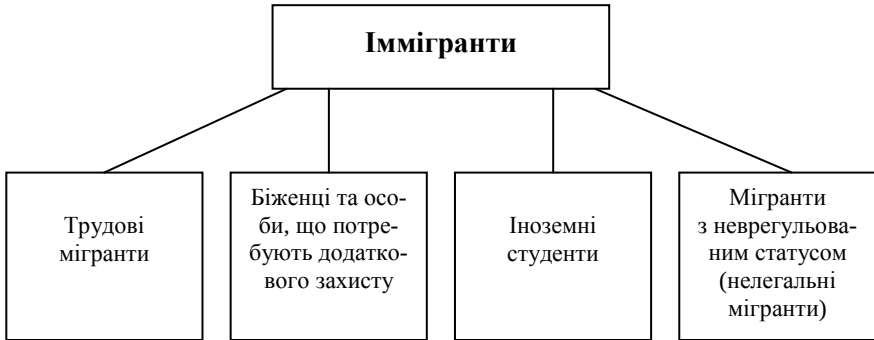

Рис. 5. Класифікація іммігрантів, що прибувають в Україну

За видами економічної діяльності найбільше іноземної робочої сили потребують оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотransпортних засобів і мотоциклів та переробна промисловість. Як правило, для кожної національності характерний певний рід занять. Вихідці з Кавказького регіону торгують сухофруктами, горіхами, овочами і фруктами. Молдовани й турки знайшли себе у будівельній сфері. Китайці та в'єтнамці зайняті переважно в торгівлі одягом і взуттям. Деякі мігранти їдуть до нас працювати на певний сезон; наприклад, вірмени й азербайджанці не тільки торгують овочами, а й працюють у полі, на будівництві тощо.

Як ми вже зазначали вище, в Україні відбувається скорочення працездатного населення за рахунок виїзду за кордон у пошуках роботи, причому тимчасова трудова міграція часто стає першим кроком до еміграції. Ця проблема помітно загострюється, з'являються нові її відгалуження й аспекти. Водночас низькими залишаються й показники народжуваності дітей. Тому до 2050 р. прогнозується скорочення населення України на 36% (17 млн осіб). Отже, для збереження його нинішньої чисельності потрібна так

звана *заміщувальна міграція* – близько 340 тис. іммігрантів на рік (за матеріалами УНІАН).

Для економіки країни заміщувальна міграція має низку позитивних наслідків, а саме:

1. Працевлаштування кваліфікованих і висококваліфікованих фахівців іноземного походження дозволяє заощаджувати на витратах на їхнє навчання й отримувати ефект за рахунок поліпшення якісної структури зайнятості. І хоча реальна спроможність України конкурувати за кваліфіковану робочу силу із країнами Європейського Союзу є обмеженою через значне відставання за рівнем життя, цей резерв зростання економіки потенційно має неабияке значення.

2. Позитивні результати дає й залучення низькокваліфікованої іноземної робочої сили. Значна економія на витратах у галузях і на підприємствах, де використовується дешева праця іммігрантів, веде до збільшення доходів підприємців, що потенційно сприяє зростанню інвестиційної активності, швидшому заміщенню праці капіталом.

3. Мігранти виконують функцію підтримки пропорції осіб працездатного віку відносно населення пенсійного віку, “заміщуючи” останнє, що позитивно відбивається на фінансуванні соціальної сфери.

4. В умовах депопуляції місцевого населення іммігранти збільшують внутрішній сукупний попит, сплачують податки і соціальні внески, зберігають легальні заощадження в українських фінансових установах тощо. Усе це справляє позитивний вплив на економічний розвиток країни.

Проте попри очевидні переваги прибуття в Україну значної кількості іммігрантів для поповнення дефіциту трудових ресурсів такий “оновлений” склад населення викликає нові проблеми. Так, досвід України показує, що використання дешевої праці в умовах недостатньо високого конкурентного тиску сповільнює модернізацію виробництва та зростання продуктивності праці. Непрості проблеми постають і в соціокультурній та соціально-психологічній площині, про що мова піде далі.

Найактуальнішим завданням держави у найближчій перспективі залишається працевлаштування всіх, кому надається відповідний статус перебування на її території. Без розв’язання цього до-

сильного складного завдання будь-яка країна, навіть економічно розвинута, не може повністю забезпечити самоутримання прибулих, а поготів – сприяти розвитку власної економіки. Саме працевлаштування іммігрантів є сьогодні найслабшою ланкою реалізації імміграційної політики нашої держави.

До цього додається відсутність програм заохочення репатріації закордонних українців, вихідців з України та їхніх нащадків. Незважаючи на жорстку конкуренцію за кваліфіковані трудові ресурси на міжнародному ринку праці, не існує системи залучення висококваліфікованих фахівців із-за кордону, здатних сприяти інноваційному розвитку національної економіки. Обмеженими є можливості виходу на український ринок праці найбільш підготовленої та інтегрованої частини іноземців, якими є іноземні студенти, що здобули освіту в Україні.

Тож Україна має значно ґрунтовніше готуватися до збільшення припливу трудових іммігрантів, ураховуючи найкращий досвід інших країн, спрямований на легальність, безпечність та ефективність імміграційних процесів.

Біженці та особи, які потребують додаткового захисту. У відповідності до Закону України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту” біженцем вважається особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни чи не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Від 2011 р. в Україні запроваджено два види захисту: статус біженця і статус додаткового захисту. Біженці та шукачі притулку мають обмаль шансів стати економічно самостійними та дуже обмежені перспективи для інтеграції в Україні. Незадовільна економічна ситуація, законодавчі невідповідності, корупція та елементи ксенофобії – усе це перешкоджає їхній інтеграції. Багато людей

вирішують їхати до третьої країни у пошуках ефективного захисту й кращого майбуття.

Запровадження статусу додаткового захисту, напружена обстановка в Афганістані, звідки традиційно походить більшість біженців, а також війна в Сирії зумовили певне зростання чисельності біженців та користувачів додаткового захисту в 2013–2017 роках. Ці самі обставини викликали й збільшення числа клопотань про набуття притулку. Проте чисельність біженців у нашій державі залишається невисокою.

Усього в Україні налічується близько 3,2 тис. біженців або осіб, які отримали додатковий захист. Найчастіше це громадяни таких країн, як Афганістан, Сирія, Сомалі та Ірак. Статус біженця по суті передбачає насамперед легалізацію іноземців і законне перебування на території України. Тоді вони користуються всіма правами громадян України, зокрема правом на працевлаштування, освіту і соціальну допомогу, за винятком спеціальних прав – брати участь у виборах, обиратися, працювати на державній службі тощо.

Агентство ООН у справах біженців в Україні зазначає такі проблеми інтеграції цієї категорії осіб:

- відсутність соціальних пільг;
- замалий розмір разового гранта для щойно визнаних біженців;
- відсутність соціального житла, мовних курсів;
- практична недоступність офіційної зайнятості;
- відсутність соціальної інклюзії;
- наявність ксенофобії та дискримінації.

Іноземні студенти в українських закладах вищої освіти. У сучасних умовах, коли заклади вищої освіти України набули значної автономності, суттєво посилюється роль їхньої міжнародної діяльності. Навчання іноземних громадян стає істотним чинником зміцнення престижу вишів, що зумовлює значущість освітньої імміграції в соціокультурному просторі України. У цьому сенсі вихід України на міжнародний ринок освітніх послуг тісно пов'язаний з успішністю соціалізації іноземних студентів.

Початок ХХІ ст. ознаменований зростанням чисельності міграцій, зокрема освітніх. В. Шейко зазначає: “Сучасний стан розвитку суспільства, його майбутнє, його добробут багато в чому залежать від рівня та якості освіти. Країни, в яких вища освіта є пріори-

тетною в розвитку суспільства, одержують близько третини національного доходу завдяки саме системі вищої освіти”¹.

За даними Інституту статистики ЮНЕСКО й Організації економічного співробітництва та розвитку, загальний обсяг міжнародного ринку освітніх послуг нині перевищує 4,5 млн іноземних студентів, причому спостерігається щорічне зростання цього ринку приблизно на 6,7 %. Лідери в навчанні іноземних студентів – країни Євросоюзу (38% ринку) та Північної Америки (23%). Головними донорами студентських потоків є країни Азії (близько 52%), серед яких найвищі показники мають Китай та Індія, а також Малайзія, Марокко, В’єтнам, Індонезія, Іран, Непал, Пакистан.

До основних чинників, які визначають вибір іноземними студентами країни та закладу освіти, належать: авторитет країни, репутація вишу, наявність викладання міжнародними мовами, вартість навчання та проживання, гнучкість освітніх програм та певна зіставність кваліфікаційних вимог, географічні, торгівельні та історичні зв’язки між країнами, активна державна політика у просуванні національних освітніх інституцій у глобальному просторі, рівень організаційного, методичного та соціально-педагогічного супроводу іноземних студентів; важливе значення має також імміграційна політика країни навчання (можливість працевлаштування після здобуття освіти).

Згідно з даними Українського державного центру міжнародної освіти Міністерства освіти і науки України, підготовка близько 66 тис. іноземних студентів зі 147 країн світу здійснюється у 176 закладах освіти України. Найбільше студентів – з Азербайджану, Індії, Нігерії, Грузії, Іраку, Китаю, Йорданії, Марокко, Туреччини, Туркменістану, Сирії. Багато з них розглядають навчання не тільки як можливість здобути освіту за помірну плату, а й як шанс перебратися на проживання до більш розвинених країн. Особливим попитом серед іноземців в Україні користуються такі галузі: охорона здоров’я, економіка, гуманітарні науки, інженерія, зв’язок, правознавство, транспорт, будівництво й архітектура, інформаційні тех-

¹ Шейко В. М. Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти) : монографія / В. М. Шейко. – К. : Інститут культурології Національної академії мистецтв України, 2011. – С. 290.

нології, природничі науки, міжнародні відносини, харчова та легка промисловість¹.

Проблематика активізації освітніх міграцій зарубіжних студентів, що на державному рівні розглядається як важлива складова формування міжнародного іміджу України, відображена в постанові Кабінету Міністрів України “Деякі питання набору для навчання іноземців та осіб без громадянства” від 13 вересня 2013 р. У контексті цього документу новий порядок набору цих категорій студентства має сприяти підвищенню авторитету українського диплому та його визнанню на міжнародному рівні. Зокрема Міністерство освіти і науки України висуває завдання збільшувати обсяги прийому іноземних громадян до українських ЗВО, розширювати мережу іноземних та вітчизняних освітніх партнерів, укладати з вітчизняними підприємцями договори про організацію навчання іноземців тощо.

Кожний іноземний студент, що прибуває до університетів України на навчання, є представником певної країни з особливою ментальністю, психологічним станом, своєрідним сприйняттям нового соціокультурного середовища. Тож складність його адаптації полягає у перебудові всієї системи ціннісно-пізнавальних орієнтацій, засвоєнні нових способів пізнавальної діяльності та форм міжособових стосунків. Ефективність адаптації студента безпосередньо визначає рівень його психологічного комфорту, навчальної мотивації, спрямованості й характеру навчальної діяльності.

Під *адаптацією студента* слід розуміти процес приведення основних параметрів його соціальних та особистісних характеристик у стан динамічної рівноваги з новими умовами середовища закладу вищої освіти як зовнішнього фактора щодо студента. Основний зміст цього процесу полягає у формуванні нового ставлення до професії, засвоєнні нових навчальних форм, оцінок, засобів і прийомів самостійної роботи та інших вимог, у пристосуванні до нового типу навчального колективу, його звичаїв і традицій, до нових видів наукової діяльності, а також до нових умов побуту у студент-

¹ Актуальні статистично-аналітичні показники надання освітніх послуг іноземцям [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Українського державного центру міжнародної освіти Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: <http://intered.com.ua/>.

ських гуртожитках, нових зразків “студентської” культури, форм використання вільного часу.

Найбільш значущими для іноземних студентів є психологічні труднощі, пов’язані не лише з переліченими сферами, а й із частинами проявами етнокультурних стереотипів й упереджень, зокрема у вигляді побутового націоналізму і расизму в регіонах навчання. Тут слід зазначити різноманітні й складні, зазвичай важко прогнозовані ситуації соціокультурного, навчального та побутового плану, які призводять до емоційних, пізнавальних, поведінкових проблем, а часом до фрустрації, викликають дезадаптивні реакції, погіршення самопочуття, підвищення тривожності, відчуженість від колективу, внутрішньоособистісні та міжособові конфлікти і, як наслідок, зниження успішності, втрату інтересу до навчально-професійної діяльності¹.

Варто зупинитися й на такій проблемі адаптації, як подолання так званого *культурного шоку*. Як зазначає С. Г. Тер-Мінасова, якщо мовний бар’єр тут абсолютно очевидний, то бар’єр культури стає явним тільки при зіткненні (або порівнянні) рідної культури із чужими, відмінними від неї: у кращому випадку – дивними, а частіше – просто неприйнятними, шокуючими. У межах власної культури складається стійка ілюзія свого бачення світу, способу життя, менталітету тощо як єдино можливих та, що головне, єдино прийнятних. При цьому переважна більшість людей не усвідомлюють себе як продукт своєї культури навіть у тих рідкісних випадках, коли вони розуміють, що поведінка представників інших спільнот визначається їхньою особливою, часто абсолютно неповторною, культурою². Тільки виходячи за межі своєї культури, стикаючись з іншим світоглядом, світосприйняттям, можна зрозуміти специфіку

¹ Моргунова Н. С. Наукові підходи до дослідження психологічних особливостей адаптації іноземних студентів до навчання у ВНЗ України / Н. С. Моргунова, Т. М. Єльчанінова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2014. – Вип. 47. – С. 139–148. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2014_47_19

² Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация : учеб. пособие / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

своєї суспільної свідомості, відмінність або навіть конфліктність культур. Таким чином, культурний бар'єр набагато небезпечніший, ніж мовний. Небезпечніший ще й тому, що культурні помилки звичайно сприймаються болючіше, ніж помилки мовні, незважаючи на те, що перші значно легше пробачити: адже різноманітні культури не поєднані у зібрання правил, як відмінності мов, вони не мають ні граматик, ні словників.

Отже, труднощі, які доводиться долати іноземним студентам, особливо у перший рік навчання, можуть бути згруповані так:

- *психофізіологічні*, пов'язані з перебудовою особистості, входженням у нове середовище, психоемоційним напруженням тощо;

- *навчально-пізнавальні*, пов'язані передусім із недостатньою мовною підготовкою, адаптацією до нових освітніх вимог;

- *соціокультурні*, пов'язані з освоєнням нового соціального і культурного простору, подоланням мовного бар'єру у вирішенні комунікативних проблем як за вертикаллю (з адміністрацією факультету, викладачами та співробітниками), так і за горизонталлю, тобто у процесі міжособового спілкування усередині інтернаціональної малої навчальної групи, навчального потоку, на побутовому рівні.

Що ж стосується адаптації саме до умов навчання, то варто послатися на дослідження Ю. А. Щербяк, у якому іноземним студентам було поставлене запитання, які труднощі в організації освітнього процесу є для них основними¹. Результати такі: недостатнє володіння викладачами англійською мовою – 25 %; мовна проблема сприйняття та конспектування лекційного матеріалу – 21 %; слабка програма підготовки іноземних студентів – 14 %; відсутність сучасної навчально-методичної літератури іноземними мовами – 11 %; брак кваліфікованих викладацьких кадрів – 8 %; слабка практична спрямованість освітнього процесу – 8 %; складнощі, пов'язані з формулюванням відповідей на практичних заняттях – 5 %; перенасичення навчальних планів великою кількістю дисциплін – 4 %.

¹ Щербяк Ю. А. Особливості адаптації іноземних студентів до навчання в Україні (на прикладі ТНЕУ) / Ю. А. Щербяк // Педагогічний альманах. – 2015. – Вип. 25. – С. 136–144. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2015_25_23

Можна виокремити декілька фаз адаптації студентів-іноземців першого року навчання в закладі вищої освіти¹:

Оцінювання можливостей і перспектив навчання. Майбутній студент, ще перебуваючи на батьківщині, обирає країну навчання, мову навчання та оцінює свої можливості навчання в обраному за кордоном університеті, дослухаючись порад батьків, друзів і знайомих.

Фаза кліматична. Визначається можливість життя у новій країні з урахуванням психофізіологічного стану організму.

Очікування. Стан емоційного передбачення зустрічі з новою країною, містом, університетом. Залежно від національно-психологічних особливостей – відчуття ейфорії, передчуття чогось досі незнаного.

Входження до нового середовища. Студент потрапляє до абсолютно незнайомого суспільства, отримує інформацію стосовно правил поведінки у ньому, починає контактувати з оточенням, оцінює свої можливості стосовно подальшого перебування в нових умовах.

Фаза безпосередньої участі в навчальній діяльності. Постають перші проблеми мовного, соціального, побутового характеру. Відчувається невідповідність між очікуваним і дійсним, що може призвести до стресового стану.

Депресія. На початку свого перебування у чужій країні студенти переживають психічні розлади різного ступеня, що виражаються у зниженні настрою, самооцінки, у песимістичному погляді як на теперішнє, так і на майбутнє.

Рівновага. У разі подолання невдоволеності різними сферами життя та діяльності студент починає відчувати певну стабільність.

Перші три з перелічених фаз можна означити як *дистантні* (такі, що відбуваються до приїзду в країну навчання), а останні чотири – як *контактні* (пов'язані з реальним перебуванням у країні навчання) (табл. 6). Тож процес адаптації правомірно розглядати

¹ Довгодько Т. Адаптація іноземних студентів до освітнього середовища України / Т. Довгодько // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 2. – С. 114–120. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2013_2_15

як поступове зняття суперечностей, породжених переходом од дистантних до контактних фаз.

Таблиця 6

Фази адаптації студентів-іноземців першого року навчання в українському закладі вищої освіти (за Т. Довгодько)

	Найменування фази	Соціально-психологічний зміст фази
Зона дистантності	оцінювання можливостей і перспектив навчання	перебуваючи на батьківщині, майбутній студент обирає країну, де хотів би навчатися, зважає свої можливості щодо навчання в обраному університеті, радиться з батьками, друзями, знайомими
	кліматична	відповідно до психофізіологічного стану свого організму визначається можливість жити в обраній країні
	очікування	стан емоційного передбачення зустрічі з новою країною, містом, університетом; може супроводжуватись як тривожними, так і надміру оптимістичними передчуттями, ейфорією
Зона контактності	входження до нового середовища	отримання релевантної реальності інформації щодо правил поведінки в незнайомому суспільстві, започаткування первинних контактів з оточенням, певна переоцінка своїх можливостей щодо перебування в нових умовах
	безпосередня участь у навчальній діяльності	перші проблеми мовного, соціального, побутового характеру, відчуття невідповідності між очікуваним і дійсним, можлива поява ознак стресового стану
	депресія	психічні розлади різного ступеня, що виражаються у погіршенні настрою, зниженні самооцінки, у песимістичних поглядах як на теперішнє, так і на майбутнє
	рівновага	у разі подолання невдоволеності різними сферами життя та діяльності студент починає відчувати певну стабільність

Для виділення основних адаптаційних чинників, що впливають на студентів-іноземців, було проаналізовано традиції та системи навчання країн, звідки вони приїжджають учитися до України, а також труднощі, з якими вони стикаються в нових умовах¹.

Загалом для більшості студентів головними стають проблеми побутові. Оскільки майже всі вони проживають у гуртожитках, то, відповідно, – проблеми проживання в колективі. Далі йдуть такі складнощі, як необхідність спілкуватися українською (російською) мовою (24%), ставлення оточення (14%), відсутність родичів (8%). На думку самих студентів, володіння українською (російською) мовою не є домінантним фактором успішної адаптації: на першому місці стоїть наявність добрих друзів та знайомих. Також було виявлено, що багатьом іноземним студентам подобаються українська культура (58%), українська (російська) мова (50%), свій університет (58%), українські дівчата (78%). Показово, що опитані відчувають та високо цінують власну незалежність та свободу, яку вони отримали, приїхавши в Україну.

Водночас правомірно говорити й про специфічні труднощі соціокультурної адаптації іноземних студентів, викликані якісною своєрідністю саме українського соціуму.

Передусім це культурна неоднорідність нашого суспільства, зумовлена різнонаціональним складом населення, поєднанням різних традицій, культурних норм та цінностей. Україна є поліетнічною спільнотою, де проживають українці, росіяни, білоруси, а також євреї, латиші, німці та інші етнічні групи. До того ж в Україні представлена не лише християнська, а й мусульманська культура, що має важливе значення для студентів – вихідців із мусульманських країн.

Значна частина іноземних студентів в Україні – вихідці з Південно-Східної Азії та Африки. Вони є носіями різних культур, що не може не проявлятися у поведінці, стандартах спілкування, світо-

¹ Кравцова Т. А. Аналіз основних адаптаційних моментів та факторів, що мають вплив на навчання іноземних студентів в Україні / Т. А. Кравцова, А. В. Король // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2014. – Вип. 1. – С. 360–368. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2014_1_38

сприйнятті тощо, які були засвоєні ними на батьківщині. Наприклад, етнічно схвалювана норма поведінки диктує представникам країн Південно-Східної Азії зовнішню стриманість, мінімальні прояви мімічно-жестикуляційних засобів у вираженні емоцій, підкреслену поважність та доброзичливість до учасників комунікації, особливо старших за віком. А в студентів, які прибули з деяких арабських та африканських країн (наприклад Анголи, Ємену, Нігерії та ін.), національна система виховання формує поведінкову активність із яскраво вираженим прагненням до успіху, лідерства, із потребою у зовнішньому підтвердженні особистої гідності. Культура, яку представляють китайські студенти, значно відрізняється від системи цінностей європейців тощо.

Необхідно враховувати й той факт, що до нас приїжджає молодь із країн, що мають різні політичні системи, різний рівень розвитку економіки та ступінь інтеграції у світове співтовариство, а також те, що в кожній країні існують власні національні освітні традиції. А з точки зору цивілізаційного підходу багато іноземних студентів є представниками так званих традиційних суспільств, котрі характеризуються усталеною соціальною ієрархією, заснованою не так на особистих досягненнях, як на становій або кастовій належності, де у партнерських відносинах на перший план виступають інтереси сім'ї, роду, громади.

Українське ж суспільство можна віднести до сучасного типу: воно зорієнтоване передусім на соціальну мобільність, особисті досягнення, на розвинену систему професійної стратифікації. Це входить у певну суперечність із тією первинною соціалізацією, яку іноземні студенти пройшли в себе на батьківщині. В Україні вони потрапляють в інші соціальні умови, тому й розвиток їхньої особистості помітно ускладнюється.

Які ж фактори відіграють ключову роль у досягненні іноземцями відчуття задоволеності життям та навчанням в Україні? Згідно з результатами ще одного з досліджень, це побутові умови – 48%; доброзичливе ставлення оточення, товаришування з місцевими жителями, українськими студентами – 62,2%; добре знання традицій, звичаїв, правил поведінки, законів українського суспільства – 17,8%; можливість дотримуватися традицій та звичаїв рідної країни – 15,5%; надійне гарантування безпеки – 28,8%; висока якість

викладання, використання передових інформаційних технологій, знайомство з кращими досягненнями української науки – 31,1%¹.

Щодо своїх подальших перспектив, то 16 % студентів-іноземців планують залишитися в Україні, 45 % – не планують залишатися, а 29 % іще не визначилися. Багато опитаних вважають, що їм легко буде знайти роботу на батьківщині з українським дипломом, але чимало й тих, котрі підкреслюють складнощі з підтвердженням такого диплому, складанням спеціальних іспитів або ж узагалі невизнанням українських дипломів².

Студенти-іноземці, які бажають залишитися в Україні, мотивують це так: “Хотів би продовжити навчання в аспірантурі”; “Хотів би певний час попрацювати тут за набутою спеціальністю, аби отримати виробничий досвід”; “Хотів би зробити Україну постійним місцем свого проживання”.

Адаптація студентів-іноземців до освітнього середовища українських вишів – це комплексний процес, успішність якого визначається багатьма параметрами і критеріями. Це, зокрема, адекватна взаємодія іноземних студентів із соціокультурним та інтелектуальним простором закладу вищої освіти, їхня психоемоційна стабільність, формування в них нових якостей особистості й нового соціального статусу, освоєння ними нових соціальних ролей, надбання нових цінностей, осмислення значущості майбутньої професії. У цьому сенсі необхідно приділяти більшу увагу соціальному вихованню іноземних студентів в освітньо-культурному середовищі ЗВО, формуванню їхньої крос-культурної грамотності й міжкультурної компетентності шляхом проведення комунікативних та адаптаційних тренінгів, ознайомлення з культурою країни перебу-

¹ *Титаренко С. А.* Особливості організації навчально-виховного процесу зі студентами-іноземцями у медичному вузі : матеріали навч.-метод. конф. / С. А. Титаренко. – Полтава, 2003. – С. 102–106.

² *Мосьондз М. В.* Соціокультурна адаптація іноземних студентів в Україні / М.В. Мосьондз // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”]. Серія: Соціологія. – 2014. – Т. 244, Вип. 232. – С. 36–39. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_244_232_9

вання, неформального спілкування іноземних та українських студентів.

Безперечно, важливе значення для української сторони має створення умов, за яких якісні змістові та організаційні аспекти освітньо-виховного процесу поєднувалися б із загальною толерантною атмосферою, із підтримкою позитивного іміджу університету, міста, країни в цілому

Мігранти з нерегульованим статусом на території України (нелегальні мігранти). У структурі нелегальної міграції виокремлюють чотири основні категорії:

- особи, що в'їжджають до країни без документів, а також ті, в яких заявлена мета в'їзду не відповідає їхнім намірам;
- іноземні громадяни, які навчалися або працювали в країні, проте після завершення термінів навчання або праці не повернулися на батьківщину;
- транзитні мігранти, що мають намір виїхати до країн Заходу;
- біженці, які уникають виїзду з країни після отримання відмови від притулку.

На території України залишається актуальною проблема осіб з нерегульованим статусом – громадян колишнього Радянського Союзу (як біженців із колишніх республік СРСР, так і народжених на територіях цих республік). Багато з них не мають жодних документів, крім паспортів колишнього СРСР, не мають громадянства жодної держави та фактично позбавлені можливості отримати громадянство України. Це призводить до порушення їхніх прав, зокрема соціальних та економічних. Через те виникає потреба у врегулюванні на законодавчому рівні статусу осіб, які тривалий час перебувають на території України з порушенням вітчизняного законодавства.

Упродовж останнього десятиліття нерегульована міграція іноземців в Україну та через Україну стала частиною загального процесу міграції. При цьому якщо до 2015 р. спостерігалася тенденція до постійного скорочення числа нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні, а також виявлених у державі, то в подальшому вона змінилася істотним зростанням їхньої кількості.

Проблема нерегульованої міграції суттєво впливає на безпеку держави, на її міжнародні відносини та може ще більше загост-

ритися в умовах війни на Донбасі, неможливості контролю на значній ділянці нашого східного кордону.

За свідченнями експертів, Україна сьогодні є найбільшою транзитною зоною, через яку проходить близько 40 іммігрантських шляхів, а показник кількості нелегалів, що осіли на території країни, перевищує загальноєвропейські норми у 20–25 разів. Недооцінювання масштабів та наслідків нелегальної міграції, відсутність ефективних механізмів запобігання цьому негативному явищу призводять до прямих економічних збитків та можуть мати незворотні демографічні й соціальні наслідки.

Серед іммігрантів найбільша частка нелегалів – це вихідці з Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Узбекистану, Киргизстану, Китаю, країн Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу, Африки. У своєму середовищі вони утворюють своєрідні моноетнічні мініанклави з ієрархічною структурою внутрішнього керування і криміналізацією відносин, що своєю чергою може жити ксенофобські настрої серед місцевого населення.

Проблеми інтеграції іммігрантів в українське суспільство

Однією з можливостей вирішення проблеми дефіциту трудових ресурсів є залучення іммігрантів, які залишаються на території України та поповнюють працездатне населення. Саме стосовно цієї категорії вмотивованих іммігрантів, котрі бажають отримати легальний статус перебування в Україні та сприятимуть розвиткові її економіки, мають бути спрямовані зусилля державних структур щодо їх інтеграції в наше суспільство. У процесі здійснення інтеграційної політики потрібно враховувати, що йдеться, як зазначалося, переважно про представників Азії, Близького та Середнього Сходу, Африки, етноконфесійний, етнокультурний і соціальний склад яких істотно відрізняється від корінного населення. Такий склад іммігрантів зумовлює ризики дестабілізації громадського життя, що може супроводжуватися проявами ксенофобських настроїв. Це актуалізує проблеми ставлення українського суспільства

до мігрантів та міграції, висуває на перший план завдання протидії будь-яким формам дискримінації, расизму та ксенофобії.

У 2014 р. Міжнародною організацією з міграції було проведено дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів, у ході якого опитано 300 іноземців (іммігрантів-резидентів, біженців та іноземних студентів) у шести містах України, проведено експертні інтерв'ю, аналіз відповідної державної статистики та нормативно-правових актів.

Згідно з даними дослідження, більше половини іноземців планували залишитися в Україні для постійного проживання, і лише п'ята частина однозначно не збиралися цього робити. Разом із тим опитування засвідчило низький рівень обізнаності респондентів щодо наявних державних програм інтеграції.

Серйозні проблеми було виявлено у сфері працевлаштування іммігрантів. Зокрема, майже дві третини опитаних заявили, що іноземцям важче знайти роботу, ніж місцевим мешканцям. І хоча більшість респондентів працювали, лише 40% із них були влаштовані офіційно.

Іноземці здебільшого не мали власного житла і були змушені його орендувати. При цьому, як правило, вони не могли отримати реєстрацію за місцем проживання, оскільки домовласники не погоджувалися реєструвати іноземців у своїх помешканнях. Це значно ускладнювало їм доступ до послуг освіти, охорони здоров'я, адміністративних послуг. Опитування також показало, що іноземці часто платять за житло вищу ціну, ніж місцеві жителі.

Іммігранти зазвичай активно спілкуються з місцевим населенням і оцінюють його ставлення як дружнє. Водночас понад чверть опитаних (переважно ті, хто різко відрізняються за зовнішнім виглядом від корінного населення) повідомили, що відчувають неприязнь правоохоронців, держслужбовців та й пересічних громадян. Також було констатовано низький рівень довіри мігрантів до владних органів, через що респонденти не завжди повідомляють правоохоронців про випадки етнічної нетерпимості. І це, зрозуміло, не сприяє гарантуванню фізичної та психологічної безпеки, а отже й інтеграції прибульців.

Мігранти привносять у місцеву спільноту такі цінності та норми поведінки, які можуть значно відрізнятися від звичних для корінного населення. Тож міграційний конфлікт демонструє непросту взаємодію стилів поведінки, групової інтеграції та саморегуляції мігрантів і старожилів, розходження їхніх культурних стандартів, типових психологічних настановлень, орієнтирів тощо.

Доводиться визнати, що серед українців останнім часом помітно зростає етнофобія, спрямована переважно на неслов'янських мігрантів. Існують певні стереотипи, які перешкоджають інтеграції представників цих народів. Тоді як адаптаційних конфліктів із представниками слов'янських національностей майже не виникає.

За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології, ставлення населення до прибуття з-поза меж Європи представників бідніших за Україну держав є вельми стриманим. Зокрема, понад чверть опитаних вважали, що можливість імміграції до України слід надавати лише ліченим представникам цих держав, а п'ята частина взагалі таку можливість заперечувала.

І на це існують доволі вагомі причини. По-перше, зміна етнічного балансу населення сприймається місцевою спільнотою як реальна загроза, хоча невдоволення пов'язується насамперед з економічною та соціальною конкуренцією. По-друге, інтегрованість мігрантських спільнот також сприймається як загроза, оскільки місцеві жителі розуміють її як чинник мобілізації чужинців для якихось непередбачуваних, сумнівних дій. Таке сприйняття породжують співтовариства іммігрантів, що перебувають на нелегальному становищі, які є інформаційно закритими, соціально відособленими. Тому значна частина українців переконані, що всі неслов'янські мігранти – криміналізовані, соціально небезпечні й небажані для співіснування.

Отже, виникає потреба цілеспрямованої акультурації мігрантів із подальшою інтеграцією до спільноти, що їх приймає. Для України дуже важливо враховувати позитивний міжнародний досвід сприяння адаптації та інтеграції іммігрантів, подолання культурного шоку, культурної дистанції, інтолерантності, ксенофобії.

Толерантність у міжетнічній взаємодії з іммігрантами

Формування нової парадигми людського розвитку тісно пов'язано із зменшенням нетерпимості, агресивності, конфліктності, етнічної напруженості та інших деструктивних феноменів, що існують у різних суспільствах, тобто – з проблемою толерантності. Найважливішими умовами переходу від суспільств закритого типу (традиційних, тоталітарних) до відкритого демократичного суспільства є відмова від ізоляціоністських принципів функціонування соціальної системи (територіальних, соціальних, ментальних) і дотримання принципів доступності й співробітництва.

Толерантність як основна риса взаємин у полікультурному світі є ознакою впевненості у собі й усвідомленням надійності власних позицій, ознакою відкритості. Нині її розглядають як цінність і норму цивілізованого суспільства, що проявляється у праві всіх індивідів і груп бути різними; як відмову від домінування, готовність до розуміння і співпраці за наявних відмінностей; як визнання багатовимірності, багатовекторності та розмаїття культури.

Поняття “толерантність” використовується в різних контекстах і галузях знання – філософії, соціології, психології, етиці та ін. Серед найбільш поширених визначень толерантності можна навести такі: 1) терпимість до іншого роду поглядів, вдачі, звичок (*Коротка філософська енциклопедія*); 2) терпимість, поблажливість до кого-небудь, чого-небудь (*Сучасний словник іноземних слів*); 3) властивість чи якість, здатність щось чи кого-небудь терпіти лише з милосердя (*Словник В. І. Даля*); 4) моральна якість, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичаїв і поведінки інших людей (*Словник з етики за редакцією А. О. Гусейнова і І. С. Кона*); 5) моральна якість особистості, що характеризує терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної або культурної належності (*Д. В. Зінов'єв*); 6) відсутність вимог і заборон, коли це можливо, тобто свобода, що впливає із

стриманості; визнання права іншого чинити й мислити інакше (*Словник сучасної французької мови Робера*)¹.

В. О. Лекторський розглядає чотири можливі моделі толерантності:

- толерантність як байдужість;
- толерантність як неможливість взаєморозуміння (повага до іншого, котрого я водночас не можу розуміти і з яким не можу взаємодіяти);
- толерантність як поблажливість (до слабкості інших, що поєднується з деяким презирством до них);
- толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог (повага до чужої позиції у поєднанні з настановленням на взаємну зміну позицій у результаті діалогу).

У психологічній науці допускається можливість як позитивного, так і негативного тлумачення поняття толерантності. Перше – тоді, коли говорять про толерантність як енергійний захист цінностей інших людей, як визнання плюралізму; друге – у разі розуміння толерантності як вимушеного примирення з поведінкою, переконаннями і цінностями інших через певне насильство над собою (*рис. 6*).

І. В. Жадан вважає, що толерантність можна інтерпретувати або як настановлення, що виявляється у ставленні особистості й колективу, або як дію чи здійснювану через закон і традицію суспільну норму. Як настановлення толерантність повинна мати характер добровільного індивідуального вибору; вона не нав'язується, а здобувається через виховання, інформацію й особистий життєвий досвід. Толерантність як дія – це активна позиція самообмеження і навмисного невтручання, добровільна згода на взаємну терпимість конфронтуючих суб'єктів. Толерантні настановлення і дія можуть не збігатися у своїх проявах на рівні особистості та суспільства і навіть на рівні окремої особистості, але в різних ситуаціях.

¹ Див.: Жадан І. Толерантність в системі ставлень суб'єкта політичної активності / І. Жадан, Н. Шовкопляс // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 451.

Рис. 6. Простір формування толерантності особистості в поліетнічному, полікультурному суспільстві

Кризовий, нестабільний стан суспільства провокує розмитість, невизначеність, зсув основних життєвих орієнтирів та цінностей великої кількості населення. Значною мірою це стосується мо-

лодого покоління. Таким чином, егоцентричність, навіть егоїстичність в обстоюванні власних інтересів (особистісних чи групових) далеко не однозначно поєднуються з повагою і визнанням прав іншої людини.

Українська національна толерантність має специфіку, що зумовлена історичним чинником (історіогенезом української нації та її взаємин із сусідами). Дослідники наголошують, що саме досвід взаємодії з представниками інших народів істотним чином відбився на формуванні українського національного характеру і на ставленні до інших етносів. Наприклад, епоха Російської імперії позначилася на українцях впливом кріпосницького ладу, монархізму, великодержавного шовінізму. Цей період характеризується жорстким пригніченням національно-визвольних рухів та відсутністю демократичних інституцій у суспільстві. Сукупність цих чинників вела до формування таких рис національного характеру, як покірливість, пасивність, байдужість. Історичні умови життя спонукали українців контактувати з представниками сусідніх етносів вимушено або задля обстоювання власних інтересів, що породило такі риси, як егоїзм, ізоляціонізм, схильність до тонкого розрахунку на власну користь. Крім того, масовій свідомості українців притаманний ще цілий ряд специфічних характеристик. По-перше, це невираженість інтересів соціальних груп. По-друге – недостатня сформованість групових норм і, як наслідок, підвищена схильність до масових психічних станів, які легко поширюються і є нестійкими. По-третє – культ “революційної дії” як способу розв’язання суспільних проблем і правовий нігілізм.

Як зазначає Г. М. Андреева, показники соціального пізнання і соціального оцінювання у нестабільний період суспільного розвитку (а в Україні він є саме таким) мають виражену специфіку і своєрідність. Це:

- *танджі соціальної ідентичності* (криза ідентичності окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі й цінність);

- *особливості побудови образу іншої людини* (в епоху нестабільності відбуваються значні модифікації такої побудови);

– відносна легкість у приписуванні іншій людині образу ворога (пошук індивідуального і групового ворога, зростання індивідуальної та групової напруги, агресивності, перенесення відповідальності за неуспіх із ворога зовнішнього на ворога внутрішнього тощо);

– складність побудови образу соціальних інституцій, форм соціального контролю, суспільства в цілому, образу соціального світу (в період соціальної нестабільності важко визначити, який тип суспільства “хороший”, а який “поганий”; утрачаються соціальні ідеали, тобто частина людей взагалі не знає, заради чого здійснюється той чи інший перехід, і це сприймається болісно)¹.

Результати досліджень доводять, що толерантність до представників інших етносів може по-різному проявлятися в різних сферах міжетнічних контактів. Наприклад, у сфері ділових взаємин легше і простіше відбувається узгодження і зближення соціонормативних характеристик, а культурні розбіжності стають менш помітними. У сімейному середовищі роль і значення етнокультурних відмінностей більш виразні, вони проявляються в еталонах дій, моделях бажаної поведінки, у вимогах до соціальних ролей тощо і розглядаються як символи етнокультурної ідентифікації.

В умовах невизначеності перспектив поліпшення якості життя пересічним громадянам важко розібратися у стосунках між етносами, які традиційно проживають в Україні. Ще важче налагодити взаємини з тими, хто, тільки-но приїхавши з-за кордону, претендує на суспільні блага, що надаються державою.

Взявши до уваги тезу про наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених у вигляді різних психологічних комплексів, варто зазначити можливість прояву на наших теренах ксенофобії. Оскільки мігранти обирають місцем проживання переважно великі міста, найчастіше спостерігаються фобії саме там. Але не менш гострими можуть бути непорозуміння між сільськими жителями та представниками інших націй, оскільки населення сільської місцевості вельми стабільне і не має досвіду спілкування з чужинцями, а надто з вихідцями з Африки чи тими, хто сповідує мусульманство.

¹ Див.: Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. – 1997. – С. 274–275.

Отже, для формування толерантності особистості в поліетнічному, полікультурному світі однією з найважливіших умов є *позитивна етнічна ідентичність*. Її становлення передбачає повагу до свого народу, гордість за його історію, традиції, цінності й досягнення. З іншого ж боку значущими є такі характеристики, як розуміння розмаїття культурного та етнічного світу; потрактування несхожості та єдності як двох сторін одного процесу; визнання особистістю рівноправного існування різноманітних думок, переконань, звичаїв; потреба у свободі власного вибору і повага до свободи вибору інших; відмова від боротьби з відхиленнями, визнання їхнього права на існування; прагнення до компромісу; відмова від претензій на володіння остаточною і незаперечною істиною тощо.

Формування толерантного ставлення до інших етнокультурних груп набуває особливої актуальності саме для мігрантів. У процесі пристосування до іншої культури та іншого етнічного середовища мігранти або максимально асимілюються, відмовляючись від власної етнічної ідентичності, або, намагаючись зберегти традиції, об'єднуються у своєрідні спільноти за етнічною ознакою, формуючи міграційні меншини, земляцтва, а з часом – діаспори. Вибір шляху залежить від багатьох чинників, зокрема від типу суспільства, що приймає, панівних відносин між соціальними групами в ньому, а також від ментальності, особливостей національного характеру людей, які відірвалися від свого основного етнічного масиву.

Серед науковців та суспільних діячів існують два полярні погляди на можливість повноцінного рівноправного діалогу культур між представниками титульного етносу та іммігрантами. Прихильники принципової несумісності культур висувають дві пропозиції. Перша – зупинити подальшу імміграцію та заохочувати людей до повернення. Проте цього досягти неможливо в суспільстві, яке стає дедалі відкритішим. Друга – це асиміляція, яка передбачає практично цілковите зникнення іммігрантських культур та етнічних груп як чогось віджилого. Однак такий радикальний підхід порушує основні принципи свободи та демократії. Саме тому більшість країн Західної Європи ввели деякі плюралістичні зміни у свою політику: визнання релігійних звичаїв, надання можливості вивчати рідні мови, створення етнічних та мігрантських організацій тощо.

Нині визнається роль етнічності у встановленні гармонійних відносин між спільнотами. Що ж до міграції, то вона сприяє розвитку мультиетнічних суспільств, які спроможні забезпечити мирне співіснування всіх етнічних спільнот, надаючи їм змогу налагодити особисте життя відповідно до їхніх власних традицій.

І якщо культура, маючи динамічний характер, завжди пристосовується до зміни обставин, то саме міграція зближує носіїв різних культур, породжуючи імпульси в самій мігрантській культурі. Політика, яка надає іммігрантам можливість самовираження та саморозвитку, має перевагу над політикою, що обмежує та стримує їхній потенціал. Інакше кажучи, поселення іммігрантів та населення приймальної країни – це не окремі антагоністичні групи; навпаки: суспільство слід розглядати як єдине ціле в усій його етнічній та культурній різноманітності, а встановлення добрих міжобщинних та міжетнічних відносин – як одну з важливих складових державної політики.

У багатьох соціологічних та психологічних працях проблема міжгрупових відносин та міжгрупової толерантності розглядається разом із проблемою соціальної ідентичності. Зокрема розкривається суперечливий характер одночасного збереження міжгрупової толерантності та групових ідентичностей. Це протиріччя знімається, якщо людина здатна не тільки ідентифікувати себе зі “своєю” групою, а й поширити механізм ідентифікації на інші соціальні групи та сприймати їхніх представників як “своїх”. Це означає можливість скорочення соціальної дистанції щодо “інших” до тієї межі, де починаються “свої”. Ідеалом є випадок, коли жодна національність не відсувається на більшу дистанцію, і тоді йдеться про справжню толерантну національну ідентичність, де відсутнє протиставлення “своїх” і “чужих”.

Така уявна ситуація є дійсно ідеальною; насправді ж відмінності між “Ми” і “Вони”, “свої” і “чужі”, “власне” та “інше” є атрибутом будь-яких міжгрупових відносин, у тому числі міжетнічних.

Одним із показників толерантності є величина так званої соціальної, зокрема етнічної, дистанції; при цьому максимальна дистанція означає, що соціальна спільнота тримається автономно, а мінімальна дистанція сприяє тіснішій взаємодії людей, груп і культур. Також використовується поняття “етнічна межа”, що має певні

закономірності виникнення та існування: по-перше, це психологічний прояв універсального поділу світу на “Ми” і “Вони”, “свої” і “чужі”; по-друге, інтенсивність прояву етнічної межі залежить від актуальних стосунків між етносами: коли ситуація напружена, ця межа сприймається більш різко, коли ситуація спокійніша, про етнічні відмінності навіть не згадують; по-третє, що далшою, несхожою на власну сприймається культура сусідів, то сильніші механізми психологічного захисту, спрямовані на перцептивне віддалення від “чужих” і збереження власної соціальної ідентичності.

Соціальна дистанція щодо інших національностей є прямою психологічною передумовою формування певного рівня толерантності або нетолерантності, проявів етнічних стереотипів, упреджень, забобонів, які виявляються у почуттях, висловлюваннях, формах поведінки. Н. В. Панина запропонувала метод вимірювання соціальної дистанції у свідомості особистості, який має такі складові:

- *відкритість (толерантність)*. Свідчить про готовність вступати з представниками тієї чи іншої національності у стосунки – аж до родинних; є показником національної ідентичності;

- *національна відособленість*. Інтерпретується як відсутність толерантності та означає, що інші сприймаються як “не зовсім свої, але й не чужі”;

- *національна ізолюваність*. Щодо інших національностей інтерпретується як “доволі чужі” та визначається як прихована ксенофобія;

- *ксенофобія*. Відкрите небажання спілкуватися з представниками конкретної національності та сприйняття їх як “зовсім чужих”¹.

Явищем, зворотним до толерантності, є нетерпимість. Прояв нетерпимості звичайно виступає початковою стадією розвитку конфлікту – передкризовою. Тому дуже важливо виявляти форми прояву нетерпимості для запобігання переходу конфлікту в наступну стадію – власне конфлікт.

¹ Див.: Панина Н. В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26–45.

Первинний прояв нетерпимості – це неприйняття “інших” за те, що вони виглядають, думають і поведуться інакше. Потім, у міру свого розвитку, нетерпимість може призвести до панування і знищення, до відмови у праві на існування тому, хто дотримується інших поглядів. Часто нетерпимість виправдовує вчинення тяжких злочинів.

Нетерпимість може проявлятися в широкому діапазоні: від звичайної невивчливості, зневажливого ставлення, роздратування до етнічних “чисток” і геноциду – навмисного знищення цілих народів. На думку О. А. Гриви, можна виділити такі найбільш поширені прояви нетерпимості:

- глузування, вираження зневаги;
- ігнорування (відмова у спілкуванні, визнанні);
- образа;
- упередження, заобони;
- пошук ворога (перенесення провини на інших);
- переслідування, залякування, погрози;
- дискримінація (позбавлення соціальних благ, заперечення прав людини, ізоляція в суспільстві);
- расизм;
- націоналізм і ксенофобія у формі етнофобій;
- експлуатація;
- релігійне переслідування;
- вигнання,
- репресії, знищення, геноцид¹.

За результатами соціологічного дослідження Н. В. Паніною було зроблено висновок, що у масовій міжнаціональній свідомості населення всіх регіонів України переважають ізоляціоністські та навіть прямі ксенофобні настановлення. Питання, на які відповідали респонденти, відображали ставлення до осіб інших національностей стосовно їх проживання на території України або можливостей туристичних поїздок в Україну тощо.

¹ Див.: Грива О. А. Толерантність як основа культури самовизначення молоді в полікультурному суспільстві / О. А. Грива // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 79. – С. 124.

Отже, постає завдання оптимізації міжетнічної взаємодії. Це передбачає стабілізацію економічного і політичного становища країни, більш виважену позицію засобів масової інформації у висвітлюванні проблем власної держави, піднесення цінності власного етносу, країни, держави до належного рівня.

Контрольні запитання

- ✓ Чим зумовлена імміграція іноземців в Україну? Якими є на сьогоднішній день її обсяги – надмірними чи недостатніми?
- ✓ Назвіть і схарактеризуйте основні категорії іммігрантів.
- ✓ Що таке заміщувальна міграція? У чому полягають її позитивні наслідки для України і які проблеми вона породжує?
- ✓ З якими проблемами стикаються в Україні біженці та особи, що потребують додаткового захисту?
- ✓ Що таке освітні міграції? Яку роль відіграють вони в сучасному світі?
- ✓ Які чинники визначають вибір іноземними студентами країни та закладу освіти?
- ✓ Процес адаптації іноземних студентів в українських закладах вищої освіти: його сутність, фази, соціальні та психологічні аспекти.
- ✓ Проблема неврегульованої міграції на території України.
- ✓ Особливості ставлення громадян України до іммігрантів.
- ✓ Толерантність як цінність і норма цивілізованого суспільства. Можливі моделі толерантності та їх оцінка.
- ✓ Історичні умови і сучасний контекст формування української національної толерантності.
- ✓ Роль толерантності у міжетнічній взаємодії іммігрантів і корінного населення.

Рекомендована література

Акімов Д. Інтелектуальна трудова міграція: наскільки страждає Україна від “утечки мозгов” [Електронний ресурс] / Д. Акімов // Європейські перспективи. – 2012. – № 2(1). – С. 60–63. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2012_2%281%29__12

Антонів Р. Р. Важелі покращення успішності іноземних студентів в умовах тимчасової зміни соціокультурного середовища / Р. Р. Антонів // Архів клінічної медицини. – 2013. – № 2. – С. 88–89.

Баженів О. В. Методологічний огляд зарубіжних виховних підходів до адаптації студентів із Середньої Азії у вищих навчальних закладах України [Електронний ресурс] / О. В. Баженів, О. І. Гвалтук // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2015. – Вип. 42. – С. 523–530. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2015_42_72

Білик О. М. Іноземні студенти як об'єкт соціалізації в соціокультурному просторі України [Електронний ресурс] / О. М. Білик // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2016. – Вип. 133. – С. 10–14. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2016_133_5

Брайчевська О. “Нетрадиційні” іммігранти у Києві / О. Брайчевська, Г. Волосюк, О. Малиновська, Я. Пилинський, Н. Попсон; Ін-т Кеннана. – Київ. проект. – К. : Стилос, 2003. – 446 с.

Буткевич М. Формується образ мігранта як загрози національній безпеці [Електронний ресурс] / М. Буткевич // Спільне: журнал соціальної критики. – 2010. – № 1. – С. 89–93. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/archives/8384>

Гайдуцький А. Міграноміка XXI століття / Андрій Гайдуцький // Дзеркало тижня. Україна. – 2017. – № 37. – 7 жовт. – Режим доступу: https://dt.ua/macrolevel/migranomika-hhi-stolittya-256261_.html

Добрянський І. Адаптація іноземних студентів до навчання в українських ВНЗ в контексті європейського простору вищої освіти / І. Добрянський, О. Наумець // Молодь і ринок. – 2013. – № 5. – С. 7–12.

Довгодько Т. Адаптація іноземних студентів до освітнього середовища України [Електронний ресурс] / Т. Довгодько // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 2. – С. 114–120. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2013_2_15

Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів [Електронний ресурс] / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. – 2014. – Режим доступу: <http://iom.org.ua/sites/default/files/study.pdf>

Закон України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту” (4 серпня 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>

Кравцова Т. А. Аналіз основних адаптаційних моментів та факторів, що мають вплив на навчання іноземних студентів в Україні [Електронний ресурс] / Т. А. Кравцова, А. В. Король // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2014. – Вип. 1. – С. 360–368. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2014_1_38

Ляшенко О. М. Особливості трудової міграції України [Електронний ресурс] / О. М. Ляшенко, Ю. І. Шампанюк // Молодий вчений. – 2016. – № 4. – С. 121–125. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_4_32

Міграційний профіль України за 2017 рік [Електронний ресурс] / Державна міграційна служба України. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/monitoring-migracijnix-proczesiv/migracijnij-profil.html>

Міграція в Україні: факти і цифри (2016) [Електронний ресурс] / упоряд. Олена Малиновська. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf

Моргунова Н. С. Наукові підходи до дослідження психологічних особливостей адаптації іноземних студентів до навчання у ВНЗ України [Електронний ресурс] / Н. С. Моргунова, Т. М. Єльчанинова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2014. – Вип. 47. – С. 139–148. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2014_47_19

Ніконова Д. О. Внутрішня міграція в Україні: чинники впливу [Електронний ресурс] / Д. О. Ніконова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Економіка. – 2016. – Т. 24, вип. 10 (1). – С. 86–91. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2016_24_10%281%29__13

Новикова И. А. Толерантность как условие эффективного взаимодействия в поликультурном образовательном пространстве / И. А. Новикова // Психология образования в поликультурном пространстве. – 2015. – Т. 1, № 29. – С. 52–62.

Ростовська К. В. До питання регулювання імміграційних процесів в Україні [Електронний ресурс] / К. В. Ростовська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2014. – № 1137, вип. 18. – С. 94–97. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2014_1137_18_25

Сегеда О. О. Особливості адаптації іноземних студентів до освітнього середовища України [Електронний ресурс] / О. О. Сегеда, А. А. Осипенко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2014. – Вип. 48. – С. 199–208. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2014_48_24

Скрипніков А. М. Особливості психологічної адаптації іноземних студентів медичних закладів України [Електронний ресурс] / А. М. Скрипніков, Л. О. Герасименко, Р. І. Ісаков, Г. Л. Небесний // Світ медицини та біології. – 2013. – № 2(37). – С. 159–161. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_2%2837%29__71

Титова О. И. Психологическое сопровождение иностранных студентов и его роль в обеспечении качества образования в поликультурной среде / О. И. Титова // Сибирский вестник специального образования. – 2015. – № 1 (14). – С. 98–102.

Товт М. Нелегальна міграція та біженці на новому східному кордоні ЄС [Електронний ресурс] / М. Товт // Карпатський регіон та його роль у забезпеченні безпеки і співробітництва в Європі. – К. : Нац. ін-т стратег. дослідж., 2008. – С. 140–146. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Uzhgorod/21.pdf>

Чіпко Т. М. Проблеми розвитку мегаполісів ХХІ ст. та їхня проєкція на міста України в розрізі нелегальної імміграції [Електронний ресурс] / Т. М. Чіпко // Географія та туризм. – 2010. – Вип. 6. – С. 63–69. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2010_6_13

Яворський М. Міграція та політика національної безпеки в Україні: тенденції розвитку [Електронний ресурс] / М. Яворський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 96–100. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2013_25_18

Trends in International Migrant Stock: The 2015 revision [Electronic resource]. – United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015. – Access mode: <http://POP/DB/MIG/Stock/Rev.2015>.

Розділ 7

ВНУТРІШНЯ ДОБРОВІЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ

- Причини і тенденції внутрішніх переміщень населення
- Переїзд із села до міста – головний тренд внутрішніх міграцій
- Міське і сільське культурні середовища як простори соціалізації особистості
- Соціально-психологічні проблеми адаптації до міського способу життя

Причини і тенденції внутрішніх переміщень населення

Внутрішня міграція, тобто переміщення в кордонах окремих держав, не менш важлива для економічного та соціального розвитку, ніж міждержавна. За обсягами внутрішня міграція значно переважає міждержавну. Згідно з підрахунками ООН, внутрішніми мігрантами, тобто особами, які проживають у власних країнах, проте не в тих регіонах, де народилися, є не менш як 12 % населення планети, тоді як міждержавні мігранти складають трохи більше 3 %.

Внутрішні переміщення не впливають на чисельність та склад населення країни в цілому, проте спричиняють зміни в його розміщенні, статево-віковій структурі мешканців окремих регіонів. Такі переміщення є наслідком і важливим чинником регіональних відмінностей, вони безпосередньо пов'язані із процесами урбанізації та депопуляції села.

Внутрішня міграція викликається загалом тими самими причинами, що й міждержавна, і має подібну мотивацію (люди прагнуть покращити умови свого життя та праці). Тому вона спрямована переважно із депресивних регіонів у перспективні, із сільської місцевості в індустріальні центри.

Після здобуття незалежності обсяги внутрішніх міграцій населення України значно скоротилися. Цьому сприяли зникнення притаманних радянській добі організованих переселень та наборів робочої сили (як правило, до інших регіонів колишнього СРСР), зростання цін на житло, труднощі із працевлаштуванням тощо. Якщо на рубежі 1980–1990-х років внутрішній міграційний оборот сягав 3 млн осіб, то нині – менше мільйона. За даними Державної служби статистики, у 2015 р. місце свого проживання змінили лише 12 із кожної тисячі українців. Проте і досі обсяг внутрішніх переміщень, що статистично обліковуються, приблизно у 10 разів переважає міжнародну міграцію.

За даними Міжнародної організації міграції, у 2015–2016 роках чисельність внутрішніх трудових мігрантів в Україні перевищувала 1,6 млн, тобто 9 % економічно активного населення. Основними факторами внутрішньої міграції є прискорений розвиток великих міст, наслідки затяжної соціально-економічної кризи, занепад багатьох галузей народного господарства, збільшення диспропорцій економічного розвитку регіонів. Звідси – незабезпеченість робочими місцями, особливо в сільській місцевості, низька заробітна платня, високий рівень майнового розшарування населення, вимушена неповна зайнятість, а також більша престижність роботи на підприємствах та в установах великих міст.

Для країн, які є донорами робочої сили для міжнародного ринку праці, а саме до цієї групи належить Україна, внутрішня міграція виступає вагомою альтернативою виїзду за кордон. Понад половину всіх переїздів здійснюються всередині регіонів і лише близько третини – між регіонами держави. Домінують у внутрішньодержавному перерозподілі населення міграції “село–місто”, внаслідок чого сільське населення продовжує скорочуватися, в основному за рахунок відпливу молоді. Відсутність належних умов працевлаштування разом із традиційною для сільської молоді навчальною міграцією спричинили істотні втрати молодого населен-

ня сіл, передовсім 16–19 років, інтенсивність вибуття якого у 3–4 рази вища, ніж сільського населення загалом.

Міграція може бути як *стаціонарною*, за якої відбувається повна зміна місця проживання й роботи, і *маятниковою*, коли, не змінюючи місця проживання, люди виїжджають на роботу переважно із села до селищ міського типу та міст, де є робочі місця. Значного поширення набули внутрішні трудові міграції, не пов'язані із щоденним або щотижневим поверненням до місця постійного проживання. Такі переміщення здійснюються для виконання сезонної, вахтової, а то й більш тривалої роботи у столиці та великих індустриальних центрах. Найвищий рівень участі у маятниковій трудовій міграції фіксується на Київщині: кожен третій мешканець регіону працює або в столиці (близько 50,5 % усіх маятникових мігрантів із Київської області), або в іншому населеному пункті області (49,2 %).

У міжрегіональних переїздах основним реципієнтом є Київ – справжній центр тяжіння для мігрантів. У столиці налічується близько 500 тис. незареєстрованих трудових мігрантів та членів їхніх сімей із різних регіонів України. Водночас сюди приїжджають близько 250 тис. маятникових мігрантів (із них 50 тис. – навчальні мігранти).

Переважання кількості прибулих з інших регіонів України над чисельністю вибулих характерне також для Харківської та Одеської областей. Через війсьний конфлікт, що триває на Донбасі, його індустриальні центри втратили свою привабливість, і звідти спостерігався масовий відплив населення. Проте втрачають людність за рахунок міграцій не лише охоплені війною регіони, а й Житомирська, Запорізька, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Сумська, Чернігівська, Херсонська області.

Внутрішні трудові мігранти працюють переважно на будівництві, в торгівлі та громадському харчуванні, на транспорті, в домашніх господарствах заможних містян. Важливо підкреслити, що, виїжджаючи на роботу до міст, громадяни залишаються у правовому полі держави і вже завдяки цьому є краще захищеними, ніж мігранти, працевлаштовані за кордоном. Проте оскільки внутрішні мігранти зазвичай зареєстровані в іншому, ніж фактичне місце проживання та роботи, населеному пункті, вони не можуть уповні

користуватися соціальними послугами та послугами з охорони здоров'я, які надаються за місцем офіційного проживання громадянина. До того ж переміщення на великі відстані й на тривалий час має негативні наслідки для сімейних стосунків, а побутова необлаштованість та надмірна праця призводять до погіршення самопочуття.

У Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року визнається, що Україна не може уникнути таких загальнодержавних тенденцій, як урбанізація, депопуляція села, зміна системи розселення, вплив робочої сили за кордон. Підкреслюється поступове підвищення концентрації економічної активності як на загальнодержавному (зосередження основних ресурсів розвитку в м. Києві), так і на регіональному (концентрація економічної діяльності в обласних центрах та прилеглих районах) рівнях. З іншого боку, фіксується тривале зниження рівня економічної активності одночасно зі зменшенням числа населення майже у третині районів і міст. Це трактується як додатковий ризик регіонального розвитку.

Відповідно до згаданого документа одним із важливих завдань, розв'язання яких спрямоване на запобігання міжрегіональним диспропорціям, є створення умов для продуктивної праці. З цією метою, крім іншого, передбачається організація міжрегіональної та внутрішньорегіональної трудової міграції.

Маятникова міграція видається такою, що менше, ніж стаціонарна, призводить до занепаду окремих регіонів та населених пунктів. Певною мірою це справді так. Проте слід мати на увазі, що вона зазвичай сприяє посиленню міграційних намірів і по суті є лише етапом у процесі переселення. За даними опитувань трудових мігрантів у Києві, понад 80 % із них пов'язують свої подальші життєві плани зі столицею.

Переміщення населення від низькопродуктивних до високопродуктивних регіонів, які потребують робочої сили, хоча й несе певні соціальні ризики, однак необхідне як чинник економічного розвитку. За даними Світового Банку, країни із розвинутою внутрішньою територіальною мобільністю мають вищий рівень зайнятості. Мобільність робочої сили розширює можливості працевлаштування та отримання вищої зарплатні, збільшує шанси віднайдення працівника саме з тим набором умінь і навичок, який потрібен працедавцеві. Тим самим забезпечується економічне зростання, а

також зближення рівнів життя різних груп населення та різних регіонів.

Формування політики у сфері внутрішньої міграції потребує комплексного підходу, за якого міграційний компонент ураховується під час розроблення стратегії розвитку і на загальнонаціональному, і на локальному рівнях. Основне завдання держави стосовно внутрішньої міграції – максимально усунути всі перешкоди на шляху переміщень. Потрібно не лише декларувати, а й створювати умови для реалізації права на свободу пересування. Найнеобхідніші з них – зручне транспортне сполучення, розвинутий ринок доступного та орендного житла, наявність необхідного фонду тимчасового житла (робітничі гуртожитки, дешеві готелі), ефективна інфраструктура ринку праці, яка б забезпечила підбір працівників та їх працевлаштування в інших регіонах, широка інформація про можливості переїзду та працевлаштування по всій території країни.

Переїзд із села до міста – головний тренд внутрішніх міграцій

Міграції із сільської місцевості до міста мають настільки ж давню істрію, як і саме існування міст. Відколи почали розбудовуватися міста, відтоді до них і переїздять люди із сіл. Проте в другій половині XIX ст. міграція до міст набула в найбільш розвинутих країнах, насамперед у Західній Європі та Сполучених Штатах Америки, масового характеру. До цього спричинився стрімкий розвиток промисловості, капіталістичних виробничих відносин, що потягло за собою швидке розростання міст, перетворення найперспективніших із них на мегаполіси. Тобто відбулося розширення й небачене доти поглиблення процесів *урбанізації* (від лат. *urbanus* – міський), під якою мають на увазі зосередження населення, економічного та культурного життя у містах.

Процеси урбанізації є історично закономірними і незворотними. Вони в сучасному світі не лише не зупиняються, а й дедалі більше прискорюються, набувають глобальних масштабів. Стаючи глобальним, світ стає водночас і все більш урбанізованим. Як зазначає відомий урбаніст Г. Ланфранчі, посиляючись на статистичні

дані й прогностичні оцінки ООН, у містах нині мешкають близько 3,5 млрд осіб, а до 2050 р. мешкатимуть майже вдвічі більше – 6,5 млрд. Уже до 2035 р. удвічі зросте й міська територія нашої планети: буде розширено наявних і побудовано нових міст за площею стільки ж, як за всю попередню історію людства. При цьому важливо наголосити, що сьогодні на Заході міста вже не лише приймають мігрантів, а й борються за них. Наприклад, у США ті з міст, котрі є порівняно молодими, активно залучають робочу силу не так із сільської місцевості (цей резерв зростання міського населення там практично вичерпаний), як шляхом заохочення внутрішньої імміграції з найбільших мегаполісів¹. Тож для останніх єдиним варіантом підтримання чисельності своїх мешканців стає залучення іноземних іммігрантів.

Не минули процеси урбанізації й колишній Радянський Союз. У міру його індустріального розвитку зводились нові й модифікувалися та розбудовувалися давні міста, зокрема і в Україні. Проте приплив до них вихідців із села за радянських часів штучно гальмувався низькою продуктивністю праці в тодішніх колгоспах і радгоспах, що потребувало на селі набагато більшої кількості робочих рук, ніж на Заході. Коли ж Радянський Союз розпався, а разом з ним і насаджена комуністичним керівництвом неефективна система господарювання, то внаслідок почасти руйнування колишніх господарств (наприклад великих тваринницьких комплексів), а почасти й реформування тих, що залишилися, насичення їх сучасною технікою, кращої організації та стимулювання праці, а відповідно й вищої її продуктивності, ці робочі руки виявилися значною мірою зайвими. У селах утворився величезний надлишок трудових ресурсів, що своєю чергою стимулювало міграцію до міст, які загалом динамічно – хоч і не без екологічних, соціальних та соціокультурних втрат – розвиваються.

Міграція сільського населення, з одного боку, є певним благом, оскільки надає можливість сільським мешканцям, передусім молоді, вирватися з незадовільних умов життя, побудувати гарну кар'єру, краще реалізувати себе. З іншого ж боку, вона є негатив-

¹ Гайдуцький А. П. Банки і міграційний капітал / А. П. Гайдуцький. – К. : Інфосистем, 2013. – 460 с.

ним явищем, яке дестабілізує соціально-демографічну структуру суспільства, знижує економічний і трудовий потенціал села, породжує неконтрольованість міграційних переміщень, призводить до депопуляції цілих регіонів. За останні понад 20 років сільське населення зменшилося на 2,5 млн осіб. Міграції до міст дедалі більше втрачають ознаки сезонних або мятникових, набуваючи характеру незворотних стаціонарних переміщень. Щотижня з мапи України зникає одне село.

Окрім того, постають численні проблеми адаптації сільських жителів до умов міст, особливо коли їхні очікування не виправдовуються¹. Мігранти із села переважно змушені займатися низькокваліфікованою працею та, відповідно, мають обмежені можливості щодо отримання добре оплачуваної роботи. Як зазначалося, вони стикаються із додатковими складнощами у сфері медичних та інших соціальних послуг.

Переміщення мігрантів із сільської місцевості до міст є, як правило, добровільним, усвідомленим. Добровільні мігранти більшою мірою, ніж вимушені переселенці або біженці, а також сезонні працівники або “заробітчани”, орієнтовані на розвиток та самореалізацію, досягнення суб’єктивного благополуччя і комфорту “тут і зараз” – на відміну від стратегії простого виживання (ситуативного пристосування), яка переважно є характерною для інших категорій.

Коли рішення про міграцію приймається самостійно, без зовнішнього тиску, добровільні мігранти здебільшого керуються вищими потребами, у тому числі потребою в самоактуалізації, що пов’язана з оптимальною адаптацією до нового соціокультурного середовища. Мова йде про глибоко продуманий вибір, характерний для дорослих людей з активною життєвою позицією.

Дослідження, проведені фахівцями різних галузей наукового знання, свідчать про те, що місцем притягнення добровільних мігрантів є, як правило, сучасні мегаполіси. Це – специфічне міське середовище, інший людський світ, якщо порівнювати його з невеличкими поселеннями та селами. Він живе за своїми писаними та неписаними законами, за правилами своєї соціокультурної гри.

¹Див.: Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія / І. Г. Губеладзе. – К. : Міленіум, 2015. – 236 с.

Людина, яка потрапляє до мегаполісу, стикається з купою проблем різного характеру, які позначаються на її особистості. Атмосфера великого міста здатна викликати дискомфорт, соціальну та психологічну напругу, ризик утратити власне обличчя тощо.

Соціокультурне середовище мегаполісу характеризується різноманітністю стилів життя, культурних форм, манер поведінки, ціннісних орієнтацій, життєвих зв'язків між людьми, способів особистісних самопрезентацій, що збільшує можливості вибору на індивідуальному рівні. У такому середовищі людина зазвичай є готовою до зміни соціальної ролі, іміджу, занять, смаків, просторових локалізацій, до наслідування незвичних стереотипів поведінки. Мегаполісна культура характеризується переважанням загальнолюдських та інтернаціональних складових (цінності, норми, ідеали) – на відміну від етнічних складових культури, притаманної сільським поселенням. Саме мегаполіс через свої феноменологічні особливості найбільше відповідає характеристикам мультикультурного (плюралістичного) суспільства, яке помітно відрізняється від провінційної спільноти¹.

Специфічною особливістю культурного середовища мегаполісу є зменшення впливу традицій у регулюванні поведінки особистості. Сучасна міська культура руйнує багато форм традиційної тотожності, замінюючи їх менш стійкими та ригідними нормами і правилами поведінки, що постійно змінюються. Домінування у корінного населення мегаполіса таких основних настановлень, як відкритість і толерантність щодо культурних відмінностей, сприяє реалізації найбільш успішної стратегії акультурації – інтеграції, котра передбачає – як важливі умови співіснування – взаємний компроміс і взаємне пристосування, а також визнання для кожної із груп права зберігати свої культурні та етнічні відмінності.

Т. В. Семенова виділяє такі специфічні ментально-культурні феномени, як мегаполісна свідомість та мегаполісна ідентичність. Своєю чергою А. В. Мікляєва та П. В. Рум'янцева вважають, що мегаполісний менталітет характеризується внутрішньою несупе-

¹ Див.: Берри Дж. Кросс-культурная психология: исследования и применение / Дж. Берри, А. Х. Пуртинга, М. Х. Сигалл, П. Р. Дасен. – Харьков : Гуманитар. центр, 2007. – 558 с.

речливістю базових переконань, прагматизмом, раціоналізмом, уявленнями про відносність добра і зла, пріоритетом індивідуалістичного начала над колективістським. Формування міської ідентичності мігрантів передбачає співвіднесення способу життя та стилю соціальної взаємодії людини з домінантними способом життя та характером взаємодії, що прийняті у місті. Тож добровільні мігранти у процесі соціально-психологічної адаптації мають знаходити вихід із кризи ідентичності у формуванні позитивної соціальної ідентичності мегаполісного типу, а також субкультурної ідентичності.

Міське і сільське культурні середовища як простори соціалізації особистості

Спосіб життя людини безпосередньо залежить від місця проживання. У цьому сенсі місто істотно відрізняється від села. У міському середовищі реалізується важлива інтегративна функція – соціального розвитку особистості. Зокрема, міська культура надає можливість широкого вибору форм проведення дозвілля, влаштування побуту тощо. Разом із тим місто робить людину самотньою у великій множинності випадкових контактів. У місті особистість соціалізується не стільки у безпосередньому міжособовому спілкуванні, скільки в опосередкованій електронно-гаджетовій взаємодії. Таке культурне середовище має всі ознаки штучно створеного. Тож інстинкт самозбереження підштовхує містян до спілкування з живою природою, до масового захоплення садово-городніми роботами, пошуком лікарських трав, грибів та ягід. Це певною мірою компенсує надмірно урбанізований спосіб їхнього життя.

На відміну від міської культури сільська є менш складною. Її ритми вільніші, кількість свят більша, ніж у місті. Сільські жителі спілкуються між собою значно частіше, ніж міські, і це спілкування має переважно родинний характер. При цьому сільські соціальні зв'язки і взаємодії є порівняно відкритими, вони активно інтерпретуються громадою. Правила сімейного, професійного та ділового етикету підтримуються хіба що на інтуїтивному рівні.

Водночас сільські норми поведінки загалом доволі жорсткі стосовно особистості в її соціальному амплуа, що пов'язано з колективістською свідомістю населення. Обмеження та заборони на ті чи інші вчинки, зокрема якщо вони стосуються відносин “керівник–підлеглий”, “старший–молодший”, тут діють майже беззаперечно. Відхилення від цих неписаних норм спостерігаються переважно з боку некорінних жителів.

А. В. Шипілов зазначає: “Селянин і працює, і відпочиває переважно поза домом. Жити він прагне “на людях”: людей навколо нього мало (порівняно із містом), він постійно відчуває дефіцит у спілкуванні та контактах, тому він жадає їх. У нього немає бажання усамітнитися – у нього є бажання поєднатися, поспілкуватися, прийти до людей, а не піти від них усередину власного “Я”¹.

Що ж до міського способу життя, то він передбачає передусім увагу до себе, і тільки потім – до ближнього. Такий соціально-психологічний та психічний стан є продуктом саме новітнього часу – часу зниження ролі колективної свідомості на користь індивідуальної.

Проте село являє собою таку соціальну реальність, яка гальмує соціалізаційні процеси в їх загальнокультурному розумінні та пристосовує їх до місцевої ситуації. Відсутність широкої поінформованості, певна закритість сільської спільноти зумовлюють подібне становище і сільської культури. Переважає тип особистості, яка не дуже готова до засвоєння інновацій та насторожено ставиться до них.

Міське населення представляє фактично всі соціальні групи, що характеризують сучасне суспільство – від найнижчих верств до елітних. Культура цих груп є еkleктичною: тут і елементи традиційної сільської культури, що вкорінена в багатьох поколіннях, і складові сучасної культури – урбаністичної, постіндустріальної, інформаційної. Носіями останньої є політики, вчені, висококваліфіковані фахівці, діячі культури та мистецтва, студенти, всі ті, хто

¹ Шипілов А. В. Иное города [Электронный ресурс] / А. В. Шипилов. – Режим доступа: www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/06/09/.../shipilov2/pdf.

активно застосовує комп'ютер як засіб пошуку, систематизації, зберігання, створення й тиражування інформації.

У соціокультурному плані міське населення можна поділити на: “чистих” містян – тих, хто тут народився і є носієм суто міської поведінки; “напівмістян”, які більш ніж половину життя прожили у місті та відійшли від сільської культури; міських “напівселян”, котрі демонструють поєднання сільської та міської культури; міських “селян”, що провели у селі більшу частину життя і не здатні цілком адаптуватися до міських умов. Звісно, така диференціація має умовний характер, однак фактом є те, що ментальність людини зберігає соціальні якості та властивості, сформовані саме у процесі первинної соціалізації. Засвоїти ті чи інші навички міського життя (наприклад, користування побутовими електроприладами, банківськими картками і т. ін.) – ще не означає оволодіти культурними нормами щодо розподілу часу на працю, побут, відпочинок, дозволя, щодо соціальної та міжособової комунікації тощо.

У працях соціологів, демографів, психологів наводиться перелік спільних рис, характерних для сільської та міської громад, а також відмінностей між ними, які, власне, детермінують міграційні переміщення та створюють додаткові складності в адаптації сільських мешканців до умов міста.

До спільних рис належать територіальність та виконання соціально-культурних функцій. Територіальність розглядається як основа поділу суспільства на спільноти за належністю їхніх членів до певної спільної території. Соціально-культурні функції забезпечують інтеграцію людей та їх комунікацію.

Доцільно розглянути й основні відмінності між міською та сільською спільнотами, до яких належать розмір території та густота населення, його динаміка і мобільність, а також структурна диференціація.

Розмір території та густота населення. Ідеться про сконцентрованість заселення, інтенсивність соціальних контактів та силу внутрішніх зв'язків між членами спільнот. Що більшою кількісно є соціальна спільнота, то слабші внутрішні зв'язки між її членами і менш помітні ознаки, якими ця спільнота характеризується. Соціальні стосунки в місті помітно тяжіють до конструювання певної ієрархії. І навпаки, комплексність та компактність сільської

громади виступають її основними спільнототвірними ознаками. Звідси – прояв таких психологічних рис, як замкнутість і самотність міського населення та щирість і відкритість серед селян¹.

Дослідження Стенлі Мілграма, відомого американського соціального психолога, фахівця у галузі соціальних мереж, довели, що розмір простору, а саме його недостатність, є чинником, що провокує агресивну поведінку людини. Мешканці міста є менш відкритими у спілкуванні, прагнуть зберегти свою автономію, свій особистий простір, незважаючи на те, що кількість людей, з якими вони контактують щодня, є завеликою. Така “безособовість” і призводить до можливості порушення соціальних правил і норм².

Динаміка і мобільність. Міська спільнота є різноманітною і кількісно, і якісно, що зумовлює високу насиченість життя її членів, зокрема щодо їхньої динаміки й мобільності. Завдяки цьому місто розвивається як простір культурної та інноваційної активності, натомість село є середовищем стабільності, збереження і трансляції традицій від покоління до покоління. Тобто міську спільноту можна розглядати як гетерогенну, а сільську – як переважно гомогенну. Велика скупченість людей у місті – з різними поглядами, думками, цінностями, варіантами поведінки – приводить до формування терпимості до всілякого різноманіття, а надто до нейтрального, навіть байдужого ставлення до інших, що є неминучим наслідком урбанізації. Своєю чергою гомогенне сільське світосприймання, як зазначалося, віддає перевагу одноманітності, консервативності тощо.

Структурна диференціація. У місті живе велика маса людей різних соціальних статусів, що різняться за рівнем доходів, обсягом влади, освітою, за ступенем престижності праці тощо. Така диференціація зумовлює функціональну залежність містян та визначає основу стосунків між ними як раціональну. Натомість сільська громада виглядає як більш єдина, однорідна, що є підставою для встановлення стосунків між селянами як переважно емоційних. До цього слід додати, що взаємини у міській спільноті мають здебіль-

¹ Див.: Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія / І. Г. Губеладзе. – К. : Міленіум, 2015. – 236 с.

² Див.: Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – СПб. : Питер, 2000. – 336 с.

шого формальний характер, тоді як участь у сільській громаді є для її членів особисто значущою.

Отже, міська і сільська спільноти мають доволі значні відмінності між собою, що позначається на формуванні психологічних особливостей їхніх членів. Тож молода людина, яка мігрувала із села до міста, опиняється в абсолютно інших умовах, ніж ті, які були звичними для неї, що, своєю чергою, викликає конфлікт між соціальною ідентичністю сільської молоді та реальною соціальною ситуацією.

Соціально-психологічні проблеми адаптації до міського способу життя

Сама зміна середовища автоматично не веде до перебудови світогляду індивіда, і навіть значні зовнішні зміни в людині не здатні перебудувати її свідомість. Можна сказати, що протягом усього життя мігрант перебуває у стані перманентної пристосовності.

У процесі адаптації вихідця із села зазвичай виділяють п'ять стадій. Перша – *підготовча*. Вона бере початок на колишньому місці проживання і є характерною для потенційних мігрантів. У цей період особливого значення набувають система освіти й виховання, вплив соціокультурного середовища. Майбутній мігрант готується – насамперед морально-психологічно – до зміни свого становища.

Другу стадію можна умовно розділити на два етапи: *переїзд і професійна переорієнтація*. Прибувши до міста, сільський мігрант стикається з незвичними формами контактів і темпами життя, які попервах роблять його самотнім. На поступове зникнення цього дискомфортного стану мають впливати не лише тривалість перебування в місті та заходи з освіти й виховання, а й активне залучення мігранта до нового середовища; тому дуже важливо, аби він налагодив особистісні контакти з колегами, сусідами тощо. Саме ці люди виступають для мігранта сполучною ланкою з різними видами міської життєдіяльності. І від того, наскільки продуктивним та комфортним буде спілкування на рівні особистості, багато в чому залежить адаптація сільського мігранта до міських умов.

Третя стадія – *залучення до виробництва*. Успішне її проходження залежить від багатьох показників, зокрема від того, наскільки характер праці та матеріальні статки відповідають очікуванням мігранта: адже кожна людина свідомо чи несвідомо синтезує самооцінку і оцінку зовнішніх можливостей, на підставі чого визначає лінію своєї поведінки, в тому числі ставлення до праці. Тут мають велике значення не тільки суто професійні чинники, а й характер спілкування в колективі, психологічний клімат підприємства.

Четверта стадія – це *акомодация* (тобто пристосування, адаптація), яка потребує значної самостійної активності мігранта. У рамках цієї стадії він не втрачає особливостей, притаманних йому до зміни місця проживання і сфери діяльності. Але поступовий вплив міського середовища стає для нього вирішальним у засвоєнні чинних нормативів поведінки.

П'ята стадія – *асиміляція* – характеризується повною й остаточною соціальною та психологічною перебудовою особистості мігранта, його цілковитим злиттям із місцевим середовищем (рис. 7). Існує й альтернативний варіант: чітке неприйняття нових соціокультурних умов і скочування на позиції маргінала.

Чинники, що впливають на процес інтеграції сільських жителів до міського соціуму. У цьому плані успішність інтеграції мігрантів насамперед залежить від *стану їхнього психічного здоров'я*. Т. П. Стефаненко розрізняє індивідуальні та групові показники. До перших належать: когнітивні властивості особистості (рівень толерантності, ступінь ригідності); спрямованість поведінкових реакцій у проблемній ситуації (зовнішньо звинувачувальна, самозвинувачувальна, нейтральна); схильність до депресивних розладів; рівень тривожності; система індивідуального психічного захисту.

Серед особистісних чинників, які сприяють адаптації до незвичних соціокультурних умов, виокремлюють *самоактуалізацію* (здатні до неї особистості більш продуктивно засвоюють цінності нового середовища), а також *життєвий досвід* індивіда (знання, мотивація, взаємини з місцевими жителями, статеві-вікові розбіжності, рівень освіти).

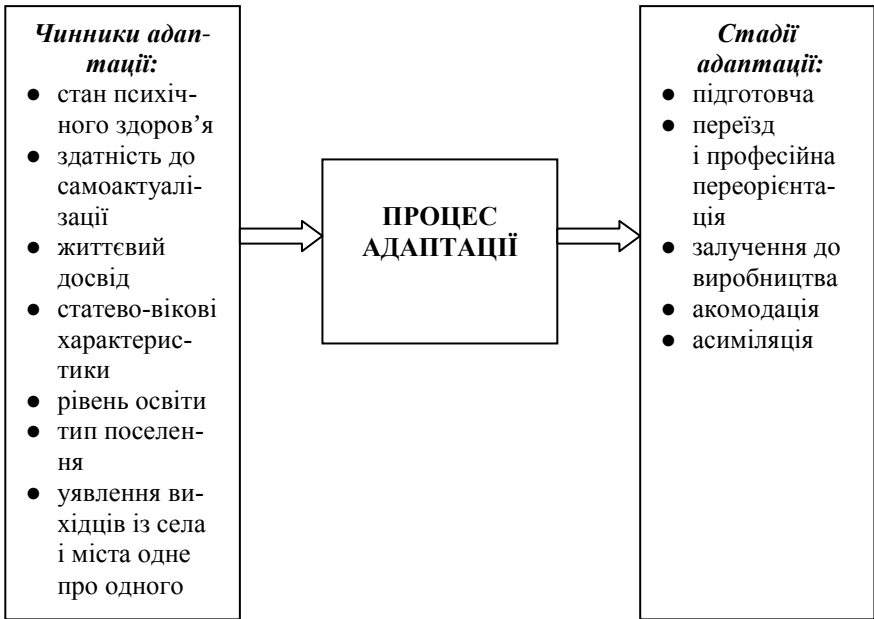

Рис. 7. Чинники і стадії адаптації вихідців із села до міського способу життя

Дослідження показують, що *чинник статі* неоднозначно впливає на процес інтеграції. Так, жінки гостріше переживають кризу особистісної та соціальної ідентичності. Підвищений рівень тривожності, пов'язаний з інтеграцією, доповнюють переживання за родичів, туманні уявлення про майбутнє тощо. Жінки більш фрустровані, емпатійні, консервативні, тому їм доволі складно інтегруватися до нового середовища.

Не менш важливим чинником є *вік мігранта*. Річ у тім, що з віком підвищується рівень незалежності цінностей та поведінки людини від зовнішніх впливів. Відтак більш гостро проблему соціокультурної інтеграції переживають особи старших поколінь, особливо передпенсійного віку. В рідних місцях їх поважали за досяг-

нення, особисті заслуги, а з переїздом до міста ситуація різко змінюється. Через це люди відчувають втрату сенсу як минулого, так і майбутнього. Натомість молоде покоління більш-менш швидко знаходить своє місце у новому оточенні та почувається більш комфортно. Що молодші за віком переселенці, то частіше вони обирають стратегію асиміляції.

Іще одним чинником адаптації є *освіта*. Чим вищий її рівень, тим більша ймовірність вибору та реалізації стратегії інтеграції. Тому не дивно, що студенти вишів, які є вихідцями із села, прагнуть залишитися в місті й після завершення навчання.

Соціокультурна інтеграція залежить від *типу поселення*. Коли розселення компактне, це веде до звуження свободи вибору місця проживання, до проблем із працевлаштуванням тощо. Своєю чергою дисперсний тип розселення пов'язаний з необхідністю придбання житла і отримання реєстрації. Якщо проблеми з житлом вирішено, то саме цей тип розселення позитивно впливає на подальшу інтеграцію, оскільки потреби людини задовольняються повніше. Практика свідчить, що на початковій стадії адаптації краще жити компактно, а потім – відділятися від спільноти¹.

Наприклад, студенти, які мешкають у гуртожитку, мають доступ до інформаційних та комунікаційних мереж, їх об'єднують загальні цілі, а також те, що всі вони не є місцевими жителями. Водночас саме це заважає їм налагоджувати відносини із містянами та іншими студентами, які орендують житло. Даються взнаки небажання змінювати звичну поведінку на таку, що є прийнятною в новому середовищі, схильність до відособленості, недовірливості тощо. Усе це аж ніяк не сприяє інтеграції сільської молоді.

Нарешті, слід зазначити такий чинник адаптації, як *уявлення вихідців із села і містян одне про одного*. Емпіричні дослідження засвідчують, що в уявленнях сучасних молодих містян сільська молодь постає як україномовна, працююча, дружелюбна, цілеспрям-

¹ Див.: Константинов В. В. Социально-психологическая адаптация вынужденных мигрантов в условиях диффузного или компактного проживания / В. В. Константинов // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 2. – С. 16–21.

мована, активна, комунікабельна, фізично сильна, невимоглива до одягу, неосвічена, щира, довірлива тощо. Міську ж молодь респонденти із села характеризували як російськомовну, модну, освічену, наполегливу, креативну, амбітну, брутальну, розбещену, лицемірну і т. д.

Описуючи сільську громаду, молодь зазначає, що вона є згуртованою, дружною, працьовитою, відкритою, комунікабельною, але при цьому лайливою, схильною до внутрішніх сварок. Члени цієї громади все знають одне про одного, полюбують пліткувати, проте завжди готові до взаємодопомоги. Для міської громади, на думку респондентів, характерні освіченість, байдужість до інших, першочерговість роботи, конкурентність, відчуженість, нещирість.

Отже, при переїзді до міста сільський житель стикається із низкою труднощів, зокрема психологічного плану, подолання яких залежить від його адаптивних орієнтацій та здібностей. Нове середовище зазвичай змушує мігранта змінювати усталені норми поведінки та ціннісні орієнтації відповідно до тих, що панують у міському середовищі.

Контрольні запитання

- ✓ Які чинники викликають внутрішню міграцію?
- ✓ Поясніть різницю між стаціонарною і маятниковою міграцією.
- ✓ Позитивні та негативні наслідки міграції сільського населення до міст.
- ✓ Основні відмінності сільського та міського культурних середовищ як просторів соціалізації особистості.
- ✓ Стадії адаптації вихідців із села до міського соціуму.
- ✓ Чинники інтеграції сільських жителів у міське середовище.

Рекомендована література

Барышева Ю. С. Социокультурная адаптация мигрантов в условиях современного мегаполиса: на примере Москвы : автореф. дис. на соискание уч. ступени канд. культурологии : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Барышева Юлия Сергеевна – М., 2007. – 22 с.

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

Берри Дж. Кросс-культурная психология: исследования и применение / Дж. Берри, А. Х. Пуртинга, М. Х. Сигалл, П. Р. Дасен. – Харьков : Гуманитар. центр, 2007. – 558 с.

Блинова О. Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : монографія / О. Є. Блинова. – Херсон : РІПО, 2011. – 486 с.

Гайдуцький А. П. Банки і міграційний капітал / А. П. Гайдуцький. – К. : Інфосистем, 2013. – 460 с.

Губеладзе І. Г. Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Губеладзе Ірина Гурамівна ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2012. – 235 с.

Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія / І. Г. Губеладзе. – К. : Міленіум, 2015. – 236 с.

Довгалева І. В. Социальные практики адаптации: идентификационный дискурс : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Довгалева Ирина Валерьевна. – Тверь, 2010. – 162 с.

Карцева Л. В. Городская и сельская культура как фактор социализации личности / Л. В. Карцева // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – № 1. – С. 28–33.

Константинов В. В. Социально-психологическая адаптация вынужденных мигрантов в условиях диффузного или компактного проживания / В. В. Константинов // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 2. – С. 16–21.

Купець О. Статистичний аналіз мятникової трудової міграції в Україні [Електронний ресурс] / О. Купець. – КНЕУ. – К., 2012. – С. 649–660. – Режим доступу : <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/3597/1/649%20-%20660.pdf>

Малиновская О. А. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в сучасній Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз :

аналіт. зап. [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська // Аналітичні матеріали. – 2015. – № 17. (Серія “Соціальна політика”). – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf

Миграционное движение населения: теория, политика, практика, перспективы [Электронный ресурс] / Моск. психол.-соц. ун-т ; под ред. Воробьевой О. Д., Топилина А. В. – М., 2013. – Режим доступа : <http://www.rfh.ru/downloads/Books/134293008.pdf> С.58

Микляева А. В. Городская идентичность жителя современного мегаполиса : ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска? / А. В. Микляева, П. В. Румянцева – СПб. : Речь, 2011. – 160 с.

Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / Стэнли Милграм. – СПб. : Питер, 2000. – 336 с.

Нагорняк Т. Л. Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. / Т. Л. Нагорняк // Політичні інститути і процеси. – 2016. – № 3. – С. 32–45.

Позняк О. Проблеми статистичного оцінювання обсягів незареєстрованого населення м. Києва / О. Позняк // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Економіка. – 2013. – № 134. – С. 61–64.

Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

Семенова Т. В. Городская ментальность: социально-психологическое исследование : монография / Т. В. Семенова. – Самара : СГПУ, 2008. – 354 с.

Смотрицкий А. В. Трансформация социальной идентичности добровольных мигрантов в условиях мегаполиса / А. В. Смотрицкий // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2015. – Вип. 2 (16). – С. 189–198.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 368 с.

Султанова Н. Д. Временной и содержательный аспекты в развитии личности вынужденных мигрантов / Н. Д. Султанова // Теоретические проблемы этнической и кросскультурной психологии : материалы Четвертой междунар. науч. конф. 30–31 мая 2014 г. : в 2 т. / Смолен. гуманитар. ун-т. – Смоленск, 2014. – Т. 2. – С. 136–140.

Хашиєва Л. В. Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства / Л. В. Хашиєва // Актуальні проблеми державного управління. – 2014. – № 1. – С. 276–283.

Шипилов А. В. Иное города [Электронный ресурс] / А. В. Шипилов. – Режим доступа : www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/06/09/.../shipilov2/pdf.

Boski P. Theoris, methods and applications of acculturation psychology (triangulation of conceptual and empirical perspectives) / Pawel Boski // Эмпирические проблемы этнической и кросскультурной психологии : материалы Четвертой междунар. науч. конф. 30–31 мая 2014 г. : в 2 т. / Смолен. гуманитар. ун-т. – Смоленск, 2014. – Т. 1. – 254 с.

Розділ 8

ВНУТРІШНЯ ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

- Наявний стан вимушеної міграції в Україні
- Соціокультурні та соціально-психологічні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у спільноти, що їх приймають
- Особливості психічного стану переселенців
- Потреба корекції ставлення місцевого населення до прибульців
- Роль соціального капіталу в адаптації вимушених переселенців

Наявний стан вимушеної міграції в Україні

Починаючи з 2014 р. в Україні відбуваються численні внутрішні переселення, що мають вимушений характер. За ці роки, згідно з урядовою інформацією, понад 1780 тис. жителів Донеччини, Луганщини та Криму стали переселенцями всередині країни. Як визначає Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”, внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, що постійно проживає на її території, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Іноді засоби масової інформації та окремі політичні діячі й чиновники називають внутрішніх переселенців біженцями, однак юридично це неправильно. У міжнародному праві під біженцями розуміють тих, хто змушений шукати притулку поза межами своєї батьківщини. У нашому ж випадку йдеться саме про внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Щоправда, Україна зробила свій “внесок” і в процес збільшення у світі загальної кількості біженців. За даними Європейського офісу біженців, наша країна – одна із шести країн, що направляють найбільшу кількість біженців до ЄС. Серед прохачів притулку, які прибувають зі Східної Європи, найбільш численну групу становлять саме громадяни України. На жаль, точних даних про їхню кількість немає: українці, що виїжджають до інших країн, вважають за краще “не світитися” як біженці через високу ймовірність отримати відмову у візі або у в’їзді до країни.

Особливу гостроту та важливість проблеми внутрішньо переміщених осіб підкреслює той факт, що в секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини запроваджено посаду представника Уповноваженого з питань дотримання прав ВПО та створено відповідний структурний підрозділ.

У розробленні національного законодавства щодо внутрішньо переміщених осіб Україна керується “Керівними принципами щодо питання про переміщення осіб всередині країни” Комісії ООН з прав людини від 11 лютого 1998 р. Світова спільнота виходить із того, що хоча чинне міжнародне гуманітарне право та норми із захисту прав людини поширюються на внутрішньо переміщених осіб, але в деяких аспектах вони недостатні для забезпечення їх належного захисту. “Керівні принципи...” не є обов’язковим правовим документом, проте вони засновані на нормах міжнародного права, передусім таких, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про статус біженців. “Керівні принципи...” деталізують положення названих актів, котрі відповідають специфічним потребам ВПО, і пояснюють, як їх слід застосовувати в умовах внутрішніх недобровільних переміщень. Ними передбачено захист від недобровільного переміщення, допомогу при переміщенні, гарантії безпечного повернення, переселення та

реінтеграції, а також визначено гарантії, що мають надаватися на всіх фазах процесу, або специфічні для кожної з них. Цей документ покликаний захистити ВПО від дискримінації, пов'язаної з їхнім становищем, забезпечити їм права і свободи, визначені міжнародним та національним законодавством. Разом із тим він не звільняє внутрішньо переміщених осіб від індивідуальної кримінальної відповідальності за здійснення геноциду, злочинів проти людяності чи воєнних злочинів.

У “Керівних принципах...” зазначено, що основний обов’язок і відповідальність за надання захисту і гуманітарної допомоги ВПО покладається на національну владу. ВПО мають право на достатній життєвий рівень. Їм має бути забезпечено доступ до продуктів харчування, тимчасового житла, необхідного одягу та базових медичних послуг, а за потреби – до психологічної та соціальної допомоги. Незаперечним їхнім правом є також доступ до освіти. Украй важливим постає принцип, відповідно до якого влада зобов’язана видавати ВПО всі документи, необхідні для визнання і реалізації їхніх прав, спростити заміну втрачених документів, не вимагати повернення людей у місця попереднього проживання за залишеними там документами.

Значну увагу в “Керівних принципах...” приділено діяльності гуманітарних організацій, співпраці з ними національних держав. Спеціальний доповідач ООН із прав людини щодо внутрішньо переміщених осіб, який регулярно доповідає Генеральній Асамблеї про ситуацію у відповідній сфері, неодноразово зазначав, що “Керівні принципи...” отримують дедалі ширше визнання, дедалі більше держав спираються на них, розробляючи власне законодавство.

Водночас міжнародні експерти застерігають щодо спрощеного розуміння цього документа, зокрема невинновданого застосування підходу, аналогічного до надання захисту біженцям. Розробникам національного законодавства варто враховувати, що на відміну від біженців, яким спеціальний правовий статус конче необхідний, оскільки вони втратили захист власної держави і змушені шукати його на чужій території, ВПО не потребують такого статусу, а отже й громіздких і складних процедур його визна-

чення. Вони перебувають на території власної держави, є її громадянами і користуються рівними з іншими громадянами правами.

Оскільки Україні довелося терміново розробляти законодавство щодо ВПО, тобто у сфері, де перед тим жодних напрацювань не існувало, “Керівні принципи...” видаються надійним орієнтиром для наших законотворців і мають бути ретельно вивчені та враховані. По-перше, в них акумульовано головні висновки світової політичної думки щодо проблеми, а по-друге, норми основних міжнародно-правових документів із захисту прав людини, на яких базуються “Керівні принципи...” і під якими стоїть підпис України, є частиною національного законодавства.

Міжнародними органами, які надають допомогу внутрішньо переміщеним особам, є Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародна організація міграції, Спеціальний представник ООН у справах осіб, які є переміщеними всередині країни.

Під основними ознаками вимушеності переміщення розуміють відсутність позитивної мотивації для нього, а також зміну умов проживання, коли виникає реальна загроза безпеці життєдіяльності за відсутності близької перспективи нормалізації ситуації. Вимушені міграції принципово відрізняються від добровільних, спрямованих на покращання матеріального та соціального становища, тим, що, навпаки, спричиняють утрату соціального статусу та руйнування добробуту переселенців.

За офіційними даними, найбільше внутрішньо переміщених осіб розмістилося в Харківській, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській областях та в м. Києві. Таким чином, більшість ВПО географічно розташовані в районах, що близькі до їхніх домівок і перебувають під контролем Українського уряду. Те, що переселенці залишаються неподалік від дому, означає, що вони прагнуть підтримувати тісні зв'язки із залишеними там членами сімей і турбуються про долю надбаного майна, а також передбачають можливість власного повернення.

Надмірна концентрація переселенців лягає важким тягарем на інфраструктуру, ринок праці та житла регіонів розселення. І цей тягар навряд чи легшатиме в осяжному майбутньому. Адже, за даними соціологів, частина ВПО орієнтується на постійне проживан-

ня в інших регіонах України. Зокрема, серед осіб, переміщених у західні області, таких 45 %. Тяжіння до переселення буде тим виразнішим, чим довше затягнеться конфлікт, чим руйнівнішими будуть його наслідки. Тому необхідно враховувати, що події на Донбасі можуть стати вагомим чинником перерозподілу населення територією України не лише в короткотерміновій, а й у середньостроковій перспективі.

Відповідно до результатів масового опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, 81% респондентів вважають, що переселенці повинні повернутися до місць постійного проживання, щойно це стане можливим; 57,1 % опитаних висловлюють думку, що переселенці перебувають у несприятливому становищі через свій статус. Якщо керуватися такою логікою, то мінімізація негативних наслідків у цій ситуації можлива лише за умов безпечного повернення і додаткових заходів з інтеграції мігрантів у нове для них середовище місць переселення¹.

Для забезпечення повернення людей до рідних домівок необхідні не лише припинення воєнних дій, а й створення безпечних умов для життєдіяльності, ліквідація розрухи, відновлення економічної діяльності та соціальної інфраструктури, що потребує значних коштів, зусиль та часу, оскільки негативні наслідки війни є масштабними.

Виходячи з наявної соціально-політичної ситуації в Україні остаточне повернення переселенців до своїх домівок поки відкладається на невизначений термін, тому доцільно сконцентрувати увагу фахівців та громадськості саме на успішній інтеграції мігрантів у приймальній спільноті. Серед усіх можливих стратегій адаптації людини до нових соціокультурних умов особливе значення має саме *інтеграція*, оскільки інші стратегії виявляються неефективними. Крім того, необхідно активно залучати вимушених переселенців до розв'язання їхніх проблем. Зволікання з рішучими діями щодо ВПО в надії тільки на їх повернення до місць попередньо-

¹ Див.: *Смаль В.* Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах: за матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей [науковий проект] / В. Смаль, О. Позняк. – К., 2016. – 93 с.

го проживання або на самоінтеграцію в нове середовище може призвести лише до погіршення соціального становища в державі.

Великою є імовірність виникнення таких *ризиків*¹:

- тривале утримання вимушених переселенців на соціальній допомозі, що робить людей інертними та формує утриманську психологію. До того ж це збільшує навантаження на державний бюджет. Як свідчить досвід, наприклад Азербайджану, основним джерелом доходів 71 % тамтешніх ВПО є урядова допомога, і лише для 18 % це заробітна плата;

- формування застійної бідності серед переселенців, зумовленої втратою накопиченого майна, житла, труднощами із працевлаштуванням та отриманням достатніх для нормального життя заробітків, значними витратами на оренду житла, зниженням життєвої активності;

- недостатня інтеграція вимушених внутрішніх переселенців у суспільство внаслідок відмінностей у ментальності мешканців сходу країни та відособленого проживання в місцях їх компактного розміщення при організованому переселенні, що спричиняє сегрегацію ВПО, їхню подальшу ізоляцію та відчуження від територіальної громади;

- виникнення напруження у взаєминах між ВПО та корінним населенням місць перебування, зумовленого різницею у стилях життя, оцінці причин конфлікту, матеріальному становищі, конкуренцією на ринку праці, а також у сфері розподілу соціальних ресурсів. Не відкидається також ризик використання такого напруження політичними силами, які мають на меті подальшу дестабілізацію ситуації в країні.

Під час розроблення заходів із вирішення нагальних проблем ВПО необхідно враховувати їхні думки щодо майбутніх перспектив. Адже різні моделі поведінки внутрішніх мігрантів потребують відповідних методів регулювання. Так, результати дослідження показали, що понад третину респондентів прагнуть повернутися на малу батьківщину, а менше третини не визначилися зі своїми пла-

¹Див. : Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2016. – 448 с.

нами на найближче майбутнє. Понад чверть опитаних вимушених переселенців вирішили залишитись у регіоні свого тимчасового перебування. Лише 3 % респондентів мають намір виїхати за кордон. Серед інших варіантів учасники дослідження дописували: “Хочу жити в Україні”, “Повернуся додому за умови повернення відповідних територій до складу України”¹.

Переважає більшість ВПО зазнали суттєвих матеріальних і моральних збитків, пов’язаних із:

- залишенням на окупованій території житла та майна, що їх накопичували десятиліттями;
- утратою роботи і стабільного джерела доходів, через що більшість переселенців не змогли швидко працевлаштуватися на новому місці, а значна їхня частина є безробітними і понині;
- переїздом та облаштуванням у регіоні переселення, що потребувало значних коштів; тривалим безробіттям, що призвело до суттєвого зменшення наявних заощаджень або до зростання боргів;
- утратою звичного соціально-побутового середовища (родичів, друзів, колег, сусідів, знайомих працівників соціальних служб та ін.), що є необхідною умовою стійкого розселення;
- тим, що в більшості ВПО на окупованій території залишилися родичі та майно, а це потребує періодичних поїздок на непідконтрольну Україні територію. Вартість послуг перевезення зросла в декілька разів, унаслідок чого ускладнюється й без того скрутне матеріальне становище ВПО.

Основні виклики, пов’язані з вимушеним переміщенням громадян, у перші місяці полягали в наданні гуманітарної підтримки – житла, їжі, одягу, доступу до ліків, медичного обслуговування, невідкладної психологічної допомоги. Але тоді, коли стало зрозуміло, що повернення вимушених переселенців до своїх домівок відтерміновується, гостро постали проблеми з їхнім працевлаштуванням або забезпеченням самозайнятості, психологічною реабілітацією, освітою, культурною та соціальною реінтеграцією тощо.

¹ Див. : Риндзак О. Т. Соціокультурні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональному вимірі / О. Т. Риндзак // Регіональна економіка. – 2016. – № 3. – С. 120–127.

Соціокультурні та соціально-психологічні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у спільноти, що їх приймають

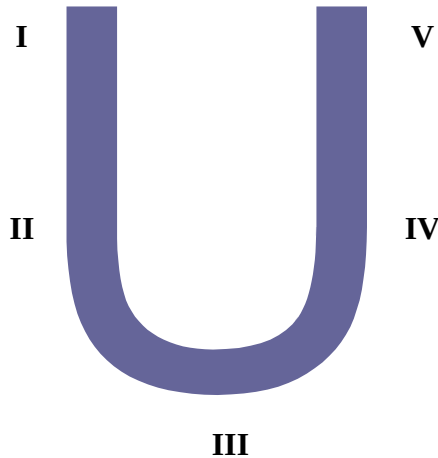
Зустріч з іншою соціокультурною реальністю змушує мігрантів відмовитися від звичного способу життя, правил і способів поведінки та прийняти нові, що часто призводить до культурного шоку чи навіть травмування. Хоча українською владою була запроваджена низка заходів, спрямованих на адаптацію вимушених мігрантів, поза увагою залишається поява нових соціокультурних настановлень як у вимушених мігрантів, так і загалом у населення України, що якісно впливає на їхню участь у суспільних відносинах, а отже потребує управління. Фахівці виокремлюють такі соціокультурні настановлення, що виникли внаслідок вимушеної міграції: самовизначення щодо українства; непевність щодо майбутнього; недовіра до чинної влади; пошук та використання альтернативних способів життєзабезпечення; покладання радше на долю, ніж на власну діяльність¹.

Масова міграція населення всередині країни пов'язана з низкою особливих проблем, які виникають як у самих ВПО, так і в суспільстві загалом. Зокрема відбувається абсолюте спрощення поведінки людини заради виживання, і це породжує загальну невідзначеність у суспільних відносинах. Отже, відсутність реальних можливостей щодо відновлення у найближчій перспективі контролю держави над тимчасово окупованими територіями зумовлює необхідність вироблення адекватних адаптаційних стратегій.

Для оцінювання адаптаційних стратегій вимушених переселенців доцільно застосувати теорію, в основу якої покладено гіпотезу про відповідність перебігу адаптації U-подібній кривій, частини якої відтворюють етапи цього процесу:

¹ Див.: Соловійов Є. В. Внутрішня міграція як об'єкт державного регулювання / Є. В. Соловійов // Теорія та практика державного управління. – 2016. – № 3 (54). – С. 1–5.

- перший етап: оптимістичні очікування та надії на майбутнє;
- другий етап: зростання негативного впливу середовища, що викликає в людини стан депресії та розчарування;
- третій етап: максимальний прояв симптомів безпорадності, виникнення психосоматичних розладів;
- четвертий етап: поява оптимізму, відчуття задоволеності та прийняття нових умов;
- п'ятий етап: цілковита адаптація (рис. 8).

I – оптимістичні очікування та надії на майбутнє; II – зростання негативного впливу середовища, що викликає в людини стан депресії та розчарування; III – максимальний прояв симптомів безпорадності, виникнення психосоматичних розладів; IV – поява оптимізму, відчуття задоволеності та прийняття нових умов; V – цілковита адаптація

Рис. 8. U-подібна крива, що відображає перебіг адаптації вимушених переселенців

Разом із цим частина вимушених переселенців не зможуть (чи не схочуть) повністю адаптуватися до нового середовища і піс-

ля нормалізації ситуації повернутися на попереднє місце проживання. Там їх чекають нові проблеми реадаптації, які знову повторять U-подібну криву¹.

У ситуації невизначеності навіть щодо найближчих перспектив для вимушених ВПО найбільш актуальною проблемою стає пошук своєрідного оптимуму між адаптаційною стратегією виживання та настановленням індивіда на активні дії з метою повноцінної участі у трудовій діяльності. Саме праця слугує не лише джерелом матеріальних статків, необхідних для підтримання життєдіяльності, а й засобом задоволення соціальної потреби в самовираженні. Однак напруга на місцевих ринках праці через істотне збільшення пропозиції робочої сили за рахунок вимушених переселенців не дає можливостей задоволення цієї потреби.

Причини, що ускладнюють інтеграцію ВПО у місцеву громаду України:

- невизначеність правового статусу ВПО і обмеженість доступу до загальнонаціональної програми підтримки. Слід зазначити, що майже кожна третя родина ВПО (а це відповідно понад 400 тис. сімей) уже двічі й більше змінювала місце проживання. Таке повторне переселення має вельми болісний, психотравматичний характер;

- упереджене ставлення до переселенців з боку представників міграційних служб і частини місцевого населення. Соціальний портрет мігрантів із зони бойових дій часом постає у громадській свідомості неправомірно спрощеним і надмірно узагальненим: це такий собі російськомовний “сепар”, що голосує за членів Опозиційного блоку. Такі неправомірні спрощення та узагальнення українське суспільство сприймаються патріотично налаштованими переселенцями, оскільки вектор їхнього переміщення частіше за все був обраний свідомо;

- психологічний чинник процесу адаптації переселенців. Важливою причиною, що спонукає їх виражати готовність до повернення додому, є складність, а інколи навіть неможливість соціаль-

¹ Надрага В. І. Проблеми вимушеної міграції населення в контексті концепції “суспільства ризику” / В. І. Надрага // Український соціум. – 2015. – №1 (52). – С. 134–141.

ної адаптації на новому місці. Проблеми адаптації ВПО суттєво пов'язані із цілковитою невизначеністю майбутнього територій, які вони вважають рідними. Така ситуація формує відповідне самопочуття людини, яка не живе вдома, але й глибоко не інтегрується у нову спільноту, сподіваючись на тимчасовість свого становища. Переселенцві важко приймати рішення стосовно роботи і, особливо, щодо організації побуту в нових умовах. Людина розуміє, що в неї начебто все є, але через недоступність до роками нажитого майна виявляється, що практично нічого немає. Тож побутове життя повноцінно не налагоджується, придбання речей, які б могли покращити побут, відкладається через їх наявність на окупованій території. Саме ця недоступна наявність створює дискомфорт, змушує людину постійно повертатися думками до власної домівки, що на підсвідомому рівні відсторонює її від нового середовища і заважає адаптації;

– економічний чинник. Відсутність роботи або робота, яка передбачає нижчу кваліфікацію (дискримінація при працевлаштуванні; невідповідність освіти та професії; найбільш популярні галузі серед зайнятих ВПО – торгівля, будівництво). Багато переселенців лишаються безробітними із власної ініціативи, бо цінують набуті кваліфікацію та знання і не дуже бажають нехтувати ними¹.

Окремо слід сказати про оприлюднення результатів наукових досліджень, а також публіцистичних текстів, що стосуються ВПО в Україні. Для налагодження та збереження діалогу в суспільстві, без якого неможлива інтеграція мігрантів, передовсім слід зважати на те, що:

– майже всі внутрішні переселенці є громадянами України. Відповідно вони мають ті самі права, що й інші громадяни, включно із правом на свободу висловлення поглядів і захист від дискримінації. Спроби фактичного обмеження цих прав є прямим порушенням законів нашої держави. Відокремлювати внутрішніх переселенців від громадян України є хибною практикою;

¹ Див.: *Нагорняк Т. Л.* Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. / Т. Л. Нагорняк // Політичне життя. – № 3. – 2016. – С. 32–45.

– вимушене переселення внаслідок окупації чи війни є травматичною або й трагічною ситуацією для переселенців. Його не варто розглядати як тест на політичну лояльність чи відданість певному політичному табору. Внутрішні переселенці – це люди, які не мали наміру покинути свої домівки, але були змушені зробити це, рятуючи себе і своїх близьких. Тож ставлення до всіх переселенців як до “прихованих прихильників Росії” чи, навпаки, “відданих єдиній Україні” може призвести до некоректного висвітлення їхнього становища. Вибір місця майбутнього проживання далеко не завжди пов’язаний з національно-державними чи патріотичними міркуваннями. Домінує мотив виживання, інтеграції у спільноту, що утруднюється в разі відсутності “провідника”, який може допомогти увійти у середовище. Вектор переселення зумовлюється переважно наявністю родичів (які можуть надати на початковому етапі неоплачуване місце проживання та допомогти з первинною інтеграцією у соціальні мережі), роботи чи перспективи її отримання, а також друзів, колег тощо¹;

– проблематика внутрішніх переселенців, як і біженців з України в інших країнах, активно використовується у політично-пропагандистських цілях. Тому для її висвітлення та оцінювання особливо важливими є критичне ставлення до повідомлень із не підтверджених джерел, використання лише перевірених даних (особливо якщо йдеться про конфліктні ситуації за участі переселенців);

– внутрішні переселенці походять із різних соціальних, етнічних, майнових, релігійних, професійних та інших спільнот. Вони так само різноманітні, як і мешканці інших регіонів України. Намагання, навіть мимохіть, представляти їх як гомогенну спільноту призведе до викривлення їхньої справжньої ситуації та їхніх потреб.

Дуже різними є причини та мотивація вибору переселенцями напрямку виїзду, тому в цих питаннях слід бути вкрай обережними

¹ Див.: Міхєєва О. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації / О. Міхєєва, В. Серeda // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні : зб. аналіт. матеріалів. – Львів: Галицька вид. спілка, 2015. – С. 9–49.

і толерантними та не розглядати всіх вимушених мігрантів як монолітну недиференційовану масу. Так само слід пам'ятати, що люди залишаються в окупованому Криму чи на територіях, підконтрольних псевдореспублікам, із різних причин: тут і нездатність забезпечити собі виїзд із матеріальних, фінансових чи медичних міркувань, і потреба дбати про старших родичів, які не в змозі прожити самостійно, і страх їхати у безвість, і бажання будь-що залишитися вдома, і безліч інших обставин. Тому не можна всіх цих людей зараховувати до протилежного табору.

Міжнародною громадською організацією “Інтерньюз” у 2015 р. було проведено дослідження інформаційних та комунікаційних потреб переселенців із красномовною назвою “У пастці пропагандистської війни. Покинуті. Розчаровані. Затавровані”, що здійснювалось у семи містах Східної України (Слов’янську, Дружківці, Краматорську, Святогірську, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі) та Києві. Метою було оцінювання поточних інформаційних потреб та доступу ВПО до інформації, а також ознайомлення з поточною ситуацією щодо національних та місцевих ЗМІ у Східній Україні.

Основні висновки дослідження:

- значна частка ВПО почувалися покинутими Українською державою (передусім через труднощі, які вони переживали на окупованих територіях, та складнощі із виїздом на контрольовану Урядом територію);
- не було ясності щодо змісту державного законодавства про ВПО та механізми допомоги їм;
- громадянське суспільство перебувало на передовій гуманітарного реагування, активно самоорганізовуючись через волонтерські центри та мережі інтернет;
- в інформаційному просторі України конче необхідна протидія негативному сприйняттю ВПО;
- у ЗМІ забагато повідомлень про війну і замало про гуманітарну кризу.

Ситуація озброєного насильства та ідейного протистояння полегшує формування стереотипів та схильність до різкіших, радикальніших дій. Аби не сприяти формуванню невинувато негативно образу внутрішніх переселенців як таких, варто уникати ак-

центрування на регіональному походженні особи, “прив’язуючи” її до негативних характеристик, винесення оцінкових суджень стосовно всіх внутрішніх переселенців чи їхніх груп без поінформованості щодо індивідуальних ситуацій.

Типологія внутрішньо переміщених осіб. У комплексному дослідженні “Забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб” (Центр політичних студій та аналітики) наголошувалося на існуванні серед ВПО різних *мотиваційно-поведінкових типів*.

“Адаптанти” – ті, хто всіляко намагається пристосуватися до нового соціального середовища, до нової території. Найчастіше вони самі орендують житло, самостійно шукають роботу чи організовують власну справу. Наприклад, приватні підприємці переносять сюди свій бізнес або перебудовуються під умови регіону, шукають нові сфери діяльності.

“Утриманці”. Їхня стратегія – заробити на своєму статусі, “вичавити” максимум грошей з усіх можливих допомог. Початковий мотив – частіше за все виживання, потім це входить у звичку і стає способом життя. Соціальне утриманство особливо культивується у модульних містечках, гуртожитках та інших соціально організованих місцях скупчення ВПО, які стали об’єктом уваги цілого ряду організацій, що постійно надають їм допомогу. Вік і соціальний статус “утриманців” різні.

“Тимчасові”. Орієнтовані на повернення додому. Живуть в очікуванні дива і часто за інерцією, а ще частіше – у депресії, ілюзіях, мріях. Мають хронічний посттравматичний синдром. Тікають від дійсності, іноді в алкоголь. Потребують психологічної допомоги та стимулювання. Не можуть, а частіше не хочуть адаптуватися. Це люди різного віку, але переважно старші 45 років. У минулому – часто держслужбовці із середніми доходами або нижче середніх, соціально пасивні, аполітичні. Найчастіше проживають у соціальних осередках – гуртожитках, санаторіях, готелях тощо.

Цілком зрозуміло, що органи державної влади, практичні психологи та соціальні працівники мають по-різному будувати свою роботу з кожним типом ВПО. Але стратегічні пріоритети цієї роботи мають бути спільними. Міжособове спілкування переселен-

ців та членів приймальних громад, долучення до місцевих звичаїв і традицій, проведення спільних культурно-мистецьких заходів – усе це важливі складові соціальної інтеграції ВПО. Тим більше це важливо для зниження соціальної напруги між проукраїнськи налаштованими членами громади, що приймає, і тими переселенцями, котрі індиферентно ставляться до проявів сепаратизму на Донбасі.

Особливості психічного стану переселенців

У соціологічній, економічній, політологічній, етнографічній літературі практично не аналізується особистість вимушеного мігранта. Переселенці здебільшого описуються як певна однорідна маса, яка диференціюється лише за рівнем освіти, урбаністичними, демографічними особливостями. Внутрішні, особистісні якості цих людей переважно залишаються поза розглядом, вивчається хіба що вплив зовнішніх несприятливих чинників на адаптацію переселенців. Проблеми ж суто психологічні, як-то: переживання мігрантів, їхні страхи та надії, певні стереотипи свідомості та безліч інших – і досі потребують належного розв’язання.

Для вимушених мігрантів характерними є різні рівні негативних переживань із приводу ситуації, що склалася. В одному з досліджень¹ було виявлено цілу низку факторів, які зумовлювали інтенсивність і глибину таких переживань:

- регіон вибуття (92 % людей мігрували із місць підвищеної небезпеки: Донецька, Луганська, Маріуполя, Макіївки, Горлівки тощо);
- загроза життю (майже половина респондентів пережили цю загрозу до моменту прийняття рішення про переїзд);
- незапланованість переїзду (більше половини переселенців виїжджали раптово, прагнучи врятувати життя собі та своїм близь-

¹ Панич О. Е. Психологические проявления адаптации вынужденных мигрантов из Украины / О. Е. Панич, Э. Э. Агапова // APRIORI. Серия: Гуманитарные науки : электрон. науч. журн. – 2015. – № 3. – Режим доступа: www.apriori-journal.ru

ким, що зумовлювало сильний стрес і, надалі, низький рівень адаптації до нових життєвих умов);

- обставини переїзду (для 16 % респондентів він виявився надзвичайно емоційно й фізично важким, оскільки супроводжувався обстрілами, подоланням блокпостів і, відповідно, переживанням сильного страху, невизначеності, безвиході);

- переїзд на самоті (кожна п'ята людина переселялася саме так, що значно збільшувало її негативні переживання);

- соціальні зв'язки (кожний п'ятий мігрант не мав у регіоні переселення жодних соціальних контактів);

- відсутність прагнення покинути місце проживання до воєнних дій (третина респондентів раніше не планували кудись переїхати і тому факт міграції пережили дуже болісно);

- перебування рідних і близьких в умовах небезпеки (51 % респондентів);

- труднощі із працевлаштуванням, проживанням (12 %);

- самопочуття і стан здоров'я (14 % опитаних указували на такі психосоматичні симптоми, як безсоння, головний біль, біль у ділянці серця, різке зниження ваги);

- житло-побутові умови (12 % переселенців пригнічені через те, що їм доводиться просити в людей речі, тоді як удома лишилося їхнє майно);

- ставлення чиновників до мігрантів (10 % переселенців зазначили недоброчинність місцевої влади);

- ставлення місцевого населення (12 % мігрантів указують на насторожене ставлення до них корінних жителів, яке викликає відчуття психологічного дискомфорту, меншовартості, непотрібності, спричинює соціальну ізоляцію тощо);

- характер психологічного і емоційного стану (26 % респондентів зазначали свій важкий психологічний та емоційний стан, супроводжуваний сильними негативними переживаннями, які відображаються на всій життєдіяльності особистості);

- ностальгія (майже третина мігрантів відчувають непереборну тугу за малою батьківщиною, рідними, будинком тощо);

- брак психологічної та соціальної підтримки (4 %) – ця категорія людей найбільшою мірою почувається самотньою і захищеною.

Результати контент-аналізу виявили серед вимушених мігрантів високий рівень інтенсивності негативних переживань, зумовлених такими факторами, як небезпека перебування до еміграції в зоні воєнних дій, незапланованість переїзду, перебування рідних і близьких у місцях підвищеної небезпеки.

Серед найбільших труднощів, з якими стикаються мігранти в незнайомому місці, – відсутність взаємозв'язків, своєрідний вакуум. Саме тому наявність соціальної підтримки з боку держави є конче важливою, а психологічна підтримка родичів та знайомих важить більше, ніж матеріальна допомога.

Соціальна адаптація залежить не тільки від зовнішніх чинників, а й від цілей та ціннісних орієнтацій індивіда, від особистісних можливостей досягнення цих цілей у новому середовищі, від прийняття індивідом соціальної ролі, від його потреб, інтересів та настановлень на успішну інтеграцію в нову спільноту.

Можна зазначити взаємозв'язок зовнішніх та внутрішніх чинників адаптації переселенців. По-перше, сила впливу зовнішніх чинників значною мірою залежить від внутрішніх, особистісних характеристик самих мігрантів. Зовнішні чинники переломлюються через вибір особливої стратегії переїзду та поведінки мігрантів, через активність суб'єктів міграції, через їхні освітньо-кваліфікаційні та демографічні особливості, через потреби різних груп мігрантів, їхні інтереси тощо. По-друге, за певних обставин чинниками, що визначають успіх адаптації, є саме внутрішні чинники, а зовнішні слугують лише тлом, створюють умови для їх прояву. І, по-третє, зовнішні та внутрішні чинники подеколи можуть взаємоперетворюватися, виступаючи або у ролі зовнішніх обставин, або у ролі внутрішніх детермінант адаптації.

Потреба корекції ставлення місцевого населення до прибульців

У міграційному процесі беруть участь дві сторони: одна з них займає активну позицію (мігранти), а інша – пасивну (приймальне населення). І тут виникає нагальна необхідність у взаємному пристосуванні один до одного шляхом безпосередньої взаємодії.

Мігранти стикаються із двома основними проблемами: неприйняття їх корінним населенням, до якого вони потрапили проти своєї волі, і фрустрацією їхніх базових потреб. Зокрема, чимало опитаних переселенців висловлювали такі думки: “Немає упевненості в майбутньому”; “Немає перспектив у роботі”, “Потрібно мати міцні нерви, аби хоча б вижити”.

Коли ВПО потрапляють у нове соціальне середовище, у них перебудовуються деякі особистісні якості, патерни поведінки, настановлення, погляди і цінності. Зі свого боку населення, що їх приймає, задовольняючи адаптаційні потреби вимушених мігрантів, також має певним чином коригувати чинну соціокультурну систему. Серед основних показників успішності соціокультурної адаптації мігрантів дослідники називають налагодження позитивних зв'язків із новим соціальним середовищем, розв'язання щоденних життєвих проблем (школа, родина, робота, побут). Водночас констатується, що для мігрантів характерні брак упевненості в собі, недовіра до оточення, психосоматичні негаразди. Почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності, нездійснення бажань виражаються в мігрантів у проявах гніву, агресивності й ворожості до представників регіону, що приймає.

І ці прояви іноді провокує ставлення корінного населення. Не секрет, що в нього часом саме слово “мігрант” або “переселенець” апіорі викликає негативні емоції. У відносинах між громадою, що приймає, та мігрантом вирішальну роль відіграють саме соціально-психологічні й культурні особливості сприйняття одне одного. На жаль, у цій сфері існують певні стереотипи, міфи і навіть фобії.

Ставлення приймального населення до ВПО, як правило, амбівалентне: симпатія – антипатія, співчуття – агресія; допомога – протидія і т. п. Образ мігранта не завжди має раціональний характер, як і будь-який соціокультурний феномен. Річ у тім, що люди схильні орієнтуватися не стільки на соціальну практику або власний досвід, скільки на громадську думку. Усталені в ній стереотипи досить міцні, і їх подолання можливе лише за умови значної трансформації ставлення населення до мігрантів. Тобто у вирішенні даного питання існує певне замкнене коло.

Головним джерелом формування образу мігранта виступають засоби масової інформації, оскільки в реальності з переселенцями

безпосередньо контактує тільки кожний п'ятий громадянин країни. І тут доводиться визнати доволі суб'єктивне створення образу ВПО у свідомості суспільства.

Основне питання, що стосується формування медійниками різноманітних образів і стереотипів, – це питання реальності, що її подають ЗМІ. Процес конструювання такої соціальної реальності передбачає як добір певних повідомлень із величезної кількості інформації, що надходить щодня з різних джерел, так і рішення щодо того, в якій формі й коли інформація надійде до аудиторії. Для більшості населення телебачення та інтернет виступають головними джерелами інформації, достовірність якої, втім, може бути недостатньо високою. Сучасні інформаційні ресурси влаштовані таким чином, що коли певне повідомлення потрапляє в ефір, то зрозуміло, що це просто комусь потрібно.

Назагал в образі вимушеного мігранта, створюваному ЗМІ, можна виділити три типи:

- перший тип містить переважно негативні характеристики, хоча й у завуальованій формі. Серед них – загроза економічному становищу місцевого населення, загострення ситуації із соціальними благами (робочі вакансії, місця в школах, дитячих садках і т. д.);

- другий тип має не стільки позитивний, скільки співчутливий характер. Мігранти – це співвітчизники, жертви воєнних дій, у більшості це прості люди, які опинилися в скрутній життєвій ситуації. На новому місці їм складно освоїтися, і тому вони потребують особливої уваги і допомоги;

- третій тип трапляється в мас-медіа дуже рідко. Внутрішньо переміщені особи – це люди, близькі до корінного населення за мовою, культурою, звичаями, цінностями тощо. Серед них багато кваліфікованих фахівців, що мають бажання і готовність працювати на благо країни і можуть зробити свій внесок у її економіку¹.

¹ Гриценко В. В. Образ мигранта-соотечественника в средствах массовой информации / В. В. Гриценко, М. Н. Ефременкова // Социально-психологические проблемы современного общества и человека: пути решения : материалы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 29–30 октяб. 2015 г. / под ред. А. П. Орловой. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2015. – С. 6–9.

Якщо порівнювати між собою перші два типи образу мігранта, то другий тип, безсумнівно, є більш прийнятним і сприяє успішній взаємодії корінного населення з прибульцями. Однак коли державою створюються привілейовані умови для переселенців (фінансове забезпечення, надання соціально-психологічної підтримки, житло, робота і т. ін.), це може неоднозначно впливати на корінне населення, яке відчуватиме себе певною мірою упослідженим.

Не менш важливе значення мають соціальні очікування місцевої людності від ВПО. Слід наголосити, що тут переважають негативні настрої. У рамках проекту “Діалог і примирення в регіонах України” було проведено дослідження стереотипів щодо ВПО у восьми великих містах і двох містах, близьких до територій, непідконтрольних Українській владі. Ось декілька основних думок, висловлених на адресу переселенців: “Чужі за духом”; “Підозріливо ставляться до спільнот, які їх прийняли”; “Не прагнуть працювати”; “Не можуть інтегруватися через різні погляди на ситуацію в Україні”; “Вважають, що їм усі винні”, тощо. Така налаштованість багато в чому пояснює напружені відносини між корінним і прибулим населенням.

Отже, наявність крайніх полюсів у ставленні один до одного учасників міграційного процесу тільки ускладнює ситуацію. Більш адаптивними і конструктивними є емоційно-нейтральні та безоцінкові позиції.

Одне із досліджень ставлення приймальних спільнот до внутрішньо переміщених осіб засвідчило: переважна більшість опитаних (81%) згодні з тим, що переселенці повинні повернутися додому при першій нагоді. Зазначалося, що мігранти створюють додаткове навантаження на систему соціального захисту населення, працевлаштування, навчально-виховні заклади. При цьому респонденти фактично розділилися навпіл: половина з них вважала, що вимушені мігранти перебувають у несприятливому становищі через свій статус внутрішньо переміщених осіб, а друга половина цю думку заперечувала¹.

¹ Див. : Отношения между переселенцами и местными жителями в Украине ухудшаются : исследование. – Режим доступа: <http://www.mediaport.ua/otnosheniya-mezhdu-pereselencami-i-mestnymi-zhitelyami-v-ukraine-uhudshayutsya-issledovanie>.

Формування образу вимушених переселенців і відтак ставлення до них, як зазначалося, має амбівалентний характер. Зазвичай спочатку надходить інформація із різних джерел, яка презентує мігрантів або як “агресорів”, або як “заручників ситуації”. Наступний етап – це сприйняття інформації залежно від особистісних факторів (погляди, цінності, культура і т. п.). Як наслідок – або побоювання та упереджене ставлення до “агресорів”, або надання соціальної підтримки та допомоги “жертвам” і “постраждалим”.

У нашому емпіричному дослідженні соціально-психологічних особливостей ставлення місцевого населення до вимушених переселенців було висунуто припущення, що одним із факторів цього ставлення може слугувати рівень задоволеності / незадоволеності деякими сферами власного життя (фінансове становище, місце роботи, сімейний стан, упевненість / непевність у своїх силах і т. ін.). Тобто припускалося, що чим нестабільнішою є життєва ситуація людини, тим більшу загрозу в її уяві становлять вимушені переселенці. Число і вік власних дітей також впливають на ставлення до ВПО, чиї діти претендують на місця в дошкільних та навчальних закладах.

Як засвідчують отримані нами дані, власним фінансовим становищем повністю були задоволені 12 % місцевих мешканців, повністю не задоволені – 8 %, а 80 % задовольнялися тим, що мають (“На життя вистачає”). Мали переселенців у колі своїх знайомих лише 20 % усієї вибірки.

Дані щодо безпосереднього ставлення до переселенців розподілилися так: 24 % вважали, що мігранти із псевдореспублік і Криму мають значні пільги та переваги перед корінним населенням у працевлаштуванні, отриманні житла, соціальній допомозі тощо, 44 % погоджувалися із цим лише частково, і 32 % повністю це заперечували.

Аби визначити, який образ мігранта-співвітчизника сформувався у свідомості приймального населення, було запропоновано три варіанти відповіді. В результаті 60 % вважали переселенців “гостями”, які підтримують чинні правила і вимоги та задовольняються тим, що їм пропонують; 20 % розцінювали їх як “імітованих жертв”, котрі встановлюють власні правила та вимагають до себе виняткового ставлення; 20 % сприймали ВПО як “дійсних жертв”,

яким насправді складно пристосуватися до нових умов життя, яким потрібна допомога і особливі умови, оскільки вони на це заслуговують.

На підставі отриманих даних було з'ясовано, що характер стосунків із вимушеними переселенцями залежить від того, наскільки корінне населення задоволене власною кар'єрою, а саме: відповідність їхньої роботи власним інтересам і очікуванням; характер взаємин із колегами (дискомфортний чи гармонійний); задоволеність фінансовим становищем; можливість перспектив розвитку. Тобто якщо робочі місця постійного населення не відповідають цим критеріям, то існує більша ймовірність упередженого ставлення до мігрантів. Оскільки процес міграції апіорі сприймається як масове явище, новоприбулі групи людей виглядають потенційними конкурентами у працевлаштуванні.

Щільно пов'язаний із питанням конкуренції такий показник, як особисті досягнення. Пряма кореляція свідчить про те, що чим упевненіша в собі особистість, тим менш загрозливим для неї убагащується процес внутрішньої міграції. Почуття власної гідності дає людині простір і можливості для допомоги іншим людям, які її потребують.

Іще один важливий фактор, що впливає на ставлення постійного населення до мігрантів, – характер спілкування із найближчим оточенням, який зумовлює загальну налаштованість людини. У разі відсутності щирості, відкритості й теплоти у взаємодії із друзями, дітьми, партнерами можливі два варіанти поведінки:

- намагання через установа нових контактів і пошук знайомств (у даному випадку з мігрантами) задовольнити дефіцитарну потребу у сприятливій, гармонійній атмосфері комунікацій;
- незадовільні відносини у наявних комунікаціях поширюються на нових осіб, які трапляються в житті людини.

Конструктивною – як для постійного населення, так і для внутрішніх мігрантів – є саме перша стратегія поведінки. Це дозволяє якщо не спростити, то хоча б не ускладнити процес взаємної адаптації обох груп. Завдяки ефективній комунікації можна краще і швидше зрозуміти одне одного, узгодити розбіжності в поглядах на ту чи іншу ситуацію. Тим більше коли йдеться про жителів однієї

країни, консенсусу досягти значно простіше – навіть за деяких відмінностей у традиціях, звичаях тощо.

Через ситуацію, що склалася в нашій державі, внутрішнє переміщення людей із зон бойових дій є неминучим, тому потрібно бути готовими до того, що в деяких регіонах густота населення буде збільшуватися, а відтак і конкуренція істотно зростатиме. За умови ефективної комунікації та взаємодії місцевого і прибулого населення із цього можна навіть отримати певний зиск: адже наявність конкурентів – кращий стимул подальшого зростання. І навпаки: у разі ескалації соціальних непорозумінь такий розвиток подій може лише підсилити напруженість між жителями різних регіонів України.

Роль соціального капіталу в адаптації вимушених переселенців

Серед показників адаптації мігрантів дослідники виділяють залучення до соціального життя спільноти, постійну роботу й активну взаємодію з колегами, наявність друзів і знайомих серед місцевого населення. Наш аналіз соціально-психологічної адаптації українських трудових мігрантів у країнах зарубіжжя підтвердив вагомість цих факторів¹. Особливо слід підкреслити значущість для мігранта соціальної підтримки, що сприяє добробуту особистості, з одного боку, та забезпечує можливість інтеграції переселенців у нову спільноту, з іншого.

Поняття “соціальний капітал” якраз і пояснює сукупність психологічних відносин, які можуть бути конвертовані в інші форми капіталу або ж викликати певні позитивні ефекти, одним з яких є більш успішна адаптація мігрантів². Спираючись на дослідження

¹ Блинова О. Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : монографія / О. Є. Блинова. – Херсон : РІПО, 2011. – 486 с.

² Татарко А. Н. Взаимосвязь доверия с аккультурационными установками (на примере украинцев в России и русских в Латвии) / А. Н. Татарко // Культурно-историческая психология. – 2016. – Т. 12. – № 1. – С. 76–84.

Р. Патнама, прийнято виділяти два типи соціального капіталу: перший об'єднує нас із членами своєї групи, згуртовуючи її зсередини (bonding), а другий пов'язує (bridging) нас із представниками інших груп. Об'єднувальний соціальний капітал – це ресурс відносин індивідів із близькими характеристиками (родинні чи дружні стосунки), а пов'язувальний соціальний капітал будується на основі відносин між різними соціальними групами (зв'язки у межах громадських організацій та спільнот, формальні зв'язки).

На початкових етапах акультурації соціальний капітал допомагає вимушеним переселенцям адаптуватися. При цьому слід вирізняти соціальний капітал усередині групи мігрантів та соціальний капітал, який виходить за межі їхньої спільноти і характеризує залучення мігрантів до життя приймального суспільства. Для успішної акультурації та адаптації мігрантів важливий насамперед соціальний капітал, що виходить за межі спільноти. Соціальна мобільність особистості, спілкування в мікро- і макрогрупах ведуть до успішної інтеграції вимушених мігрантів і до їхньої орієнтації на довгострокові цілі у новому суспільстві. “Особистість і групи з різномірною мережею контактів, що ототожнюють себе з більш широкими соціальними категоріями, – пише Т. О. Нестик, – будують більш довгострокові плани, характеризуються тривалішою колективною часовою перспективою, тобто схильні думати про більш віддалене колективне майбутнє”¹.

Деадаптація мігрантів, навпаки, характеризується почуттям втрати цінностей минулого життя, емоційною нестійкістю, непевністю у сьогоденні та майбутті, замкнутістю у вузькому колі комунікації, обмеженістю контактів із корінним населенням.

ВПО частіше мають більший об'єднувальний, а не пов'язувальний соціальний капітал – соціальна підтримка родинних мереж стає основним ресурсом. Як показали результати аналізу бази даних дослідження “Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні”, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка,

¹ Нестик Т. А. Социально-психологические механизмы долгосрочной ориентации / Т. А. Нестик // Социальная и экономическая психология. – 2016. – Т. 1. – № 4. – С. 33.

соціальний капітал жінок-ВПО відрізняється від соціального капіталу жінок із загалу населення країни. Тож перші переважно покладалися на слабкі зв'язки, тоді як представниці загалу віддавали перевагу зв'язкам сильним. Підтримка родичів для ВПО є важливою, але обмежує взаємодію з місцевими громадами та інституціями – основне джерело формування об'єднувального соціального капіталу. Налагодження соціальних зв'язків з іншими ВПО є базою соціально-психологічної підтримки, проте має низький потенціал з погляду доступу до ринку праці. Розбудова об'єднувальних соціальних мереж ВПО у приймальних громадах виступає пріоритетним чинником успішної соціальної інтеграції¹.

Соціальний капітал розглядається на рівні особистості та міжособових стосунків, на рівні групи і міжгрупових відносин, на решті на рівні всього суспільства. Серед показників соціального капіталу на рівні міжособових стосунків виділяються: рівень міжособової довіри, міцність і якість взаємин; на рівні міжгрупових відносин – групова довіра, націленість на тривале співробітництво; на рівні суспільних відносин – генералізована довіра, залучення громадян до добровільних об'єднань та асоціацій, соціальна активність.

Інтеграція як найефективніша стратегія адаптації вимушених мігрантів у приймальному суспільстві орієнтована на вихід за межі свого мікросоціуму і більш активне залучення до широких соціальних мереж. При цьому ресурси останніх застосовуються для вирішення власних проблем переселенців, тобто вони послуговуються більш широкою соціальною категоризацією і ототожнюють себе з регіональним та суспільним вимірами.

Якщо мігранти та члени приймальної спільноти створюють певні об'єднання, то основною умовою їхнього безконфліктного існування має бути підпорядкованість обох груп спільним інтересам. У масштабах усього суспільства умовою формування соціального капіталу є інтеграція соціальних капіталів усіх його верств і груп, зорієнтованих на загальноновизнані цінності.

¹ Див. : *Середа Ю. В.* Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні [Електронний ресурс] / Ю. В. Середа // Український соціум. – 2015. – № 3 (54). – Режим доступу: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-3-2015ukr/29-41.pdf>

Соціальний капітал сприяє налагодженню соціальних зв'язків між окремими групами соціуму (наприклад мігрантами та місцевим населенням) і тим самим веде до формування спільної ідентичності. Як відтворення зв'язків між людьми, соціальний капітал ґрунтується на спільних традиціях і звичаях. Відповідальність та взаємодія в інтересах усього суспільства оцінюються як соціальний капітал за умови несуперечності інтересів окремих груп спільним інтересам суспільства.

Групова ідентичність людей, зокрема національна, формується тоді, коли вони разом розв'язують проблеми спільного проживання, спілкуються та взаємодіють у ході спільної діяльності, відчують потребу в єднанні. Мешканці різних регіонів України мають різну історію, традиції, мову спілкування. Але в процесі взаємодії, пізнання особливостей одне одного, визнання специфіки різних регіонів перед ними відкривається перспектива порозуміння та єднання, ідентифікації себе з єдиною великою спільнотою, якою є українська політична нація.

Державна політика щодо внутрішньої міграції передбачає цілий комплекс дій, зокрема:

- 1) у питаннях розселення ВПО робити акцент передовсім на пошуки довготривалих рішень з урахуванням життєвих планів конкретних осіб та інтересів розвитку регіонів розселення;

- 2) уникати компактного поселення ВПО, оскільки воно ускладнює інтеграцію до місцевих громад та загрожує сегрегацією цієї категорії населення;

- 3) виявляти серед ВПО тих, хто бажає переселитися для постійного проживання в інший регіон. Паралельно вивчати можливості прийняття і потреби регіонів у переселенцях, ураховуючи перспективи використання їхнього потенціалу та економічної активності в інтересах розвитку;

- 4) зважаючи на доволі високу мобільність ВПО, розробити проекти альтернативного розселення з урахуванням можливостей працевлаштування, розв'язання житлового питання та перспектив регіонального розвитку;

5) змістити акцент із надання пільг переселенцям на підтримку регіонів розселення¹.

З моменту набуття особою статусу внутрішньо переміщеної (фактично з моменту отримання нею довідки про взяття на облік) держава здійснює забезпечення прав і свобод ВПО, регулюючи на-самперед їхнє соціально-економічне забезпечення. При цьому державне регулювання на даному етапі внутрішньої вимушеної міграції має виражатись у гарантуванні національної безпеки України: адже цілісність держави залежить і від якості соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб, і від рівня національної ідентичності населення.

Контрольні запитання

- ✓ Чим поняття “внутрішньо переміщена особа” відрізняється від поняття “біженец”?
- ✓ Назвіть основні правові документи, що регулюють становище ВПО та є основою для надання їм допомоги. Які міжнародні установи опікуються проблемами ВПО?
- ✓ Соціально-психологічні проблеми ВПО.
- ✓ Особливості ставлення постійного населення регіону, що приймає, до вимушених переселенців.
- ✓ Схарактеризуйте типи ВПО. Як, на вашу думку, слід урахувати цю типологію для побудови стратегії надання допомоги переселенцям?
- ✓ Які порушення психологічного благополуччя людини виникають унаслідок її вимушеного переселення?
- ✓ Як впливає соціальний капітал ВПО на успішність їхньої адаптації в регіоні переселення?

¹ Див. : Малиновська О. А. Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська ; Нац. ін-т стратег. досл. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_prob1-a598d.pdf

Рекомендована література

Блинова О. Є. Соціально-психологічні особливості ставлення приймаючої спільноти до вимушених переселенців / О. Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2017. – Вип. 3. – Т. 2. – С. 136–142.

В Україні з'явився омбудсмен з переселенців [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/1040056-v-ukrajini-zyavivsyia-ombudsmen-z-pereselentsiv.html>

Вашека Т. В. Зв'язок соціально-психологічної адаптації переселенців із Донецької та Луганської областей із вибором ними копінг-стратегій / Т. В. Вашека, І. С. Гічан, К. І. Гічан // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2016. – № 2-3 (5-6). – С. 22–29.

Відбулася презентація результатів соціологічного опитування населення України щодо ставлення до внутрішньо переміщених осіб. [Електронний ресурс] : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249101863&cat_id=244277212 (дата звернення: 04.12.2016).

Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2016. – 448 с.

Гатальская Г. В. Феноменология переживаний и успешность адаптации вынужденных мигрантов / Г. В. Гатальская, К. Н. Джиганская // Российский психологический журнал. – 2016. – Т. 13. – № 3. – С. 10–25.

Гриценко В. В. Образ мигранта-соотечественника в средствах массовой информации / В. В. Гриценко, М. Н. Ефременкова // Социально-психологические проблемы современного общества и человека: пути решения : материалы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 29-30 октяб. 2015 г. / ВГУ имени П. М. Машерова. – Витебск, 2015. – С. 6–9.

Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

Константинов В. В. Социально-психологическая адаптация вынужденных мигрантов в условиях диффузного или компактного проживания / В. В. Константинов // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 2. – С. 16–21.

Корель Л. В. Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель. – Новосибирск : Наука, 2005. – 318 с.

Кузнецова С. А. Миграционные установки как предмет социально-психологических исследований / С. А. Кузнецова // Социальная психология и общество. – 2013. – № 4. – С. 34–45.

Лавер О. Г. Біженці, вимушені переселенці та нелегальні мігранти ХХ – початку ХХІ століть як глобальна проблема людства / О. Г. Лавер // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2014. – Вип. 2 (33). – С. 92–100.

Маликова Н. Р. Глобализация как фактор адаптации мигрантов [Электронный ресурс] / Н. Р. Маликова // Пензенский психологический вестник. – 2014. – №1(2). – С. 113–124. – DOI: 10.17689/psy - 2014.1.10

Малиновська О. А. Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду [Електронний ресурс] / Малиновська О. А.; Від. Соц. політики; [Серія “Соціальна політика”, № 9]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_prob-a598d.pdf

Міхеєва О. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації / О. Міхеєва, В. Серeda // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні : зб. аналіт. матеріалів. – Львів : Галицька вид. спілка, 2015. – С. 9–49.

Нестик Т. А. Социально-психологические механизмы долгосрочной ориентации / Т. А. Нестик // Социальная и экономическая психология. – 2016. – Т. 1, № 4. – С. 16–60.

Нагорняк Т. Л. Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. / Т. Л. Нагорняк // Політичне життя. – № 3. – 2016. – С. 32–45.

Надрага В. І. Проблеми вимушеної міграції населення в контексті концепції “суспільства розвитку” / В. І. Надрага // Український соціум. – 2015. – № 1. – С. 134–141.

Отношения между переселенцами и местными жителями в Украине ухудшаются : исследование [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.mediaport.ua/otnosheniya-mezhdu-pereselencami-i-mestnymi-zhitelyami-v-ukraine-uhudshayutsya-issledovanie> (дата звернення: 05.03.2017).

Панич О. Е. Психологические проявления адаптации вынужденных мигрантов из Украины [Электронный ресурс] / О. Е. Панич, Э. Э. Агапова // Apriori. Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – № 3. – Режим доступа : www.apriori-journal.ru

Переселенці очима соціологів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/news/showNews.do?neprohani_zaprosheni_realnij_obraz_pereselentsya_na_lvivshhini&objectId=540

Риндзак О. Т. Соціокультурні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональному вимірі / О. Т. Риндзак // Регіональна економіка. – 2016. – № 3. – С. 120–127.

Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны / Экономический и социальный Совет ООН (ЭКОСОС), 22 июля 1998. – E/CN.4/1998/53/Add.2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>

Середа Ю. В. Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні [Електронний ресурс] / Ю. В. Середа // Український соціум. – 2015. – №3 (54). – Режим доступу : <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-3-2015ukr/29-41.pdf>

Смаль В. Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах: за матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської обл. : [науковий проект] / В. Смаль, О. Позняк. – К., 2016. – 93 с.

Соловійов Є. В. Внутрішня міграція як об'єкт державного регулювання / Є. В. Соловійов // Теорія та практика державного управління. – 2016. – № 3(54). – С. 1–5.

Татарко А. Н. Взаимосвязь доверия с аккультурационными установками (на примере украинцев в России и русских в Латвии) / А. Н. Татарко // Культурно-историческая психология. – 2016. – Т. 12, № 1. – С. 76–84.

Хрусталева Н. С. Психология миграционных процессов / Н. С. Хрусталева // Психология кризисных и экстремальных ситуаций: психическая травматизация и ее последствия. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2014. – С. 325–349.

People internally displaced by conflict and violence. Global Overview 2014 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.internal-displacement.org/assets/publications/2014/201405-global-overview-2014-en.pdf>

Розділ 9

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ МІГРАЦІЇ НА ДИТИНУ

- Діти трудових мігрантів
- Діти вимушених переселенців
- Адаптація дітей мігрантів в освітніх закладах

Діти трудових мігрантів

Різка зміна звичних умов життя, що викликається переїздом сім'ї до іншого регіону, а тим паче до іншої країни, яка має інші культурні традиції та мовне середовище, призводить до дезорієнтації дитини з родини мігрантів, до серйозних проблем як соціального, економічного, так і психологічного характеру.

Дитячо-батьківські стосунки в сім'ях мігрантів пов'язані зі змінами, що відбуваються у статусі цих сімей, статусі батьків та й самих дітей в умовах їх адаптації до нового місця не тільки в географічному, а передусім у соціальному (культурному) значенні.

Проблеми дітей-мігрантів можна представити таким чином:

– *фізіологічно-психологічні*: розлади здоров'я, погане самопочуття, труднощі у концентрації уваги, проблеми у спілкуванні, неадекватні навички взаємодії у новому середовищі, відсутність соціальної довіри, підвищена тривожність тощо;

– *педагогічні*: труднощі у прийнятті норм і правил організації власної навчальної діяльності, що висувуються прийнятною стороною, погане знання або незнання мови, невідповідність рівня власної підготовки вимогам країни (регіону) перебування, розлади мислення тощо;

– *соціальні*: беззахисність дитини у міграційній ситуації, зниження соціального статусу та ресурсів родини мігрантів, недостатнє матеріальне забезпечення сім'ї, відсутність необхідних документів для отримання освіти, нетерпиме ставлення приймальної спільноти;

– *культурні*: незнання, неприйняття нової культури, плутанина у ціннісних орієнтаціях, почуттях та самоідентифікації, побоювання щодо втрати власної самобутності.

Не менше проблем виникає і в дітей, що залишаються вдома після від'їзду на заробітки батька чи матері або й обох батьків.

Більш чи менш тривале заробітчанство кардинальним чином впливає на функціонування родини трудового мігранта. Різні види трудової міграції (сезонна, вахтова) змінюють традиційний уклад сім'ї та вимушено стимулюють поширення такої альтернативної форми сімейно-шлюбних відносин, як дистантний шлюб. Усе це істотно впливає на психоемоційний стан дитини, утруднює засвоєння нею моделей взаємин зі світом та людьми – тих моделей, які є основою її орієнтації в подальшому життєвому самовизначенні.

Дистантна сім'я трудових мігрантів як соціально-психологічне явище. Унаслідок тривалого заробітчанства розладнується система сімейних взаємин, істотно, часом до критичного рівня, знижується якість виконання сімейних обов'язків членами родини. Трансформація дитячо-батьківських стосунків після від'їзду батька (батьків) проявляється вже тоді, коли виконання батьківських функцій беруть на себе інші родичі. Гостро постає проблема зростання психоемоційної напруги в сім'ях мігрантів через дезадаптацію до нових умов праці та життєдіяльності. Пов'язані із цим негативні переживання спричинюють виникнення в дітей почуття відчуженості, знедоленості.

Феномен *дистантної сім'ї* виступає, безумовно, як соціально значуща проблема сучасності. Дистантна сім'я – це сім'я, члени якої тривалий час перебувають на відстані, оскільки один або обидва батьки працюють переважно за кордоном. Основною причиною утворення дистантних сімей є соціально-економічна: необхідність фінансового забезпечення сім'ї, створення умов для належної освіти дітей, надання батьками переваги платним послугам, з одного

боку, та неможливість задовольнити сімейні потреби у своїй країні – з іншого.

Дистантна сім'я офіційно вважається повною, проте насправді її члени не підтримують належного емоційного спілкування одне з одним. Н. В. Гордієнко зазначає, що сучасна дистантна сім'я трудових мігрантів є сім'єю ризику, вона виступає як дисфункціональна та створює несприятливі умови для різнобічного розвитку особистості. Відсутність одного з батьків призводить до кардинальних змін і в структурі сімейних ролей: відбувається реструктуризація цих ролей та сімейних обов'язків, які переважно перекладаються на осіб, що залишаються вдома.

Характерними психологічними ознаками дистантної сім'ї є такі:

- відсутність або значне порушення функціонування принаймні одного елемента в системі сімейних взаємин: *мети* (невідповідність виховної соціалізаційної мети дорослих членів родини призначенню сімейної системи); *порядку функціонування* (дезорганізація сімейних зв'язків, що виявляється у відсутності адекватного розподілу сімейних ролей, у неузгодженості цілей та правил у функціонуванні сім'ї як цілісної системи); *енергетики системи* (брак активності, спрямованої на задоволення потреб інших членів родини, відсутність спрямованості на розвиток сім'ї та, відповідно, неготовність до змін як у житті кожного члена родини, так і сім'ї в цілому);

- низька якість функціонування родини аж до цілковитої нездатності виконувати сімейні обов'язки, що викликає незадоволення основних потреб членів родини. Поміж подружжям виникають конфлікти, розлади, спостерігаються перепади настрою, домінування залежності в поведінці, надмірна імпульсивність тощо. Найвагомішою постає проблема дефіциту реального спілкування подружжя.

Д. І. Пенішкевич подає таку класифікацію дистантних сімей, умовно поділяючи їх на три види чи категорії:

- 1) сім'ї, де існує порозуміння (кожен із батьків виконує відведену йому роль, при цьому один із них заробляє гроші на навчання дітей, будівництво житла, відкриття власного бізнесу тощо; такі сім'ї не можна назвати неблагополучними, соціальний захист зводиться до надання їм соціально-педагогічної допомоги інформативного характеру);

2) неблагополучні дистантні сім'ї (вдома з дітьми залишається один із батьків, частіше – чоловік; у таких умовах неможливо поєднати виконання ролі матері та батька; у членів сім'ї виникає спочатку стрес, а згодом і депресія; нерідко через необхідність догляду за дитиною втрачається робота; потреби в матеріальних коштах задовольняються за рахунок заробітку мігранта; мають місце зловживання дорослими алкоголем та бездоглядність дитини);

3) фактично безбатьківські сім'ї (обидва батьки тривалий час перебувають на заробітках за кордоном; дитина залишається, як правило, під опікою бабусі, дідуся, далеких родичів, сусідів, друзів тощо; наслідок цього – дезадаптація та соціальна незахищеність дитини).

Рис. 9. Класифікація дистантних сімей та їхні характерні психологічні ознаки

Дистантну сім'ю характеризують як шлюб без родини, вона значною мірою є номінальною, оскільки чоловік та жінка проживають переважно окремо одне від одного, що загрожує подружньою зрадою та розпадом сім'ї. Таке подружжя має дефіцит прояву

позитивних почуттів, ніжності, тепла й любові. Через неможливість постійних контактів відбувається взаємне відчуження, стосунки набувають формального характеру, пріоритет надається економічним відносинам. Відсутність живого спілкування згубно впливає на емоційний стан, який розмови по скайпу навряд чи здатні відчутно поліпшити.

У дітей трудових мігрантів назагал спостерігаються такі самі проблеми, що й в однолітків, – проблеми соціалізації, дорослішання, навчання, стосунків із друзями, з особами протилежної статі. Однак через відсутність батьків можуть виникати й додаткові проблеми: шкідливі звички, зниження успішності в школі, стреси, безвихідні ситуації, неадекватна самооцінка, замкнутість, нерішучість, брак емоційного прийняття, повноцінного виховання. Усі ці проблеми є проявом внутрішнього протесту дитини через розлуку з батьками. Крім того, загальновідомо, що дитина згодом переносить модель батьківської сім'ї вже на власну родину, тобто відтворює колишні проблеми через своїх дітей.

Основні проблеми дітей трудових мігрантів:

– *проблеми індивідуально-психологічного характеру.* Розлука з батьками для дитини будь-якого віку є психотравмою. Не задовольняються основні потреби дитини: у стабільності та безпеці, в емоційному спілкуванні й прихильності, у щирому прийнятті й любові (дитина має бути впевнена, що вона є безумовною цінністю для батьків, і те, що батьки її залишають, підважує цю впевненість). Крім того, неможливість звернутися за порадою і допомогою до батьків викликає пригноблений, а надто депресивний стан, відсутність почуття захищеності призводить до труднощів у прийнятті рішень. Цілком можливою є агресивна поведінка – бійки, хуліганство, дрібні крадіжки, порушення громадського порядку; група дітей трудових мігрантів є групою ризику щодо алкоголю, тютюнопаління, наркотиків, бродяжництва. Психологічними причинами змін у поведінці та емоційному стані дитини стають суб'єктивне почуття всездозволеності, брак уваги і турботи, зміна життєвих цінностей;

– *проблеми спілкування з родичами.* Авторитет опікунів часто буває низьким; вони не здатні повноцінно замінити батьків, особливо жорстко контролюють дитину, обмежують її самостійність, проявляють неухважність до її потреб. Відсутність взаєморозуміння

– це не завжди свідчення невихованості дитини, але й результат браку педагогічних навичок і психологічної культури в дорослих, що пояснюється їхнім віком, відмінностями у світогляді, життєвому досвіді, наявністю власних проблем. До того ж опікуни вкрай рідко виходять на контакт з учителями, психологами, соціальними педагогами;

– *проблеми з навчанням*. Через ослаблення контролю з боку родини має місце прогулювання уроків, небажання дитини виконувати домашні завдання, зниження її успішності¹.

У дистантній сім'ї погіршується виконання демографічної функції, оскільки через тривале роздільне перебування членів сім'ї занепадає реалізація репродуктивної функції, зникає потреба батьків у дітях, а також дітей – у братах і сестрах. Зменшується можливість організації спільного змістовного дозвілля і відпочинку, що не сприяє соціалізації дитини. Недостатньо виконуються комунікативна та емоційна функції сім'ї: не реалізуються або не задовольняються потреби її членів у спілкуванні та взаєморозумінні, порушується формування емоційної культури тощо. Як наслідок – відбувається відчуження дітей від батьків через утрату постійних контактів. Більше того, дистантні сім'ї, члени яких роками перебувають на відстані, досить часто розпадаються, стаючи ще однією з причин зростання числа соціальних сиріт.

Відсутність зразків досвіду для його інтеріоризації дітьми негативно впливає на формування у них уявлень про традиційні стосунки в сім'ї. У дослідженні І. Р. Крупника ще раз підтверджено, що в дистантних родинах існує рольове перезавантаження – залежно від того, хто працює за кордоном, основний тягар відповідальності припадає на матір чи батька або на прабатьків. В останньому випадку негативний вплив родинної депривації є найбільш серйозним, що може призвести як до швидких негативних змін у психіці дитини (як правило, це неврозоподібні стани та неврози), так і до більш глибоких особистісних розладів, котрі здатні позначатися на всьому подальшому житті: специфічний розвиток “Я-концепції”, зміна життєвого сценарію тощо.

¹ Див.: Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод посіб. / [за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка]. – К. : Чальцев, 2008. – 384 с.

Тривала відсутність одного чи обох батьків, брак їхнього виховного впливу призводять до специфічного перебігу статево-рольової ідентифікації дитини, що зокрема, як зазначалося, проявляється в її орієнтації при створенні своєї сім'ї на батьківську, і це далеко не завжди дає найкращий результат.

На відміну від ситуації, яка складається в неповних сім'ях, батьки – трудові мігранти періодично з'являються у житті дитини, що може впливати на неї як позитивно, так і негативно. Це залежить від уміння та бажання батьків налагодити стосунки з дитиною, від характеру взаємин між подружжям, від індивідуальних особливостей психіки дитини, нарешті від часу, проведеного чи разом, чи нарізно.

Якщо розглянути періодичну відсутність батьків з точки зору теорії емоційних зв'язків, можна говорити про значну психічну травматизацію дитини, оскільки емоційні зв'язки послаблюються або взагалі руйнуються залежно від графіка роботи мігрантів за кордоном. Специфічність становища дитини в родині заробітчан підкреслюється, як правило, її порівняно гарним матеріальним становищем, поблажливим ставленням до такої дитини батьків та інших родичів, відсутністю постійного контролю, що загалом може сприяти розвитку в дитячому віці сумнівних уявлень про власний життєвий шлях, про свої перспективи та відповідних очікувань. Утім, як зазначає І. Р. Крупник, некоректно ставити питання про якийсь стиль сімейного виховання в родинах трудових мігрантів, оскільки він просто не встигає сформуватися, діє фрагментарно і може постійно видозмінюватися.

Серед багатьох причин родинної депривації виділяють як найважливішу – формування моделі сім'ї без емоційної складової, тоді як будь-яка сучасна психологічно благополучна сім'я має будуватися, розвиватися й триматися саме на емоційних зв'язках. Крім того, діти доволі слабо ознайомлені із соціальними ролями батька та матері, взагалі мають туманне, а то й хибне уявлення про доросле життя. Психіка дитини в умовах родинної депривації інфантилізується, що згодом призводить до труднощів у власному сімейному житті. Депривована дитина гірше підготовлена до виконання соціальних ролей, до реалізації функцій батьківства тощо.

Тому проблема дітей мігрантів є значно ширшою, ніж межі дитинства, і охоплює майбутнє не лише окремої сім'ї, а й суспільства загалом.

Психічний стан дітей трудових мігрантів. Трансформація дитячо-батьківських відносин і, як наслідок, дезадаптація дітей ведуть до зростання патологізації в розвитку основних сфер особистості дитини. Необхідно особливо зазначити важливість вивчення не тільки чинників адаптації дітей та можливих способів надання допомоги дітям і взагалі сім'ям мігрантів, а й її психологічних механізмів, багато в чому зумовлених соціокультурними, етнопсихологічними та іншими обставинами, а також ситуацією в мікросоціумі, пов'язаною із прибуттям мігранта на нову територію.

Одне з досліджень дітей трудових мігрантів показало такі результати. По-перше, тривала відсутність батьків призводить до втрати їхнього авторитету перед дитиною (38 % опитаних дітей обирають матір як авторитет у своєму житті, бабусю (дідуся) – 35,2 %, батька – 25,4 %, друзів – 23,5 %). По-друге, дитина психологічно не готова залишитися на тривалий час без підтримки батьків, унаслідок чого погіршується її психоемоційний стан (64,3 % експертів констатували тривожність дитини, 55,4 % – конфліктність, 48,2 % – агресивність, 42,9 % – некерованість, 23,2% – труднощі у знаходженні спільної мови). По-третє, фіксується недостатня сформованість у дітей системи цінностей та прагнень у житті (52,6 % прагнуть заробляти достатньо грошей, щоб утримувати сім'ю; 46 % планують зробити кар'єру та мати високий соціальний статус у суспільстві; 39,4 % – жити у власній квартирі; 17,8 % бажають одружитися з коханою людиною та створити гарну сім'ю). З іншого боку, спостерігаються низька пізнавальна активність дітей (47,4 % вказали на те, що не хотіли би брати участь у жодному із запропонованих видів діяльності), а також неорганізованість їхнього дозвілля та вільного часу (лише 5,2 % опитаних відвідують спортивні секції та 5,6 % – гуртки)¹.

¹ Гевчук Н. С. Технології соціальної роботи з дітьми трудових мігрантів / Н. С. Гевчук // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2014. – № 4. – С. 68–74. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2014_4_10

На думку шкільних психологів, діти трудових мігрантів по-чуваються самотніми, соціально занедбаними, переживають внутрішній психологічний дискомфорт, не мають відчуття опори. Психологи зазначають такі основні причини звернень до них дітей заробітчан та запитів третіх осіб (родичів, учителів): труднощі в регуляції поведінки (девіантна поведінка, агресивність, складні взаємини з членами родини, однолітками); потреба емоційної підтримки; особистісні проблеми (депресія, втрата інтересу до життя, почуття провини, невдалі стосунки з протилежною статтю); тривожність; труднощі у навчально-пізнавальній діяльності. Що стосується запитів третіх осіб, то тут найчастіше причиною звернень стають девіантна поведінка та депресивні стани дитини¹.

Тож узагальнимо *основні психоемоційні характеристики дітей трудових мігрантів*:

- *переживання втрати*. Для дитини, а надто підлітка, тривала розлука з батьками є надзвичайно болісною і викликає нестерпну тугу. Підлітки відчують гострий дефіцит взаєморозуміння, підтримки, допомоги з боку батьків. Через утрату фізичного та емоційного зв'язку між членами родини задоволення базових для підлітка психологічних потреб значно ускладнено;

- *відсутність відчуття опори*. Сім'я є важливою опорою навіть для дорослої людини, годі й казати про дитину, цілком залежну від батьків. Коли сім'я втрачає цілісність, дитина не відчуває себе у безпеці. Тож більшість дітей трудових мігрантів не задоволені міжособовою взаємодією всередині сім'ї, відчують негативні емоційні стани (роздратування, образу, сум, нудьгу, напругу, страх, загрозу), пов'язані зі стосунками між собою і батьками, між самими батьками, між собою та іншими дітьми в сім'ї;

- *образа на батьків*. Відчуваючи себе покинутою, дитина має образу чи навіть злість на батьків, вважаючи, що вони її зрадили. А батьки зазвичай не втомлюються повторювати, що вони змушені поневірятися по чужих краях і тяжко працювати лише заради блага дитини, а тому будь-які дитячі образи тлумачать як невдячність;

¹ Варениця О. Соціально-психологічні проблеми дітей у родинах нелегальних трудових мігрантів / О. Варениця, О. Макаренко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2006. – № 2–3. – С. 72–83.

– *почуття провини*. Образа та злість на батьків, а також розмови про каторжну працю заради дитини часто викликають у неї почуття провини, хай неусвідомлене;

– *занижена самооцінка*. Той факт, що батьки її покинули, може створити в дитини відчуття, що вона погана, недостойна їхньої любові;

– *незадоволеність учителями, навчанням, шкільним життям*. Це дає підстави зробити висновок про те, що школа не виступає для підлітків із сімей трудових мігрантів тим важливим соціальним ресурсом, який здатний пом'якшити їхній стрес;

– *високий ступінь задоволеності стосунками з друзями*. Чинник “друзі” стоїть у підлітків на другому місці за референтністю після чинника “сім’я”. Дружня взаємодія є, мабуть, найефективнішим середовищним ресурсом, що надає підліткові в ситуації порушення нормальних дитячо-батьківських відносин певну емоційну і соціальну підтримку (турбота про іншу людину, довіра, співпереживання);

– *позитивне ставлення до найближчого оточення* (бабуся, дідусь, тітка, дядько, двоюрідні брати і сестри). Підлітки вказують на цих людей як на ще один важливий ресурс, який може надати їм необхідну допомогу в подоланні стресових і проблемних ситуацій, у збереженні базового почуття довіри і психологічної захищеності¹.

Проте ні друзі, ні найближче оточення зазвичай не можуть повною мірою компенсувати теплоти стосунків з батьками. Діти трудових мігрантів, стикаючись із низкою серйозних труднощів психоемоційного штибу, схильні до депресивних станів та девіантної поведінки, а відтак потребують належного психологічного супроводу. Цим дітям важко визначитися із ролями, які відіграє кожний член сім’ї, а особливо з їхньою власною роллю. Слід також зазначити, що ситуація відсутності матері сприймається як більш несприятлива, ніж ситуація відсутності батька.

¹ Ігнатенко К. В. Деякі аспекти соціальної роботи з дітьми трудових мігрантів / К. В. Ігнатенко, І. А. Лазуренко // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”. – 2017. – № 13. – С. 24–27. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2017_13_8

Відсутність батьків призводить до дезадаптації, що може бути результатом внутрішньої чи зовнішньої, а нерідко й комплексної дегармонізації взаємодії дитини із сім'єю. Це проявляється у внутрішньому дискомфорті, порушеннях навчальної діяльності, поведінки і взаємин особистості з навколишнім світом.

Для ослаблення впливу хронічних стресів і вирішення життєвих проблем підлітків із сімей трудових мігрантів використовуються такі копінг-стратегії, як “Прийняття відповідальності”, “Пошук соціальної підтримки”, “Планування вирішення проблеми”. Завдяки цьому в підлітків формується поведінка, яка має допомогти їм свідомо опанувати ситуацію і впоратися зі стресовими ситуаціями або, принаймні, зменшити їхній шкідливий вплив. Однак, виявляючи готовність до активного протистояння негативним впливам середовища, підлітки не завжди усвідомлюють джерела стресу, а отже, і спрямованість та доцільність копінг-поведінки, не до кінця розуміють, що певні копінг-стратегії, ефективні в одних ситуаціях, можуть виявитися цілком неефективними в інших.

Діти вимушених переселенців

Від вимушеної міграції, потреби залишити свою домівку та виїхати в інше місце перебування найбільше потерпає найуразливіша категорія населення – діти. Вони відчують на собі усі наслідки проблем різноманітного характеру. Серед цих проблем – пошуки житла та роботи; оплата житла, харчування та лікування; налагодження соціальних контактів; відновлення навчального процесу; орієнтування і адаптація у новому середовищі; мовні аспекти, поведінкові та емоційні труднощі тощо. Саме діти зазнають значних складностей соціального і психоемоційного плану, пов'язаних зі зміною середовища проживання та звичного кола спілкування, тим паче якщо міграція спричинена війною. Багато з них демонструють незадовільне ставлення до навчання, слабку ініціативність, відхилення особистісного розвитку (занижена самооцінка, підвищена тривожність, погіршене самопочуття, гнітючий настрій, прояви агресивності, недостатня активність, порушення поведінки).

Особливо страждають діти віком від 3 до 15 років, оскільки малеча безболісно розлучається з попереднім місцем проживання, а

майже дорослий підліток здатен сприйняти переїзд більш раціонально, ніж у молодшому віці. Саме тому в ситуації різкої зміни середовища проживання дітям від 3 до 15 років легко можна завдати психічної травми, що призводить до різних розладів емоційно-вольової сфери та своєю чергою може спричинити суттєві психологічні зміни в їхній поведінці.

Психологічні проблеми дітей вимушених переселенців найвиразніше виявляються у:

- погіршенні психоемоційного стану (дратівливість, агресивність, тривожність, капризність, плаксивість, недовіра до інших, відчуття самотності, емоційної відстороненості, ізоляваності, власної меншовартості);

- розладі спілкування (несформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, страх і недовіра або агресія і дратівливість стосовно оточення, надмірна залежність від думок інших, небажання вступати в комунікативні зв'язки, втрата розуміння дорослих);

- порушенні взаємин у сім'ї, коли зміна родинних обов'язків змушує дітей і підлітків долучатися до дорослих проблем, до чого вони можуть бути не готові);

- ускладненні процесу соціалізації та зниженні якості виховання (ігнорування шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні), що гальмує формування особистості¹.

При зміні місця проживання на перший план виходить питання інтеграції в нове середовище. Порушення комунікативної поведінки, кризовий стан та наявність психологічних травм створюють додаткові бар'єри в успішній ресоціалізації та на шляху швидкої адаптації до нових умов. Виокремлюють такі *рівні адаптації*, які можна віднести і до особливостей адаптації дітей²:

- *цілеспрямований конформізм*: індивід знає, яким чином він має діяти та поводитись у новому середовищі, але не визнає цього

¹ Обухова Н.О. Соціальний супровід та адаптація сімей з особливими потребами та дітей-інвалідів вимушених переселенців у нових умовах [Електронний ресурс] / Н. О. Обухова. – Режим доступу : http://imidg.ucoz.ua/elgurnal/vyp22/7/obukhova_tezi.pdf

² Налчаджян А. А. Етногенез и ассимиляция (психологические аспекты) / А. А. Налчаджян. – М. : Когито-Центр, 2004. – 216 с.

і, коли можливо, відкидає систему цінностей нового середовища та дотримується старої системи цінностей;

- *взаємна терпимість*: особистість та її соціальне середовище виявляють обопільну толерантність до цінностей і форм поведінки кожної зі сторін; цей рівень адаптації має два прояви: визнання рівнозначності своєї та чужої систем цінностей і невиконання їхньої рівнозначності;

- *акомодация*: більш глибокий рівень адаптації, який виникає на основі взаємної терпимості та пов'язаний зі взаємними поступками;

- *асиміляція (повне пристосування)*: індивід цілком відмовляється від колишніх цінностей і приймає цінності нового середовища.

Більшість дітей вимушених переселенців однаковою мірою проявляють або симптоми цілеспрямованого конформізму, або взаємної терпимості із домінуванням її другої форми. Тенденція цілеспрямованого конформізму виявляється у тих дітей та юнаків, чий проблеми матеріального й економічного характеру тією чи іншою мірою вирішені. Ті ж, хто втратив близьких людей під час конфлікту, чий сім'ї розпалися після переїзду, чий родичі захворіли або померли, хто продовжує жити в гуртожитку, складають групу осіб, котрі примирилися із ситуацією та демонструють терпимість стосовно реальності, в якій проживають.

Також спостерігаються випадки асиміляції, яка відбувається за наявності такого комплексу чинників:

- проживання родичів у регіоні переселення, що надає змогу дітям та їхнім сім'ям часто приїздити, проводити канікули, спілкуватися з місцевим населенням, засвоювати місцеві цінності й форми поведінки в умовах відсутності конкуренції та суперництва;

- настановлення батьків дитини на країну (або регіон) переселення як на батьківщину (у випадку етнічної міграції, коли людина повертається на "історичну батьківщину");

- знання мови, історії, мистецтва країни, до якої переселяється родина;

- вирішення матеріальних, житлових проблем, наявність роботи тощо у батьків;

- достатня інтегрованість дітей мігрантів у спільноту однолітків.

Якщо врахувати сфери адаптації, які виокремлює А. А. Налчаджян, – позаособистісну, пізнавальну та особистісну, можна стверджувати, що асиміляція у дітей вимушених переселенців не є повною і абсолютною. У дітей молодшого шкільного віку майже немає проблем в адаптації у позаособистісній сфері – сфері накопичення знань, навичок, умінь, компетентності й майстерності. Сутність же особистісної сфери адаптації полягає у встановленні емоційно насичених зв'язків з іншими людьми. От тут і починаються всілякі складнощі. Скажімо, діти вимушених переселенців часто відторгають від себе місцевих однолітків, які мають повноцінну соціально-психологічно зрівноважену родину і відповідний добробут.

Сім'я як соціально-психологічна одиниця реагує на індивідуальний досвід своїх членів, тобто навіть якщо родина не переживала екстремальної ситуації, але її пережив хтось із неї, його стан відображається на всій родині, її функціях, рольовій структурі, взагалі на соціальній адаптації її членів. Наприклад, діти вимушених переселенців повертаються зі школи до місця свого проживання, де побут не влаштований, а батьки потерпають від безробіття. У такому випадку співпереживання батькам виводить дитину зі стану адаптованості, який вона відчуває поза сім'єю, і це стримує процес асиміляції.

Адаптації дітей вимушених переселенців сприяють такі основні чинники:

- по-перше, це вищий рівень толерантності неформального соціального оточення. Світ однолітків, друзів та знайомих цих дітей ставиться до них із більшим розумінням, співчуттям, ніж світ дорослих;

- по-друге, це здатність дитини до швидшого засвоєння та накопичення нових знань (нової інформації, нової культури), мовних особливостей нового середовища, відомостей про історію регіону поселення, його духовні та моральні цінності й орієнтири. Тим самим збільшуються можливості глибокої культурної адаптації та частково розв'язується проблема кризи ідентичності.

Уже на початковій стадії адаптації виявляється принципова несхожість процесів адаптації в дорослих і дітей. Вона полягає насамперед у відмінностях у поглядах і ставленні до оточення. Якщо батьки сприймають дійсність крізь призму вже пережитого, через

біль, сльози та нещастя, пов'язані з вимушеним переїздом, то діти частіше бачать навколишній світ як світ нових надбань. Дітям і дорослим ставили два запитання: “Три Ваші великі втрати за ці роки?” і “Три Ваші найважливіші надбання за роки життя у місці переселення?” Усі батьки охоче відповідали на перше запитання (втрати житла, майна, роботи, друзів, статусу в суспільстві тощо) і не могли відповісти на друге, тоді як діти легко відповідали на обидва запитання.

Окрім того, батьки, на відміну від дітей, чітко ділять психологічну атмосферу на “там” (тобто у рідних місцях) і “тут”. “Там” – це житло, робота, матеріальний добробут у родині, друзі, рідні, знайомі, можливість приймати гостей і ходити в гості, можливість відпочивати тощо. “Тут” – це безробіття, відчуття меншовартості, самотність, замкнений спосіб життя, відірваність від рідних і близьких і т. ін. Таким чином, якщо в батьків на рівні несвідомого відбувається процес прийняття і підпорядкованості, а на рівні свідомого – неприйняття та відчуженості (неприйняття способу життя, неприйняття норм і звичаїв суспільства, неприйняття специфічних рис національного характеру і національного світогляду тощо), то в дітей регулятори свідомого і несвідомого як головні механізми формування особистості зазвичай виступають у продуктивній і плідній єдності.

Проте даються взнаки і *чинники дезадаптації дітей вимушених переселенців*. До них належать:

- скрутна ситуація з житлом. Унаслідок переїзду багато родин утратили свої оселі, що, звісно, позначилось і на психологічному стані їхніх дітей, яким разом із батьками доводиться терпіти негаразди, пов'язані з пошуком житла на новому місці;

- безробіття батьків, які сприймають відсутність роботи як свою непотрібність суспільству, як обмеження громадянських і людських прав, як ображення честі, як їх неприйняття місцевою громадою. Це визначає їхню відчуженість, апатію і безвілля, песимізм, породжуючи такий сумний феномен, як “чужий серед своїх”. Тож чимало дітей стають жертвами соціального дистресу своїх батьків;

- труднощі, пов'язані з віком і статтю дітей. Старші діти назагал адаптуються важче, хоча в них уже сформовані свідомість, світогляд, які спрямовують і запевнюють їх у необхідності адаптації. Що ж до статі, то адаптація у дівчат відбувається складніше,

ніж у хлопців. Це можна пояснити як біологічними характеристиками, так і традиційними гендерними очікуваннями: мовляв, чоловік є сильнішим, він як голова родини має утримувати її, нести відповідальність за добробут кожного її члена, а жінка – істота слабка, тож має бути скромною і не виявляти активності, що може суперечити нормам спільноти;

– неприйняття новоприбульців місцевою людністю, яке болісно сприймають і діти переселенців.

Усі названі чинники, що сприяють або ускладнюють процес адаптації дітей, функціонують на мікро- і мезорівнях соціальної структури. Проте існують чинники, дія яких стосується *макросоціального (суспільного) рівня*, тобто соціальної політики держави.

Перший із них – недостатня підготовленість шкіл до прийому дітей вимушених переселенців та до їх навчання у нових умовах життя. Необхідні спеціальна література, додаткові заняття з вивчення чи вдосконалення мови, активна робота психологів, соціальних працівників, юристів, які могли б допомогти дітям вимушених переселенців. Скрутне матеріальне становище шкіл не завжди дозволяє влаштовувати екскурсії, відвідини музеїв, театрів, поїздки в інші міста заради знайомства з пам'ятками духовної та матеріальної культури. А це є вкрай необхідним для повноцінної адаптації дітей.

Ще одним чинником можна назвати слабке висвітлення у ЗМІ проблем дітей переселенців, що аж ніяк не сприяє формуванню толерантного ставлення до них місцевого населення.

Процес адаптації ускладнюють також концентрація вимушених переселенців в одному місці (село, пансіонат, гуртожиток), їхня слабка інтегрованість у приймальну спільноту. Постійне спілкування переселенців один з одним заважає їхньому відриву від цінностей колишньої субкультури. Гомогенне мігрантське середовище негативно впливає на дітей, які постійно чують скарги й обурення дорослих, спостерігають переживання батьків, бачать людей у напруженому, нервовому стані тощо.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок: якщо головна проблема дорослих переселенців полягає у маргінальності їхнього становища між двома світами, то головна проблема їхніх дітей – маргінальність між новим світом однолітків і невіддільним від них світом, у якому все ще живуть їхні батьки.

Адаптація дітей мігрантів в освітніх закладах

Серед проблем, що негативно впливають на виховання і навчання дітей мігрантів, значну стурбованість педагогів викликають проблеми психологічного характеру. Ця категорія дітей потребує специфічного підходу до їхнього навчання, а чинна організація педагогічного процесу – відповідного коригування.

Необхідність адаптації дітей мігрантів нашаровується на проходження ними нормативної кризи, наприклад, притаманної підлітковому вікові, пов'язаної зі становленням самосвідомості, формуванням особистісної цілісності та появою особистісних новоутворень. Діти-мігранти зазнають труднощів у вирішенні багатьох соціальних і психологічних проблем через низьку матеріальну забезпеченість і відсутність конче потрібної в цей період корекції з боку педагогів і шкільних психологів.

Суб'єктами взаємодії школи та спільноти мігрантів виступають діти, дорослі та цілі сім'ї. Як батьки-мігранти, так і їхні діти потребують допомоги, спрямованої на запобігання сімейним проблемам. Така допомога реалізується педагогом шляхом консультування батьків, а також роботи з дитиною через створення спеціальних виховних ситуацій. Специфіка роботи вчителя із сім'ями мігрантів зумовлена низкою соціально-психологічних чинників, які необхідно враховувати в організації взаємодії сім'ї та школи у процесі розвитку особистості дитини.

За даними психологічних, педагогічних і соціологічних досліджень виділяють такі чинники, *що впливають на адаптаційні й виховні можливості сімей мігрантів*:

- зміна соціального статусу багатьох мігрантів, котрий різко знизився порівняно з тим, який вони мали у своїх регіонах проживання. У новій ситуації їм доводиться займатися низькокваліфікованими видами робіт, міняти сферу діяльності, пов'язану з інтелектуальною працею, на виробництво або сільське господарство;
- відірваність від звичного соціального оточення – знайомих, друзів, рідних;
- наявність мовного бар'єра. Багато школярів-мігрантів опиняються в іншому етнічному і мовному середовищі. Це змушує їх

змінювати мову навчання, що негативно позначається на освоєнні навчальних дисциплін. Діти не можуть також знайти попервах спільну мову з однолітками. Потреба вивчення мови країни (або регіону) прибуття у дітей і батьків мігрантів може бути задоволена за допомогою освітніх можливостей школи. В організації цієї роботи, зокрема, доцільно використовувати досвід, накопичений у Німеччині. Там у кожному місті працює служба під назвою “Допомога в навчанні”. До неї звертаються батьки-мігранти, чий діти мають проблеми з вивченням німецької мови або з тим чи іншим навчальним предметом. Ця служба виділяє їм педагога-репетитора, приміщення для занять, виплачує репетиторові гонорар;

- зниження у дитини мотивації до навчання, оскільки сім’ї мігрантів не відразу знаходять місце постійного проживання і часто переїжджають. Іноді батьки-мігранти не бажають віддавати дітей у нову школу на місці чергового переселення;

- негативне ставлення з боку місцевого населення, а інколи й шкільних педагогів до мігрантів та їхніх дітей;

- проблеми психологічного характеру: неврівноважена поведінка дітей-мігрантів, відчуття пригніченості, страху тощо. В окремих випадках такі діти потребують інтенсивної психологічної та психотерапевтичної реабілітації.

Для досягнення поставленої мети, тобто соціально-психологічної адаптації дітей мігрантів до умов загальноосвітньої школи, вчителів, який працює з мігрантськими сім’ями, та психологові освітнього закладу необхідно вирішувати такі взаємопов’язані завдання:

- вивчати психологічні особливості дитини та її оточення, аналізувати вплив школи і соціального середовища на формування особистості дитини;

- прогнозувати появу проблем у процесі розвитку і виховання дитини;

- організовувати взаємодію всіх членів мігрантської сім’ї на основі діалогу;

- виправляти помилки у вихованні, що негативно впливають на особистість дитини;

- допомагати дітям мігрантів та їхнім батькам реалізувати себе;

- надавати допомогу у сфері емоційно-психологічного здоров'я;
- формувати морально-правову стійкість членів сімей мігрантів.

Сьогодні психологічну допомогу дітям-переселенцям у місцях їхнього компактного проживання надають волонтери на рівні індивідуальних консультацій або ж групових, здебільшого арт-терапевтичних, занять. Працюють центри психологічної допомоги в окремих містах України і в мережі волонтерських об'єднань (Методичний реабілітаційний центр Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, ГО “Українська асоціація фахівців із подолання наслідків психотравматичних подій”, Кризовий центр медико-психологічної допомоги Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України тощо). Дедалі активніше й змістовніше супроводжують дітей-переселенців у межах освітнього процесу шкільні психологи.

Психолого-педагогічна компетентність усіх причетних до роботи з дітьми-мігрантами, їхній професіоналізм і гуманне ставлення до дитини, тісна взаємодія і співпраця за схемою “сім'я – педагог – дитина” – усе це має дієво допомогти сім'ям мігрантів вижити у складних соціально-економічних, політичних, соціокультурних умовах і успішно до них адаптуватися.

Контрольні запитання

- ✓ Які зміни відбуваються в дитячо-батьківських стосунках у родинях трудових мігрантів?
- ✓ Розкрийте основні проблеми дітей трудових мігрантів.
- ✓ Схарактеризуйте поняття “дистантна сім'я”. Якими є проблеми виховання дитини в дистантних сім'ях?
- ✓ Поясніть, чому проблема дітей мігрантів виходить за межі дитинства.
- ✓ Які зміни відбуваються у психічному стані дітей вимушених переселенців?
- ✓ Назвіть чинники, що сприяють адаптації дітей ВПО, і ті, котрі, навпаки, зумовлюють їхню дезадаптованість.
- ✓ Як має відбуватися соціальна та психологічна адаптація дітей мігрантів у закладах загальної середньої освіти?

Рекомендована література

Варениця О. Соціально-психологічні проблеми дітей у родинах не-легальних трудових мігрантів / О. Варениця, О. Макаренко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2006. – № 2–3. – С. 72–83.

Венгер Г. С. Порівняльний аналіз традиційної та дистантної сім'ї: результати емпіричного дослідження / Г. С. Венгер // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2014. Вип. 1. – Т. 2. – С. 22–28.

Гевчук Н. С. Технології соціальної роботи з дітьми трудових мігрантів [Електронний ресурс] / Н. С. Гевчук // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2014. – № 4. – С. 68–74. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2014_4_10

Гордієнко Н. В. Дистантна сім'я трудових мігрантів: ризики та наслідки існування / Н. В. Гордієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2009. – Вип. 444: Педагогіка та психологія. – С. 28–35.

Гриценко В. В. Мироощущение подростка в семье трудовых мигрантов как социально-психологическая и психокоррекционная проблема / В. В. Гриценко, Н. В. Молчанова // Психологическое сопровождение процесса трансформации детско-родительских отношений в семьях трудовых мигрантов : материалы Всерос. науч.-практ. семинара / ПГПУ им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2010. – С. 27–33.

Дети-переселенцы: как помочь адаптироваться [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sunny7.ua/semja/children/deti-pereselentsy-kak-pomoch-adaptirovatsya>

Діти Донбасу прокидаються від кошмарів і малюють обгорілі будинки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.segodnya.ua/regions/donetsk/deti-donbassa-prosypayutsya-ot-koshmarov-i-risuyut-obgorevshie-doma--609857.html>

Жданович Ю. М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців як наукова проблема [Електронний ресурс] / Ю. М. Жданович // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2015. – Вип. 19 (1). – С. 204–213. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19%281%29_21

Ігнатенко К. В. Деякі аспекти соціальної роботи з дітьми трудових мігрантів [Електронний ресурс] / К. В. Ігнатенко, І. А. Лазуренко // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”. – 2017. – № 13. – С. 24–27. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2017_13_8

Ковальчук А. Психологічні наслідки трудової міграції для мігрантів та їхніх сімей [Електронний ресурс] / А. Ковальчук. – Режим доступу :

http://vuzlib.com.ua/articles/book/12600-Psikholog%D1%96chn%D1%96_nasl%D1%96dki_tru/1.Html

Крупник І. Р. Наявність впливу батьківської депривації в сім'ї трудових мігрантів / І. Р. Крупник // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2014. – Т. 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 11. – Ч. 1. – С. 450–456.

Лобас М. А. Особенности психологической адаптации детей-мигрантов в русскоязычной школе [Электронный ресурс] / М. А. Лобас. – Режим доступа : <http://www.dissercat.ru>

Любезнова Л. И. Дети разных народов в современной школе / Л. И. Любезнова // Социальная педагогика. – 2010. – № 1. – С. 38–44.

Ляльчук Г. Д. Особливості батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях трудових мігрантів [Електронний ресурс] / Г. Д. Ляльчук // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2015. – Вип. 7. – С. 130–145. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2015_7_11

Налчаджян А. А. Этногенез и ассимиляция (психологические аспекты) / А. А. Налчаджян. – М. : Когито-Центр, 2004. – 216 с.

Обухова Н. О. Соціальний супровід та адаптація сімей з особливими потребами та дітей-інвалідів вимушених переселенців у нових умовах [Електронний ресурс] / Н. О. Обухова. – Режим доступу : http://imdg.ucoz.ua/elgurnal/vyp22/7/obukhova_tezi.pdf

Олійник М. Дистантна сім'я як наслідок трудової міграції / Марія Олійник, Іванна Шеремета // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2009. – Вип. 465: Педагогіка та психологія. – С. 158–166.

Пенішкевич Д. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи із дистантними сім'ями / Д. Пенішкевич // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – Вип. 225. Педагогіка та психологія. – С. 89–97.

Перерва І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми трудових мігрантів / [Електронний ресурс] / І. В. Перерва // Таврійський вісник освіти. – 2015. – № 1. – С. 158–165. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2015_1_28

Питання захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту – на контролі Омбудсмана і громадськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/all-activity/6515-zn-pitannya-zaxistu-prav-ditej-v-umovax-zbrojnogo-konfliktu-na-kontroli/>

Плющ А. Н. Связь субъективной картины мира с эмиграционными намерениями / А. Н. Плющ, Н. И. Басманова, А. А. Лисневская // Вопросы психологии. – 2014. – № 6. – С. 52–64.

Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учеб. пособие для студ. учрежд. высш. проф. образования / Н. Г. Осухова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. центр “Академия”, 2012. – 320 с.

Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / [за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка]. – К. : Чальцев, 2008. – 384 с.

Соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. – К. : ЛаСтрада-Україна, 2014. – 84 с.

Створимо безпечне середовище для навчання та адаптації дітей-біженців : навч. метод. посіб. / [упоряд. О. А. Возіянова, О. П. Григоренко, Т. В. Гуцаленко та ін.]. – К. : Розрада, 2012 – 130 с.

Таранова А. О. Діти трудових мігрантів: пошук механізмів соціальної адаптації [Електронний ресурс] / А. О. Таранова // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 11. – С. 143–152. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2012_11_13

Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними [Електронний ресурс] / І. М. Трубавіна // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – Режим доступу : file:///D:/Users/Sony2/Downloads/pednauk_2015_8_53.pdf

Фомичева А. Е. Методика “Мозаичный класс” как форма осуществления межкультурного диалога / А. Е. Фомичева, О. Е. Хухлаев // Справочник классного руководителя. – 2013. – № 7. – С. 52–57.

Хухлаев О. Не такой, как все. Психологическая адаптация детей-мигрантов из инокультурной среды в начальной школе / О. Хухлаев // Школьный психолог. – 2008. – № 3. – С. 19–21.

Чибисова М. Как айсберг в океане: Об адаптации учеников-мигрантов / М. Чибисова // Классное руководство и воспитание школьников. – 2013. – № 2. – С. 8–11.

Zemtsova V. R. Socio-cultural adaptation of migrant children / V. R. Zemtsova, N. A. Shumakova // Молодежь. Общество. Современная наука, техника и инновации. 2015. – № 14. – С. 122–124.

Розділ 10

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА МІГРАНТАМ

- Організація соціальної та психологічної допомоги трудовим мігрантам
- Психологічна допомога вимушеним мігрантам
 - Психічне здоров'я та психологічне благополуччя вимушених переселенців
 - Роль психологічної допомоги в адаптації прибульців
 - Робота із психологічною травматизацією вимушених мігрантів
 - Поєднання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам із соціальною допомогою
- Психологічна допомога дітям із внутрішньо переміщених родин

Організація соціальної та психологічної допомоги трудовим мігрантам

Міграція населення спонукає органи державної влади до створення системи соціально-психологічної та соціокультурної адаптації людей, які беруть участь у цьому процесі. Соціальною і психологічною проблемою, зокрема для нашої держави, є нелегальна міграція громадян у країни зарубіжжя задля працевлаштування й заробітку, оскільки у цьому випадку людина є вразливою із правової та психологічної точки зору. Ситуацію загострює те, що феномени “трудова міграція” і “торгівля людьми” можуть збігатися

у своїх проявах, наприклад, певною мірою розглядатися як причина і наслідок: людина планує добровільний виїзд за кордон заради працевлаштування, але, не враховуючи можливих ризиків, може потрапити у велику скруту.

Психологічна профілактика нелегальної трудової міграції. Міграція за своєю суттю – це соціальні відносини, які виникають та розвиваються в результаті налагодження чи порушення різнобічних зв'язків між особистістю, групою, колективом, суспільством або між державою, нацією та суспільством.

У концепції про зловживання в галузі міграції та про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення, яка прийнята Генеральною конференцією Міжнародної організації праці та відображена в документах урядів багатьох країн, підкреслюється, що для подолання низького економічного розвитку, а також структурного і хронічного безробіття треба заохочувати переміщення капіталу і передання технологій, а не пересування трудящих. Це більшою мірою відповідатиме взаємним інтересам країн, які постачають робочу силу, і країн, які надають роботу.

Некерованість міграційних процесів створює значну небезпеку для національних інтересів України, тому вони потребують ефективного регулювання з боку держави з метою максимального збереження її трудового та демографічного потенціалу. Для розв'язання проблеми легального працевлаштування громадян України на території інших держав та забезпечення їхнього соціального захисту укладаються двосторонні міжнародні угоди з іншими державами у сфері працевлаштування, зайнятості та соціального забезпечення.

Негативні наслідки трудової міграції:

- втрата Україною висококваліфікованих фахівців;
- суттєва втрата заробітчанами професійних умінь та навичок;
- негативні демографічні наслідки для України через вплив молоді;
- неможливість отримання заробітчанами кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування;
- правова небезпека (загроза депортації, відсутність гарантій отримання зароблених грошей; залежність від злочинних елементів);

- поширені психологічні проблеми (депресії, кризові стани, емоційні розлади) та проблеми зі здоров'ям;
- розрив (іноді цілковите руйнування) сімейних зв'язків;
- бездоглядність дітей трудових мігрантів;
- небезпека для мігранта з неврегульованим статусом стати жертвою торгівлі людьми;
- зниження престижу України.

Комплексний підхід охоплює різноманітні сфери: вдосконалення законодавства, укладання міжнародних угод, поліпшення ефективності роботи правоохоронних органів, державних установ та відомств, формування системи превентивних заходів, а також заходів із соціальної та психологічної реабілітації громадян, які повернулися в Україну.

Сучасна трудова еміграція українців має на меті покращення добробуту родини, тому в плануванні профілактичної роботи слід орієнтуватися на підвищення загального рівня життя та соціального статусу наших громадян. У такій роботі виокремлюють первинну, вторинну і третинну профілактику, кожна з яких зорієнтована на різні цільові групи та вирішення різних завдань.

До основних напрямів *первинної профілактики* негативних наслідків трудової еміграції належать:

- інформаційні програми для широкої громадськості, роз'яснювальна робота;
- ведення просвітницької діяльності серед молоді з проблем прав людини, лекції для молоді, школярів, студентів, батьків, соціальних працівників, учителів із цієї проблематики;
- робота із засобами масової інформації, поширення інформації, інтерв'ю, статті, прес-конференції з проблем праці українців за кордоном;
- видання друкованих матеріалів із проблем нелегальної трудової міграції українців та запобігання торгівлі людьми, відповідні публікації в наукових виданнях України та країн близького і далекого зарубіжжя.

Інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення проводиться у вигляді лекцій, бесід, зустрічей, виступів тощо на теми: “Нелегальне переправлення мігрантів”, “Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні”, “Якщо ви збираєтеся за кор-

дон...” і т. п. Відбуваються засідання молодіжних правових клубів на теми: “Заміж за іноземця”, “Життя крізь рожеві окуляри”, “Першочергові дії у випадку зникнення громадянина за межами України”.

Служби зайнятості населення опікуються проблемами безробіття, зокрема серед молоді. Тут головною метою є орієнтування випускників шкіл на свідомий вибір професії, що користується попитом на ринку праці. Вживаються конкретні заходи, спрямовані на підвищення мотивації до праці, особливо за робітничими професіями, на популяризацію переваг та перспектив національного ринку праці. Професійна орієнтація є пріоритетним напрямом формування активної політики зайнятості та досягнення продуктивної зайнятості населення, особливо економічно неактивних груп працездатного віку та соціально незахищених категорій. У зв'язку з цим у базових центрах зайнятості надається широкий спектр профорієнтаційних послуг:

- *інформаційні*: щодо стану ринку праці, потреб підприємств, установ і організацій у кваліфікованих кадрах, щодо змісту професій (спеціальностей), умов праці та вимог до працівників, щодо можливостей відкриття власної справи;

- *профконсультаційні*: з використанням психодіагностичних методик щодо професійного самовизначення та реалізації профнамірів на основі вивчення інтересів, нахилів, індивідуальних характеристик та здібностей особистості з урахуванням потреб ринку праці;

- *професійний відбір* до певних видів діяльності або *професійне навчання* та підбір працівників відповідно до вимог роботодавців;

- *проведення навчальних семінарів* із проблем самостійного пошуку роботи;

- *психологічна допомога*: індивідуальні профконсультації та тематичні семінари для соціально незахищених верств населення, зокрема із сільської місцевості, – щодо підвищення впевненості у власних можливостях та посилення позитивної мотивації до власної зайнятості.

Цільовою аудиторією *вторинної профілактики* є потенційні мігранти, тобто особи, які активно цікавляться можливостями пра-

цевлаштування за кордоном або вже планують виїзд за межі України. Багато людей не мають належної інформації про реальні умови переправлення, роботи, життя за кордоном. Тому вони вважають, що їм немає чого втрачати, а тільки є що набути. Інші неусвідомлено затягуються в потоки мігрантів, які переправляються нелегально. Навіть ті мігранти, які знають, на що вони йдуть, можуть опинитися у несприятливому становищі, якщо умови їхнього життя чи перспективи законної міграції досить погані. Цей складний взаємозв'язок між економікою, соціальною політикою, політикою у сфері безпеки і уявленнями про них широкого загалу лежить в основі нелегальної міграції в цілому. Ідеться про небезпеку такої міграції, зокрема про торгівлю людьми, а також про можливості та вимоги до законної міграції, про ситуацію із зайнятістю у країнах призначення та про можливі розміри заробітку. Все це треба роз'яснити потенційним мігрантам, аби дати їм орієнтири для оцінювання вигідності запропонованої роботи. В Україні діє спеціальна державна інспекція, що відповідає за видання ліцензій фірмам, які пропонують роботу за кордоном, вона ж може призупинити дію таких ліцензій, якщо виявить порушення закону. Через цю інспекцію потенційні мігранти мають можливість перевірити, чи зареєстрована фірма, що пропонує роботу за кордоном, чи має вона ліцензію на цю діяльність.

Є два основні напрями вторинної профілактики. До першого можна віднести різноманітні превентивні заходи щодо запобігання ризикам нелегального працевлаштування за кордоном громадян України:

- проведення наукових досліджень із питань нелегальної трудової міграції та торгівлі людьми;
- розроблення та впровадження навчально-методичних рекомендацій, посібників та інших матеріалів для вчителів, вихователів, практичних психологів і соціальних педагогів у закладах вищої освіти та закладах післядипломної освіти щодо виховної роботи серед дітей і молоді, спрямованої на викорінення найгірших форм праці;
- робота з підвищення кваліфікації працівників освіти у питаннях безпеки нелегального працевлаштування за кордоном;

- підвищення кваліфікації осіб, що працюють із потенційними трудовими мігрантами;
- проведення семінарів, конференцій, круглих столів тощо з проблем трудової еміграції українських громадян;
- профілактичні програми для потенційних груп ризику щодо нелегальної еміграції та торгівлі людьми;
- співробітництво з урядовими та неурядовими організаціями в Україні й за кордоном з метою запобігання нелегальному переміщенню мігрантів і торгівлі людьми.

Громадські організації, які також активно залучаються до цієї роботи, пропонують відповідні програми різноманітних тренінгів соціального й соціально-психологічного спрямування та розробляють інформаційні матеріали, що змушують людину замислитися над деякими гострими моментами праці українців за кордоном. Наприклад, запропоновано пам'ятку для людей, котрі планують виїзд за межі країни задля працевлаштування, в якій крок за кроком описуються всі необхідні дії потенційного трудового мігранта для попередження можливих небезпек (*див. Додаток А у кінці книжки*).

Проте слід зазначити, що, за даними офіційної статистики, тільки 10% українських громадян виїжджають за кордон за робочими візами, тобто оформлюють трудові угоди. Це пов'язано з кількома чинниками: недостатньою поінформованістю українців щодо легального працевлаштування за кордоном, складністю процедури та високою вартістю оформлення офіційних документів, небажанням зарубіжних працедавців займатися складною офіційною процедурою оформлення на роботу іноземних громадян (значно простіше та дешевше брати мігрантів із нерегульованим статусом). Тобто суто інформаційна роз'яснювальна кампанія не може вирішити всіх проблем.

Другим напрямом вторинної профілактики негативних наслідків заробітчанства є *сприяння зайнятості потенційних трудових мігрантів в Україні*. У процесі роботи з такими особами чільна увага звертається на:

- високу вартість життя за кордоном, яка може “з'їсти” значну частину хай і більш високої, ніж в Україні, заробітної платні;
- як правило, значно інтенсивніший, ніж в Україні, темп праці;

- соціальну незахищеність мігрантів, відсутність допомоги в разі хвороби, каліцтва або травмування; неврахування періоду лікування при обчисленні пенсійного стажу;
- низький соціальний статус заробітчани;
- правову незахищеність, значні ризики постраждати від несутимлених дій роботодавців, шахраїв, торгівців людьми;
- втрату кваліфікації за основною професією;
- бездоглядність дітей, розлуку із сім'єю тощо;
- можливість та переваги внутрішньої міграції: наявність усередині країни високооплачуваних вакансій.

Професійне навчання безробітних проводиться службою зайнятості з урахуванням вимог ринку праці та перспектив розвитку регіону. Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” професійна підготовка, підвищення кваліфікації та перепідготовка осіб, зареєстрованих у службі зайнятості як безробітні, проводиться у разі: 1) неможливості підібрати роботу через відсутність професійної кваліфікації у безробітного; 2) необхідності змінити кваліфікацію у зв'язку з відсутністю роботи, що відповідає професійним навичкам особи; 3) втрати здатності виконання роботи за попередньою професією; 4) пошуку роботи вперше за відсутності професії (спеціальності). Громадські організації проводять семінари на теми: “Сприяння працевлаштуванню з урахуванням гендерних аспектів”; “Особливості зайнятості жінок”; “Запобігання нелегальній трудовій міграції та торгівлі людьми”; “Працевлаштування для цільової групи населення”; “Сприяння працевлаштуванню, в тому числі через пропаганду здорового способу життя”.

Третинна профілактика орієнтована на тих, хто вже працює за кордоном (наприклад, у плані соціальної підтримки родини трудового емігранта, яка залишилася в Україні), та на тих, хто повернувся, тобто перебуває на етапі реадaptaції, реінтеграції у суспільство. Третинна профілактика передбачає надання соціальної, медичної, юридичної, психологічної допомоги постраждалим унаслідок недалого нелегального працевлаштування та жертвам торгівлі людьми.

Основні напрями третинної профілактики:

- освітні програми для спеціалістів, що працюють з мігрантами на етапі реадaptaції;

- юридична допомога, спрямована на підвищення здатності людини обстоювати свої права;
- консультації по “телефону довіри”, індивідуальні психологічні консультації, психотерапевтичні програми;
- групи підтримки;
- “гаряча лінія”;
- надання роботи та можливості навчання (перенавчання);
- реінтеграція та реабілітація потерпілих від торгівлі людьми.

Проведення третинної профілактики спирається на низку офіційних міждержавних угод із питань захисту прав трудових мігрантів та на інші міжнародні документи. ООН зобов’язує держави гарантувати людині повний комплекс прав, зокрема:

- право на роботу, що передбачає можливість для кожної людини заробляти собі на життя за допомогою праці, яку вона собі вільно обирає або на яку вільно погоджується (для реалізації цього права держава має проводити програми професійно-технічного навчання);
- право на соціальне забезпечення, у тому числі соціальне страхування;
- право на достатній життєвий рівень, достатнє харчування, одяг та житло;
- право на найвищий рівень фізичного та психічного здоров’я.

Протокол ООН про торгівлю людьми зобов’язує країни походження та призначення мігрантів вжити ряд заходів щодо забезпечення фізичної, психологічної та соціальної реабілітації жертв нелегальної трудової міграції та торгівлі людьми. Держави також повинні розглянути можливості щодо працевлаштування, освіти та професійної підготовки цих осіб.

На офіційному рівні до роботи із захисту прав трудових мігрантів і членів їхніх сімей залучається чимало урядових та неурядових організацій України.

Роль *Міністерства соціальної політики* полягає у наданні профорієнтаційних послуг та організації професійного навчання безробітних, особливо молоді, професіям, які користуються попитом на ринку праці, з урахуванням особливостей регіону; у вирішенні питань зайнятості випускників професійних училищ та за-

кладів вищої освіти; у сприянні працевлаштуванню молоді, яка звертається до Державної служби зайнятості; у здійсненні контролю за посередницькою діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності з працевлаштування за кордоном, за роботою туристичних фірм, шлюбних агенцій тощо.

Державні центри зайнятості населення відповідають за такі напрями роботи: інформація про вакансії; професійне навчання; стажування на підприємствах; можливість займатися підприємницькою діяльністю; перепідготовка безробітних. Навчальні плани та програми доповнено курсом основ господарського права, що дає можливість займатися підприємницькою діяльністю.

Міністерство охорони здоров'я як один із найважливіших державних органів із надання соціальної допомоги потерпілим створює реінтеграційні й антикризові центри та притулки для осіб, які постраждали від злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

Міністерство освіти і науки займається переважно превентивною роботою серед молоді. Проте це міністерство може залучатися й до соціальної роботи з потерпілими у випадках торгівлі дітьми, на нього також покладається відповідальність за дітей, що залишилися без опіки батьків. Основні напрями та форми його діяльності:

- семінари з проблем нелегальної трудової міграції та торгівлі людьми, підготовка інформаційних та методичних матеріалів, просвітницька робота;

- профілактично-консультативна робота: основні категорії – молодь із неблагополучних чи багатодітних родин (раннє виявлення таких сімей та їх супровід);

- створення банку даних дітей, чий батьки виїхали на заробітки за кордон, які перебувають на утриманні родичів або залишилися самі під наглядом сусідів (проводиться індивідуальна консультативна, а також соціально-психологічна робота). Проблема дітей трудових мігрантів потребує особливої уваги держави, оскільки являє собою серйозний виклик для національної безпеки, причому не тільки для сьогодення, а й для майбутнього.

Практична діяльність *центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді* здійснюється за такими напрямками: соціальна підтримка сім'ї, профілактика негативних явищ у дитячому та моло-

діжному середовищі, сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді, соціальна робота із призовною молоддю та військовослужбовцями, підготовка молоді до сімейного життя, соціальна робота з малозабезпеченими та багатодітними сім'ями, соціальний захист жіночої молоді, просвітницька робота щодо профілактики ВІЛ / СНІД, торгівлі людьми тощо. Провідними формами роботи є культурно-масові заходи, тренінгово-лекційні заняття, соціальний та психологічний супровід (“телефон довіри”, психологічна та юридична допомога потерпілим, організація медичної допомоги).

Суттєві можливості у проведенні профілактичної роботи мають *засоби масової інформації*. Телерадіокомпаніями та друкованими періодичними виданнями започатковано відповідні рубрики й тематичні сторінки з метою інформування населення про потенційний ризик експлуатації, насильства та зловживань стосовно нелегальних мігрантів: “Хто сприяє незаконній міграції”, “Нелегальний міграції – надійний заслін”, “Біле рабство”, “XXI століття – особливості сучасної работоргівлі” тощо.

Значущою є і роль *неурядових громадських організацій*. Зокрема, за підтримки Міжнародної організації міграції, Міжнародного жіночого правозахисного центру Ла Страда тощо проводяться соціально-психологічні тренінги за такими напрямками:

I. Розуміння явища нерегульованої трудової міграції.

1. *Інтерактивний тренінг “Попередження небезпеки нелегального працевлаштування за кордоном”* (група ризику – безробітні, молодь, яка націлена шукати роботу або шлюбний союз за кордоном).

Мета: розширення поінформованості про небезпеку нелегальної еміграції, підвищення рівня правових знань учасників тренінгу, ознайомлення з правилами безпечної поведінки та шляхами виходу із кризових ситуацій.

2. *Інтерактивний тренінг “Життя за кордоном: міфи і реальність”*.

Мета: формування уявлень про причини небезпеки нелегальної еміграції, про можливості вирішення економічних проблем на батьківщині; розвиток критичного мислення, навичок прийняття

рішень та роботи у групі; усвідомлений вибір роботи, вдосконалення навичок реалізації та захисту своїх прав, підвищення самооцінки, усвідомлення своїх можливостей та обмежень тощо.

II. Розширення поінформованості щодо працевлаштування за кордоном.

1. *Виїзд за кордон: міфи і реальність.*
2. *Робота за кордоном: міфи й факти.*
3. *Робота за кордоном: надії та реальії.*

Мета: ознайомлення з реальними можливостями та легальною процедурою працевлаштування за кордоном, висвітлення проблеми торгівлі людьми та можливих шляхів попередження кризових ситуацій за кордоном, інформування про організації, які надають допомогу мігрантам у кризових ситуаціях.

III. Надання допомоги постраждалим від негативних наслідків нелегального працевлаштування за кордоном у період реадaptaції.

1. *Психологічне здоров'я українських трудових мігрантів у період реадaptaції.*
 2. *Кризове консультування.*
 3. *Принципи роботи з постраждалими від торгівлі людьми.*
- Стандарти психосоціальної підтримки та ефективної організації роботи (реінтеграція, ресоціалізація).*

IV. Запобігання негативним наслідкам нелегальної міграції та ресоціалізація через забезпечення економічної незалежності.

1. *Підтримка професійної реалізації молоді.*

Мета: розвиток чутливості до ризиків, що супроводжують процес пошуку роботи за кордоном; підвищення впевненості молодих людей у власних здібностях та навичках, що є необхідною для реалістичної оцінки своїх якостей і для успішного професійного розвитку на батьківщині.

2. *Навчання основ підприємницької діяльності.*
3. *Стратегії ефективного пошуку роботи.*

V. Освітні програми для спеціалістів, що працюють із трудовими мігрантами.

Тренінги для співробітників організацій, які надають допомогу постраждалим під час нелегального перебування за кордоном (держслужбовці, соціальні працівники, вчителі, лікарі, психологи, журналісти, представники громадських організацій, співробітники “гарячих ліній”, “телефонів довіри”).

VI. Встановлення зв'язку між небезпечними наслідками нелегального працевлаштування за кордоном та іншими суміжними проблемами.

1. Інтерактивний тренінг “Ефективна комунікація”.

Мета: інформування про різні типи комунікації, демонстрування переваг ефективного спілкування за допомогою ролевих ігор, роботи в групах.

2. Інтерактивний тренінг “Упевнена поведінка”.

Мета: надання можливості змінити ставлення до власних проблем, підсилити впевненість у прийнятті рішень, усвідомити свій негативний досвід та навчитися брати відповідальність за своє життя, розширити діапазон спілкування з іншими людьми.

Виходячи з того, що найбільш дієвими шляхами запобігання негативним наслідкам трудової міграції українців за кордоном є інформаційна робота й надання реальної допомоги у працевлаштуванні на батьківщині, можна рекомендувати проведення таких заходів:

- семінари для працівників центрів соціальних служб для молоді;
- семінари для консультантів “телефонів довіри”;
- семінари для представників регіональних засобів масової інформації;
- семінари для працівників органів освіти спільно з Міністерством освіти і науки України;
- семінари-тренінги для молодіжних та жіночих неурядових організацій України;

- “круглі столи” неурядових організацій та органів влади “Механізм упровадження в життя програми запобігання торгівлі жінками та дітьми в Україні”;

- спільно з Міністерством освіти і науки – семінари для журналістів освітянської преси та фахівців інститутів підвищення кваліфікації та управлінь освіти з метою проведення превентивної роботи серед учнівської молоді;

- навчальні тренінги для спеціалістів базових центрів зайнятості з питань попередження неврегульованої трудової міграції та протидії торгівлі людьми;

- підготовка і друк інформаційних та методичних матеріалів, навчального курсу з питань трудової міграції та протидії торгівлі людьми для розповсюдження серед працівників служб зайнятості різних рівнів, відділів, секторів у справах молоді та спорту райдержадміністрацій, міськвиконкомів;

- інформаційні семінари для безробітних із загальних питань зайнятості, стану ринку праці й методів пошуку роботи;

- програми соціальної та психологічної підтримки дітей трудових мігрантів та реабілітації дітей, які постраждали від торгівлі людьми.

Отже, попередження та подолання негативних наслідків трудової міграції українців є складною та багатоплановою проблемою державного значення. Головним сенсом профілактичної роботи серед населення має бути не залякування поїздкою за кордон, а надання необхідної достовірної інформації для того, щоб людина самостійно змогла зробити свідомий вибір, прийняти виважене рішення. Реальним інструментом запобігання нелегальній трудовій еміграції покликана бути глибоко продумана державна програма зайнятості населення. Що ж до членів сімей трудових мігрантів, залишених на батьківщині, особливо дітей, а також тих заробітчани, які повернулися додому та проходять етап реадaptaції, то всі вони мають бути охоплені дійовим та ефективним соціально-психологічним супроводом.

Психологічна допомога вимушеним мігрантам

На сьогоднішній день ситуація із вимушеною внутрішньою міграцією складна тим, що протистояння на сході України триває і важко передбачити час та спосіб його завершення. Це посилює тривожні настрої в суспільстві, страхи, розчарування і вимагає адекватної роботи працівників психологічних служб. У зв'язку з цим суттєво підвищуються роль та значення професійної діяльності працівників психологічної служби системи освіти: практичних психологів і соціальних педагогів.

Уже у вересні 2014 р. головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології професор О. В. Тімченко звернув увагу на диференційований підхід у наданні психологічної допомоги вимушеним переселенцям. Критеріями поділу на різновиди допомоги вчений-практик називає:

- характер перенесених постраждалими втрат;
- рівень психічної травматизації постраждалих.

У результаті запропоновано таку градацію переселенців:

- 1) ті, що покинули зону проведення антитерористичної операції (АТО) заздалегідь, із речами, документами тощо;
- 2) ті, що залишили зону АТО поспіхом, із мінімумом речей, потрапивши під обстріли;
- 3) ті, чиє житло зруйновано частково або повністю;
- 4) ті, що досить тривалий час перебували у зоні воєнних дій;
- 5) ті, що зазнали поранення, або поранені члени їхніх родин;
- 6) ті, що пережили загибель близької людини у зоні АТО;
- 7) ті, чиї члени родини залишилися в зоні АТО.

Виходячи з цього стосовно осіб, які потрапляють до категорій 1–3, можна прогнозувати успішне проходження процесу психологічної адаптації. Ті ж особи, які підлягають 4–7 рівням, потребують посиленої психологічної, педагогічної, соціальної уваги з боку приймальної громади. Вимушені переселенці, які належать до 1–3 груп, можуть мати мотивацію “жити далі”, долати труднощі, на щось розраховувати, тому для них буде достатньо проведення заходів, що зводяться до соціально-психологічного стимулювання

активності, передбачають координацію дій, інформування тощо. Але ці заходи будуть недостатніми для осіб, віднесених до 4–7 груп, адже втративши сенс життя, розчарувавшись у всіх і вся, вони не мають бажання самостійно долати труднощі. Таких людей вирізнятимуть пасивна позиція, страх щодо майбутнього, актуалізація минулого, байдужість, а подекуди можуть виникати й суїцидальні думки.

Отже, обов'язковою має стати попередня диференціація переселенців на групи чи категорії, основний критерій якої – характер перенесених людиною втрат. Спираючись на отримані дані, у подальшому можливо прогностично правильно будувати стратегію надання психологічної допомоги: в одному випадку – допомагати успішному проходженню людиною процесу психологічної адаптації до нових умов життєдіяльності, в іншому – необхідно працювати з особистістю в межах реабілітаційного і тільки потім – адаптаційного процесу.

Крім диференціації вимушених переселенців за характером та рівнем психічної травматизації, треба враховувати й статевовікову категорію постраждалих: хто перед нами – дитина, людина похилого віку, жінка чи чоловік. Це також слід брати до уваги при організації психологічної роботи.

Доцільною видається класифікація проблем, з якими стикаються вимушені мігранти у процесі переселення та в період адаптації на новому місці.

Побутові проблеми:

- відсутність житла;
- неналежні соціально-побутові умови (водопостачання, тепло, місце для сну, розвитку дитини, місця для зберігання речей, продуктів харчування тощо);
- недостатність власного простору.

Матеріально-економічні проблеми:

- низький економічний рівень життя, бідність;
- неможливість задоволення базових потреб;
- потреба професійного перенавчання;
- складнощі із працевлаштуванням на новому місці.

Соціальні проблеми:

- відсутність звичного середовища та оточення;

- складність улаштування дітей до навчальних закладів, а також продовження (поновлення) навчання молоді;

- відсутність доступу до соціальних та медичних послуг; незабезпечення необхідними ліками, особливо за наявності хронічних захворювань, ВІЛ, туберкульозу, неможливість безперервності лікування;

- невідтримання контактів із сім'єю через відстань та через різні погляди членів сім'ї на політичну ситуацію;

- непорозуміння із членами приймальної громади на побутовому рівні через ресурси та різні переконання.

Психологічні проблеми:

- стресові стани, депресія, посттравматичний стресовий розлад, підвищена тривожність, відчай;

- втрата автономності (“Я не керую процесом. Мене кудись несе”) та суб'єктності (“Це не я приймаю рішення у своєму житті. Хтось зверху вирішує”);

- порушення ідентичності (людина ототожнювала себе з певними соціальними групами, що впливало на визначення її цінностей та соціальних ролей. Тепер соціальне оточення втрачено, й людині потрібно вибудовувати нові цінності, настановлення та відпрацьовувати нові соціальні ролі);

- розгубленість (неможливість зосередитися і виконувати розумові завдання), виникнення регресу;

- відчуття незахищеності та ізольованості;

- стан жертви;

- підвищений рівень агресії, гніву та пошук зовнішнього ворога (“Хтось має за це заплатити”);

- високий рівень тривожності й нездатність прогнозувати майбутнє;

- відчуття сорому, низька самооцінка, почуття провини;

- реакції на тяжкий стрес і порушення адаптації, у тому числі посттравматичний синдром.

Юридичні проблеми:

- втрата документів;

- складнощі з реєстрацією;

- проблеми щодо збереження прав на житло, яке залишилось;

- труднощі поновлення/отримання державних соціальних допомог та виплат, пенсійного забезпечення;

- складність забезпечення прав дітей, особливо у випадках розділення дітей із батьками (якщо діти були вивезені зі сходу України родичами, а батьки залишилися).

Проблеми, пов'язані зі здоров'ям:

- психосоматичні розлади;
- загострення хронічних хвороб, зокрема через нестабільний психічний стан, неможливість достатньо харчуватися;
- зловживання психоактивними речовинами¹.

Психічне здоров'я та психологічне благополуччя вимушених переселенців

Психічний стан вимушених переселенців тією чи іншою мірою є стресовим, тобто є підстави говорити про порушення психологічного благополуччя осіб, вимушених залишити рідний дім.

Найважливішими характеристиками адаптивних можливостей внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які визначають їхню поведінкову стратегію в новому соціокультурному середовищі, можуть слугувати пережиті ними емоційні стани (з урахуванням їхньої інтенсивності, тривалості, вікових особливостей людини) та індивідуальні особливості емоційного реагування у стресових умовах.

У переживанні ситуації вимушеної міграції виділяють кілька аспектів:

- переживання скрутних життєвих подій – утрат, поневірянь, негативних змін, що відбуваються до і під час переселення;
- переживання ізоляції та депривації;
- переживання через зіткнення з новим соціокультурним середовищем.

Успішність адаптації багато в чому визначається психологічним станом і настроєм людини. Серед основних критеріїв психіч-

¹ Див.: Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 352 с.

ного здоров'я розглядають: стан душевного благополуччя, відсутність хворобливих психічних проявів, адекватність відображення подій та реагування на них, відповідний віковий рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості, адаптивність у мікросоціальних відносинах, здатність керувати поведінкою і ставити життєві цілі, а також підтримувати належний рівень активності в їх досягненні.

Аби ефективно організувати психологічну допомогу вимушеним переселенцям, слід мати чітке розуміння їхніх психічних станів, спричинених травматичною ситуацією. Події, які спонукають людей зриватися з місць, залишати свої домівки, настільки виходять за межі нормального життя, що переживаються як надзвичайно стресові для всіх, хто опинився в таких ситуаціях (незважаючи на те, чи від'їжджали вони через тривожні відчуття, чи через реальну загрозу життю під час розгортання воєнних дій). Також слід зважати на те, що переселенці опиняються у стресових умовах принаймні кілька разів – до переселення, під час переселення і після переселення.

Аналіз психологічних проблем і психічних розладів вимушених мігрантів показує, що вони мають комплексний характер, зачіпаючи всі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційно-потребову, комунікативну. Порушення в різних сферах психічного здоров'я мігрантів, можливі психосоматичні симптоми і розлади, накладаючись пошарово, можуть призвести до суттєвих особистісних проблем.

Особливості психічних станів, спричинені вимушеним переміщенням:

Афективна сфера. Такого роду порушення можуть виявлятися в “емоційному отупінні”, стані пригніченості, похмурості, нездатності відчувати радість, любов, творче піднесення. Для переселенців характерні відчуття безпорадності (особливо в перші два–три тижні). Загострюються внутрішньоособистісні конфлікти й кризи. Напади сильного відчуття провини призводять до проявів аутоагресії (самозвинувачення, самопокарання тощо); також спостерігаються дратівливість, агресивність, неконтрольовані спалахи гніву, постійний неспокій, різноманітні страхи аж до параноїдальних думок. Посилюється тривожність, підвищується збудливість, вини-

кають різкі перепади настрою, фобічні реакції. Прояви образи та замкненості пов'язані з тим, що мігрантів, мовляв, ніхто не здатен зрозуміти. Подібні афективні переживання часто викликають соматизацію, і їхні симптоми виражаються у головному болю та розладах травлення¹.

Когнітивна сфера. У переселенців спостерігаються погіршення пам'яті, концентрації уваги, виразна неуважність і забудькуватість. Фіксувалися амнезія щодо сумних подій і, навпаки, нав'язливі негативні спогади. Частими є скарги на жахливі сни або взагалі на безсоння, на неможливість розслабитися. Запахи, звуки, події – будь-що нагадує мігрантам про травматичні ситуації. Звертає на себе увагу виразна внутрішня конфліктність щодо цінностей та ідеалів, базових уявлень про себе та інших людей. Характерною є різка зміна життєвих засад – від оптимізму та планів на майбутнє до безнадії та відчаю.

Поведінкова сфера. Тут слід зазначити непередбачуваність, алогічність і непослідовність у вчинках, надлишкову розгальмованість, немотивовану пильність. Інколи навіть невинні стимули можуть викликати агресивну афектацію або переляк. Підґрунтям цих поведінкових проявів є брак довіри (або втрата довіри) до чогось або когось. Переселенці здебільшого живуть ізольовано, майже не спілкуються між собою, відчувають відчуженість одне від одного, підозріливість до психологів, представників влади тощо. Серйозні проблеми виявляються і в міжособовому спілкуванні: як у подружніх стосунках і взаєминах з дітьми, так і у взаємодії з представниками власної та іншої культури. Частим способом зниження тривожності виступають алкоголь та інші хімічні речовини. Зазначені вище труднощі зі сном призводять до фізичного знесилення, збільшують роздратованість.

¹ Див.: Лазос Г. П. Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму) // Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Логос, 2015. – С. 26–46.

Емпіричні дослідження психічного стану мігрантів передбачають застосування таких методів:

клініко-психологічне інтерв'ю – для отримання соціально-біографічної інформації, анамнестичних відомостей медичного характеру та психологічної інформації про актуальне самопочуття, настрій і працездатність;

опитувальник невротичних і неврозоподібних розладів (ОНР) (Л. І. Вассерман, О. Ю. Щелкова), а також *шкала “Рівень соціальної фрустрованості”* (Б. Д. Карвасарський) – для оцінювання порушень психічної адаптації в системі соціально значущих відносин особистості;

особистісний опитувальник Айзенка (EPI) – для оцінювання особистісних характеристик мігрантів як можливих чинників порушень психічної адаптації;

метод семибального шкалювання за методикою Н. П. Фетіскина, В. В. Козлова, Г. М. Мануйлова – для визначення емоційного, соціального і фізичного компонентів суб'єктивного благополуччя особистості;

– *п'ятифакторний особистісний опитувальник (“Велика п'ятірка”)*, розробка якого належить таким ученим, як Р. МакКрей і П. Коста. Опитувальник був адаптований В. Є. Орлом у співавторстві з О. О. Рукавішниковим, відомою є й адаптація О. Б. Хромова; також рекомендовано варіант адаптації Л. Ф. Бурлачука та Д. К. Корольова.

Фактори “Великої п'ятірки” такі:

1) *відкритість до нового досвіду* (або просто відкритість чи експресивність). Вона пов'язана з активним пошуком такого досвіду і визнанням його цінності, з терпимістю до чужого, незвичного та дослідницьким інтересом до нього (толерантність до невизначеності). Проявляється у сприйнятливості до будь-якого виду знань, в активності щодо нових ідей або ситуацій. На протилежному полюсі цього чинника – обмеженість інтересів, консерватизм, практицизм, схильність до стереотипів і традиційних способів дії;

2) *сумлінність* (або усвідомлюваність чи самоконтроль). Відображає міру організованості, наполегливості та мотивованості індивіда у цілеспрямованій поведінці. Протиставляє людей надій-

них, пунктуальних, вимогливих тим, хто апатичний і неретельний у роботі. Ще одна протилежна якість – імпульсивність;

3) *екстраверсія*. Характеризує широту й інтенсивність міжособових взаємодій, рівень активності, потребу в зовнішній стимуляції, здатність радіти життю. Це спрямованість на зовнішній світ, інтерес до зовнішніх подій та інших людей, товариськість, чутливість до зовнішньої стимуляції. Антонім – інтроверсія: схильність до незалежності, самотійності, індивідуалізму;

4) *схильність до згоди* (або доброзичливість, прихильність, поступливість, конформність). Представлена готовністю підкорювати власні інтереси інтересам групи, довірливістю, дружелюбністю. Протилежні якості – протиставлення власних інтересів груповим нормам, підозрливість, відособленість аж до відкритого виклику суспільству;

5) *нейротизм* (або негативна емоційність). Традиційно цей термін відображає емоційну нестабільність; ідентифікує індивідів, схильних до неприємних хвилювань (дистресів), до надмірних пристрастей і поривань, до далеких від реальності ідей та до неадекватних реакцій на дійсність. Під нейротизмом автори теорії розуміли чутливість індивіда до стресогенних ситуацій, що проявляється у мірі легкості виникнення негативних емоцій. На одному полюсі – стабільність, стійкість, низький рівень тривожності, на другому – протилежні показники.

Для дослідження психологічного благополуччя мігрантів доцільно використовувати також:

– *тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва (СЖО)*. Він представлений п'ятьма шкалами. Шкала 1 (Цілі) характеризує наявність або відсутність у досліджуваного цілей життя; шкала 2 (Процес) відображає цікавість та емоційну насиченість самого процесу життя; шкала 3 (Результат) показує задоволеність життям; шкала 4 (Локус контролю – Я) відображає упевненість досліджуваного у своїй спроможності контролювати самого себе; шкала 5 (Локус контролю – життя) характеризує впевненість у тому, що людина може керувати своїм життям;

– *опитувальник, що має на меті оцінювання задоволеності якістю життя* (Н. Є. Водоп'янова). Переживання психологічного комфорту – важливий показник динаміки здоров'я, оскільки він є

індикатором перехідних станів від здоров'я до хвороби. У зарубіжній психології при визначенні психологічного (душевного) благополуччя широко використовується поняття “якість життя”, що відображає суб'єктивне переживання задоволеності власним життям, яке співвідноситься із задоволеністю самореалізацією особистості та її психічним здоров'ям. Опитувальник містить 36 питань, які стосуються таких категорій індивідуального життя: робота, особисті досягнення, здоров'я, спілкування з близькими людьми, підтримка (внутрішня та зовнішня), оптимістичність, напруженість (фізичний та психологічний дискомфорт), самоконтроль, негативні емоції (настрій). Це дає змогу отримати інформацію щодо міри загальної задоволеності якістю індивідуального життя та виявити сфери життєдіяльності, що викликають найбільший дискомфорт або незадоволеність;

– *опитувальник-шкалу Impact of Event Scale-Revised – IES-R* (Шкала оцінювання важкості впливу травматичної події). Створений на основі праці М. Горовіца, цей опитувальник передбачає виявлення симптомів трьох основних критеріїв посттравматичних стресових розладів (ПТСР): нав'язливості, уникнення, підвищеної збудливості. Методика складається із 22 тверджень, кожне з яких оцінюється за чотирибальною шкалою (ніколи, рідко, інколи, часто). Рівень ПТСР вважається високим за сумарного балу 30–35;

– *опитувальник вираженості симптомів ПТСР у вимушених мігрантів* Г. Солдатової, Л. Шайгерової та П. Черкасова, створений на основі їхнього власного досвіду та діагностичних критеріїв ПТСР.

Діагностика наявності депресивних станів та оцінювання рівня їхньої складності можуть здійснюватись із застосуванням *Шкали самооцінки рівня депресії Зунга* (Zung Self-Rating Depression Scale – ZDS). Шкала складається із 20 тверджень, на які респондент має дати відповідь залежно від частоти виникнення в нього кожної ознаки: “ніколи або рідко”, “інколи”, “часто”, “майже завжди, постійно”. Аналіз результатів здійснюється на підставі семи факторів за групою симптомів, що відображають почуття душевної спустошеності, розлади настрою, соматичні симптоми, симптоми психомоторних порушень, суїцидальні думки, роздратованість, нерішучість. Це дослідження має проходити у вигляді бесіди чи інтерв'ю і лише за умови довіри з боку досліджуваного.

Роль психологічної допомоги в адаптації прибульців

Вимушена міграція входить до числа складних життєвих ситуацій. Із повним правом її можна віднести до екстремальних, оскільки вона вимагає від індивіда зусиль, які перебувають на межі його адаптивних можливостей чи навіть перевищують наявні у нього ресурси. Але, з іншого боку, саме висока інтенсивність відчуття небезпеки і загрози самому мігрантові, а також найбільш значущим для нього людям – членам його сім'ї викликає прагнення впоратися з усіма труднощами.

Ці два аспекти визначають високу затребуваність професійної психологічної допомоги вимушеним мігрантам. Правильно організована робота з людьми здатна пом'якшити складнощі їх соціокультурної адаптації і здійснювати поступову інтеграцію мігрантів до приймальної спільноти. Для цього психологічна допомога має бути спрямована на активізацію внутрішніх ресурсів вимушених мігрантів, оволодіння ними ефективними способами самопомоги, подолання кризової життєвої ситуації, симптомів посттравматичного стресу і тенденцій соціального інфантилізму. Основні психологічні проблеми вимушених мігрантів пов'язані з кризою ідентичності, зниженням толерантності та, як наслідок, зі зниженням самооцінки, впевненості в собі, зі спотвореним сприйняттям інших людей.

Оцінюючи потреби внутрішньо переміщених осіб, важливо з'ясувати:

- фактори ризику;
- ступінь травматизації членів сім'ї (кожного з батьків і дитини) та особливості їхньої реакції на травму; чи потрібні сім'ї послуги психолога;
- чи переживає людина горювання за втратою; на якій стадії горювання перебуває;
- якими ресурсами адаптації (копінг-стратегіями) володіють члени сім'ї для подолання життєвих труднощів;
- життєву/соціальну історію сім'ї до переміщення (які ресурси підтримували сім'ю і чи можна їх відновити); наявність чи відсутність складних життєвих обставин до переміщення;

- життєву компетентність батьків і дитини (життєві навички, які допоможуть у соціальній адаптації);

- наявність позитивної соціальної підтримки (соціальне оточення, громадські організації тощо).

Варто пам'ятати, що задовольнити весь спектр потреб прибульця буде складно, оскільки люди щойно розпочинають будувати нове життя на новому місці. Тому слід працювати покроково, спочатку з пріоритетними потребами.

Плануючи роботу, потрібно зважати на таке:

- наявність у родині складних життєвих обставин у мирний час;

- політичні розбіжності або протистояння між членами сім'ї;

- вступ членів сім'ї до збройних формувань протидіючих сторін;

- наявність у сім'ї осіб, які залишились у зоні збройного конфлікту;

- переміщення членів однієї сім'ї у різні місця проживання;

- повернення частини сім'ї до зони збройного конфлікту після переміщення;

- інші суттєві обставини, які є нетиповими для мирного часу і визначають необхідність допомоги з боку чи то педагога, чи то соціального працівника або психолога¹.

Доречним є окреслення функцій психологів, залучених до роботи з переселенцями. Психолог, котрий виконує насамперед роль посередника між культурами й допомагає як суспільству, так і мігрантам, має віднайти таку стратегію допомоги, яка надала б можливість послабити прояви опозиції “свої – чужі”. Головними функціями при цьому мають бути: *психологічна адаптація* (опрацювання важких стресових станів; допомога у сприйнятті змін і поверненні до нормального життя; допомога в асиміляції та інтеграції отриманого досвіду і створенні нових життєвих перспектив); *соціальна адаптація* (допомога внутрішньо переміщеним особам в адаптації до нового середовища);

¹ Див.: Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л. А. [та ін.] ; за ред. Волинець Л. С. – К. : Калита, 2015. – 72 с.

Основні напрями роботи психолога з вимушеними мігрантами (за І. І. Дроздовою):

1) *психологічна підтримка*, яка передбачає нейтралізацію негативного впливу психотравмуючих чинників на людину, її соматичне та психічне здоров'я, міжособові стосунки. Мета – зменшення емоційної напруги, агресії, створення умов для психологічної переробки травмуючих переживань;

2) *оцінювання психоемоційного стану переселенців*. Оскільки ситуація вимушеної міграції є для людей конче неординарною, їхні емоційні реакції, переживання, дії можна розглядати як нормальну реакцію на ненормальні обставини. У цьому випадку межа між нормою та патологією стає менш рельєфною. Тож необхідно оцінювати ступінь психологічного благополуччя мігрантів, наявність хворобливих психічних проявів, рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості, адаптивність у мікросоціальних відносинах, здатність управляти власною поведінкою і ставити життєві цілі, підтримувати необхідний рівень активності в їх досягненні;

3) *корекція порушень у психоемоційному стані вимушених мігрантів*, які проявляються в афективній, мотиваційній, когнітивній та поведінковій сферах;

4) *розвиток адаптаційного потенціалу переселенців*. Серйозні проблеми існують у їхніх міжособових відносинах: у взаємодії з представниками приймальної спільноти, а часто й у сімейних стосунках. Для інтеграції у нове середовище мігрантам потрібно навчитися проявляти емпатію і толерантність, уміння приймати та надавати підтримку, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації;

5) *дослідницький аспект роботи*. Психологам обов'язково слід урахувувати специфіку конкретної ситуації міграції, її соціальні, політичні детермінанти, оскільки вони позначаються на психоемоційному стані людей.

Психологічна допомога вимушеним мігрантам має бути своєчасною, системною, кваліфікованою і, звісно, результативною для тих, хто інтегрується у нову систему відносин, повертається до нормальної життєдіяльності.

Можна виокремити ***дві групи чинників*** успішності адаптації мігрантів у нових соціокультурних умовах та, відповідно, конструктивного розв'язання кризи ідентичності.

Соціальні (групові) чинники: обставини і характер міграції (міра добровільності / вимушеності); благополуччя стосунків у родині мігранта; наявність соціальної підтримки; налагодження контактів із місцевим населенням, наявність друзів та знайомих, якість “соціального капіталу” мігранта; позитивне сприйняття переселенцями та представниками місцевої спільноти одне одного; державна політика, спрямована на підтримку інтеграції вимушених мігрантів в регіоні переселення.

Індивідуальні чинники: вік; стать; належний рівень освіти та соціального статусу; особистісні характеристики (внутрішня локалізація контролю; толерантність до невизначеності; високий рівень самоконтролю та самоефективності; настановлення на застосування поведінкових стратегій планомірного подолання проблем та пошуку соціальної підтримки; настановлення на застосування стратегії адаптації до нових умов або активного впливу на них; готовність до змін, саморегуляція; комунікативна компетентність; здатність до зміни своїх ціннісних орієнтацій та “Я-концепції”; високий рівень поінформованості про специфіку приймального середовища.

Робота із психологічною травматизацією вимушених мігрантів

Психічні стани, що виникли внаслідок вимушеного переселення, схожі з основними симптомами реакції на стрес та травму і можуть розвиватись у *посттравматичні стресові розлади (ПТСР)*.

Картина психічної патології в даних осіб представлена широким спектром різних за структурою та вираженістю розладів – від психологічно зрозумілих реакцій та передхворобливих станів до клінічно окреслених форм патології. Клінічні діагностичні критерії ПТСР представлено в Міжнародному класифікаторі хвороб десятого перегляду¹.

Травматичні ситуації – це такі екстремальні події, які мають потужний негативний вплив, це ситуації загрози, що вимагають від індивіда екстраординарних зусиль для приборкання наслідків

¹ Міжнародний класифікатор хвороб МКХ-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.surgery.org.ua/Documents/Details/aa535505-419d-4d67-a9e7-5c6d4b8f1ced?title=MizhnarodniiKodifikatorKhvorobMkKh10>

впливу. Такі ситуації можуть бути нетривалими, але надзвичайно потужними, або тривалими чи систематично повторюваними.

До травматичних ситуацій належать події, які:

- загрожують життю людини або можуть призвести до серйозної фізичної травми чи поранення;

- пов'язані зі сприйняттям страхітливих картин смерті й поранень інших людей, стосуються насильницької або раптової смерті близької людини;

- пов'язані з присутністю при насильстві над близькою людиною або з отриманням інформації про це, із почуттям провини за смерть чи важку травму іншої людини тощо.

Не меншої травми можуть завдати і безпорадність перед обставинами, відчуття безсилля або дуже сильного страху. Особливість більшості травматичних подій полягає в тому, що їх найчастіше вкрай складно або навіть неможливо передбачити, а надто – взяти під контроль. Травматичні ситуації здатні звести нанівець упевненість у можливості позитивного результату і безпеки. Саме тому вони роблять людей надзвичайно вразливими.

Психоемоційні ознаки травматичних ситуацій:

- різкі зміни настрою людини (від апатії та повної байдужості до крайнього роздратування і навіть люті, яка може бути абсолютно неконтрольованою);

- сильна туга, яку практично неможливо розвіяти жодними способами;

- почуття безвиході, коли здається, що життя зупинилося і вже нічого чекати не доводиться;

- замкнутість: людина практично перестає спілкуватися з друзями та знайомими, відвідувати розважальні заходи, вечірки;

- неможливість зосередитися, в людини усе “валиться з рук”, вона постійно відчуває безпричинний страх, тривогу;

- втрата віри в людей, у порядність, дружбу, в можливість отримати допомогу, відчуття самотності, непотрібності тощо.

Серед *фізичних ознак* психологічної травми найчастіше вирізняють такі:

- порушення сну, нічні кошмари і безсоння, через що людина стає вразливою до захворювань;

- порушення ритму серцевих скорочень. Частіше фіксується пришвидшене серцебиття, але іноді воно чергується з уповільненим, що пов'язано з нападами страху при психологічних травмах;

- гострий або хронічний біль різної локалізації (у ділянці серця, головний біль, біль у шлунку тощо), який іноді має виключно психологічний характер;

- підвищена стомлюваність – не тільки фізична, а й психологічна, емоційна: немає сил не те що працювати, а й навіть розмовляти. Увага в травмованій людини порушується, вона нездатна запам'ятовувати навіть найпростішу інформацію, бо її думки увесь час зайняті чимось іншим;

- м'язова напруга, тобто м'язи перебувають у постійному підвищеному тонусі й розслабити їх не вдається.

У роботі з особою, що зазнала травмування чи втрат, варто пам'ятати про *фази постстресової реакції* (їх ще називають фазами проживання травматичної ситуації)¹.

Фаза заперечення, або шоку. На цій фазі, що настає одразу після дії травматичного чинника, людина не може прийняти подію на емоційному рівні. Психіка захищається від руйнівної дії травматичної ситуації. Ця фаза зазвичай відносно нетривала.

Фаза гніву, агресії та провини. Поступово переживаючи те, що сталося, людина намагається звинувачувати в цьому тих, хто прямо або опосередковано причетний до події. Потім людина спрямовує агресію на саму себе й відчуває інтенсивне почуття провини (“Якби я вчинив інакше, цього б не сталося”).

Фаза депресії. Після того як людина усвідомлює, що обставини сильніші за неї, настає депресія. Вона супроводжується почуттями безпорадності, самотності, непотрібності. Людина не бачить виходу із ситуації, що склалася, втрачає відчуття мети. Життя стає безглуздом: “Що б я не робив, нічого не змینیш”. На цій фазі дуже важлива ненав'язлива підтримка близьких, але людина не завжди її дістає, оскільки оточення несвідомо боїться “заразитися” її станом. Крім цього, людина в депресивному настрої втрачає ін-

¹ Див.: Кадыров Р. В. Посттравматическое стрессовое расстройство (PTSD): состояние проблемы, психодиагностика и психологическая помощь: учебное пособие / Р. В. Кадыров. – СПб. : Речь, 2012. – 448 с.

терес до спілкування (“Ніхто мене не розуміє”), співрозмовники втомлюють її, а почуття самотності лише посилюється.

Нарешті, *фаза зцілення*. Для неї характерне цілковите (свідоме та емоційне) прийняття свого минулого і набуття нового сенсу життя: “Те, що сталося, дійсно було, і я не можу його змінити; але я можу змінитися сам (сама) і продовжувати життя, незважаючи на травму”. Людина стає здатною вийти із травматичної ситуації збагаченою корисним життєвим досвідом.

Ця послідовність є конструктивним розвитком ситуації. Якщо людина, котра зазнала травми, не проходить усі фази її проживання або вони надто затягуються й не мають логічного завершення, тоді формуються цілі симптомокомплекси (ПТСР), тобто серйозні емоційні та поведінкові розлади, що потребують медичного лікування, впоратися з якими самотійно людина вже не може.

Кінцевою метою психологічної допомоги травмованим має бути їх перехід до переосмислення травми, до нового погляду на подальше життя, до визнання його нових цінностей і сенсу та до пошуку відповідних ресурсів.

Із психологічної точки зору реакції на стресові й травматичні події, які призвели до переселення, можуть варіюватися залежно від цілої низки змінних, а саме:

- особистісної: історія життя (анамнез), психологічні особливості, копінг-стратегії, захисні механізми, ригідність/лабільність, сильні/слабкі сторони, соціальний статус, освіта тощо;
- соціального капіталу (стосунки, наявність підтримки): сім’я (нуклеарна, розширена), спільноти (місцеві, етнічні, міжнародні);
- гендеру;
- фактичних обставин травматичних подій: очікуваність/ неочікуваність, ізоляція, тривалість події, тривалість афектації;
- сенсу травматичних подій: політичного, релігійного, ідеологічного тощо;
- досвіду переживання схожих подій;
- наявності чи відсутності надії.

Кожна зі змінних може зумовлювати реакцію на травматичну подію та процес її усвідомлення, а також указувати на причини, що викликали переселення.

Дослідники виокремлюють три великі групи можливих наслідків травми, що призводять до переселення: негативні, позитивні та нейтральні¹:

Негативна група наслідків. Екстремальна подія і викликана нею психологічна травма можуть спричинити психічні розлади різного ступеня тяжкості. У наданні психологічної допомоги переселенцям важливо визначити цей ступінь тяжкості. Тут можливо застосовувати таку диференціацію:

1) звичайні людські страждання (ЗЛС) (ordinary human suffering (OHS)) – це найпоширеніша відповідь людини на життєву трагедію. Страждання не завжди спричиняють патологічний стан, вони є частиною життя, тому іноді зовсім недоцільно застосовувати фармакологію та патологізувати проблему;

2) травматичні психологічні реакції (ТПР) (distressful psychological reaction (DPR)) – це афект, який не завжди потребує уваги спеціалістів. Звичайна людська стійкість здатна подолати цей тип афекту;

3) психіатричні розлади (ПР) – psychiatric disorder (PD). Найпоширенішим типом розвитку цього афекту є ПТСР, який потребує професійного втручання як лікарів-психіатрів, так і психотерапевтів.

Позитивна група наслідків. Вона стосується явищ, які зазвичай лежать у фокусі уваги саме психологічної / психотерапевтичної теорії та практики. Безперечно, є люди, які не лише виживають після пережитих жорстких обставин зі значним ступенем цілісності, а ще й можуть психологічно зміцнюватися. Відтак ця група наслідків отримала назву “розвиток, активований лихом” (або посттравматичне зростання). До неї зараховують усі позитивні зміни, які є прямим результатом пережитих страждань. Завдяки переосмисленню свого трагічного досвіду люди віднаходять нові сили та відчувають потяг до прогресивного розвитку.

¹ Див.: Papadopoulos R. K. Refugees, home and trauma. In Therapeutic Care for Refugees. No Place Like Home / edited by R. K. Papadopoulos. – London : Karnac, 2002. – 356 p. – (Tavistock Clinic Series).

Нейтральна група наслідків. Цей варіант виходу з кризової ситуації пов'язаний з актуалізацією психологічної стійкості. Більшість людей не потребують професійної допомоги, оскільки багато проявів їхнього здорового функціонування залишаються незмінними та не залежать від подій, які змінили їхнє життя.

Описані варіанти наслідків травми у переселенців не виключають один одного. Психологи важливо відстежувати їхні різні комбінації у динаміці й у хронологічному порядку. Фахівці свідчать, що на надання психологічної допомоги переселенці, як правило, спочатку реагують негативно, через місяць-два – нейтрально, а згодом – позитивно.

До роботи з переселенцями доцільно залучати й процедуру *первинного інтерв'ю*, яке може проводитися за такою схемою:

- 1) перше враження від клієнта-переселенця;
- 2) скарги та проблеми клієнта, ситуації, в яких вони проявляються;
- 3) позитивні сторони життя клієнта, що приносять йому радість, задоволення. Соціальне оточення, яке може чи здатне надати йому емоційну підтримку, його склад і доступність (наприклад сім'я, спільнота земляків тощо);
- 4) сприйняття клієнтом власних проблем, їх оцінювання соціальним оточенням;
- 5) травматичний досвід, пережитий клієнтом;
- 6) рівень когнітивного, емоційного й особистісного розвитку клієнта, основні етапи становлення його особистості;
- 7) стресові фактори, під впливом яких перебуває клієнт (невизначений юридичний статус; майно, яке довелося кинути; неспокій, пов'язаний із родичами, яких довелося залишити, тощо);
- 8) ознаки ймовірної наявності психіатричних симптомів;
- 9) вид допомоги, на який очікує клієнт, або причини її відторгнення (наприклад, невдала зустріч із психологом у пункті прийому переселенців)¹.

¹ Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, В. Г. Панка, І. М. Трубавіної. – К. : Агентство “Україна”, 2015. – 175 с.

Керівник психологічної служби Черкащини Л. Коротяєва виокремлює загальні психологічні проблеми переселенців та пропонує кілька рецептів психологічної допомоги¹.

Проблема 1

Переселенці перебувають у постійному стресі. Вони отримують інформацію від родичів, друзів, знайомих, які залишилися в зоні воєнних дій. Домашні їх заспокоюють: “Так, стріляють, але не у нас”; “Так, у школах немає світла, води і харчів, проте вони відкрилися”; “Так, місто контролюють терористи, проте нас вони не чіпають”. Унаслідок війни у людей втрачається інстинкт самозбереження і вони готові навіть повертатись туди, де на них чекає смертельна небезпека. Найстрашніше, що на цю небезпеку вони наражають власних дітей. *Вирішення*: оскільки переконати людей, які твердо бажають повернутися додому, просто неможливо, слід максимально інформувати їх про те, у яких районах відносно безпечно, а у які повертатися категорично не можна.

Проблема 2

Переселенців переслідують постійний страх і підвищена тривожність. Психологічні травми, отримані у зоні воєнних дій, накладаються на абсолютну невпевненість у завтрашньому дні. Окрім того, люди відчувають постійний інформаційний дисонанс, отримуючи із місцевих ЗМІ одну інформацію, а від родичів та знайомих – зовсім іншу. *Вирішення*: не сидіти склавши руки. Почуття безпеки можна відновити у співпраці з іншими людьми. Ідеальний варіант – знайти роботу. Це допоможе вирішити і соціальні, і побутові проблеми. Якщо це не вдається – співпрацювати з патронажними службами. У питаннях працевлаштування (хоча б тимчасового) переселенцям зазвичай ідуть назустріч. Зрозуміло, що не всі зможуть знайти роботу за фахом чи з високою зарплатнею. Проте на сезонні роботи (особливо в селах) улаштуватися цілком реально, звісно якщо проявляти бажання та ініціативу.

¹ П’ять психологічних проблем переселенців та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс] // Рідна Черкащина : інтернет-видання. – Режим доступу : <http://ck.ridna.ua/2014/10/03/pyat-psyholohichnyh-problem-pereselentsiv-i-shlyahy-jih-vyrishennya/>

Проблема 3

Усі мігранти вирізняються гіперболізованим відчуттям справедливості. Будь-яку затримку соціальних виплат (навіть нетривалу і викликану цілком об'єктивними причинами) вони сприймають не лише як порушення своїх прав, а й як особисту образу, реагують болісно. *Вирішення:* працівникам соціальних служб можна поради-ти не конкретизувати дату виплати допомоги, якщо вони мають якісь сумніви стосовно цього, або ж заздалегідь попереджати, що виплати можуть затриматися.

Проблема 4

Конфронтація між жителями приймальної спільноти та мігрантами часто виникає через те, що останні відчують себе чужими в цій місцевості, а до усього чужого людина зазвичай ставиться вороже. *Вирішення:* необхідно розселювати мігрантів компактно: людей з однієї місцевості – в одному будинку чи на одній вулиці. Так вони швидко об'єднуються, а гуртом легше не лише відстоювати свої права, а й облаштовувати побут й інтегруватися до місцевої громади.

Проблема 5

Часто спілкування з мігрантами переростає у вислуховування скарг на їхнє теперішнє життя, а також на те, як багато вони втратили з приходом війни. Подібні розмови, позбавлені конструктиву, заходять у глухий кут. *Вирішення:* ні повернути людям їхнє довоєнне життя, ні раптово розв'язати всі їхні проблеми ніхто не в силі. Проте можна допомогти в якихось конкретних речах. Слід запитувати: “Яка допомога необхідна вам саме зараз? Що ми можемо конкретно зробити, аби покращити ваш побут?” Або просто привезти кілька ковдр чи електрочайників: ось найпростіший і найдієвіший спосіб налагодити діалог.

Основні принципи й технології надання психологічної допомоги

Індивідуальна робота є провідною з огляду на підвищену тривожність у переселенців та складність зібрання їх у групи. Основний контент індивідуальних зустрічей – розповіді мігрантів про причини переїзду, їхні думки щодо майбутнього, побутові проблеми, труднощі у спілкуванні тощо. Психолог застосовує різні психо-

терапевтичні методи з метою підтримки людей, пом'якшення стресових станів, розв'язання конфліктних ситуацій, домагається переоцінювання клієнтами травматичних подій, що є першою ланкою процесу “розвитку, активованого лихом”.

Розпочинається робота з клієнтом із налагодження контакту. Затим проводяться 8–10 зустрічей – це так звана коротка психотерапія, зосереджена на опрацюванні складних переживань, особистих утрат і трагічних подій, що призвели до вимушеного переселення. Вона має декілька важливих цілей: полегшення психологічного стану клієнта, досягнення ним відносного спокою, виникнення довіри до оточення, зокрема психолога; сприяння адаптації мігранта до нових умов; розвиток стратегій подолання труднощів (копінг-стратегій) та виявлення внутрішніх ресурсів, життєво необхідних для нормального життя переселенців; діагностика посттравматичних симптомів (за їх наявності рекомендується розпочати більш тривалий курс психотерапії з подолання наслідків пережитого травмування).

Групова робота з вимушеними переселенцями є найефективнішою, хоч вони на неї погоджуються важче. Спочатку групи мають неорганізований характер та відкриту структуру (постійно приєднуються нові члени, змінюється склад ведучих тощо). Здебільшого під час групової роботи переселенці проговорюють своє занепокоєння побутом, дуже рідко – майбутнім, вирішують конфліктні ситуації. Згодом групи набувають більшої періодичності та цільності, сталою психотерапевтичного формату.

Загальні принципи роботи групи:

1) постійне утримання важливого контексту: переживання переселенців розглядаються як екзистенційна проблема, а не як патологічний стан;

2) створення безпечного простору. Важливо відстежувати і підтримувати такий простір у групі протягом усього терміну її роботи (дбайливе ставлення до кожного, один до одного; пояснення того, що відбувається; упевненість у конфіденційності; щирість);

3) утримання від травматизації. Особливо під час перших занять слід стримувати сильну афектацію переселенців та подробиці їхніх розповідей про повне вір'яння і трагічні події. Оскільки група перебуває в досить тривожному стані, багато з учасників відчува-

ють провину, страх та сором за те, що з ними трапилося, тож конче важливо їх стабілізувати;

4) розвиток довіри один до одного. Поряд зі створенням безпечного простору треба стежити за тим, щоби члени групи ставилися один до одного шанобливо і обережно, особливо під час розповідей про трагічні події, про мрії та фантазії тощо;

5) постійне підтримання у групі динаміки та балансу сил, контролю тощо. Інколи групу важливо контролювати з точки зору проявів афектації, а інколи, навпаки, надавати більше свободи й можливості самовияву;

6) забезпечення простору для скарг. Коли група є достатньо згуртованою і безпечною, важливо надавати слово її учасникам, охочим поскаржитися і поплакати. Розуміння того, що група – чи не єдине місце, де можна це робити, є дуже важливим етапом усього психотерапевтичного процесу. При цьому ведучі мають особливо пильно стежити за зворотним зв'язком, оскільки у деяких членів групи такий вільний формат викликає роздратування (“Скільки можна це чути”, “Ви вже казали про це”, “Нічого не роблять, тільки жаліються” і т. ін.);

7) формування взаємної підтримки переселенців: і у групі, і поза нею вони мають допомагати одне одному;

8) фасилітація вирішення проблем. Одним із прийомів роботи груп є мозковий штурм. Він сприяє залученню всіх учасників до вирішення актуальних проблем, що час від часу виникають у них (на яку пропозицію щодо наявної роботи, вакантної посади приста-ти, як вирішити питання із сусідами, як знайти орендарів у залишені квартиру чи будинок тощо);

9) створення перспектив подальшого “розвитку, активовано-го лихом” (переоцінювання та рефлексія трагічного досвіду, асиміляція здобутків, орієнтація на ресурси, розроблення планів, інколи пошук нової місії);

10) використання творчих завдань та елементів арт-терапії¹.

¹ Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Логос, 2015. – 207 с.

Форми і методи роботи з вимушеними переселенцями

Індивідуальне та сімейне консультування: консультування з актуальних питань, кризове консультування, консультування з опрацювання травматичного досвіду; консультування щодо планування та оцінювання успіхів; терапевтичні зустрічі; консультування батьків стосовно профілактики травмування дітей та створення для них підтримувального середовища.

Групи вирішення проблем: розвиток навичок вирішення проблем, набуття досвіду віднайдень рішень у складних ситуаціях. Учасники групи використовують свій безпосередній досвід командної роботи і спільно приймають рішення, що сприяє розвитку їхньої самостійності. Заняття можна проводити за участі як трьох-чотирьох, так і 8–12 осіб. Групу веде фасилітатор, який структурує заняття, пояснює цілі й завдання, створює довірливу продуктивну атмосферу. Тематика заняття обирається залежно від нагальних потреб. В основній частині роботи застосовуються два типи процедур – мозковий шторм та моделювання проблемної ситуації.

Тренінги з розвитку життєвих навичок: зайнятість/працевлаштування, ефективна комунікація, постановка життєвих цілей, захист прав, здоровий спосіб життя та профілактика соціально небезпечних хвороб, запобігання насильству, виховання дітей та догляд за ними, формування сімейних стосунків, попередження конфліктів тощо.

Телефонне консультування, телефон “гаряча лінія”: консультування з питань реалізації та захисту прав ВПО; психологічна підтримка; консультування щодо координат організацій, установ та закладів, до яких можна звернутися по допомогу.

Робота Національної гарячої лінії забезпечується громадською організацією “Донбас SOS”. Лінія функціонує за підтримки проекту “Сприяння відбудові та сталому розв’язанню проблем внутрішньо переміщених осіб та постраждалого від конфлікту населення в Україні”. Цей проект фінансується Європейським Союзом та упроваджується Представництвом Міжнародної організації з міграції в Україні.

**Поєднання психологічної допомоги
внутрішньо переміщеним особам
із соціальною допомогою**

Внутрішньо переміщені особи можуть користуватися всіма міжнародно визнаними правами людини і гарантіями гуманітарного права на додаток до тих прав, що їх вони мають як громадяни своєї країни.

Основні документи, що регулюють правові питання ВПО

“Керівні принципи з питань переміщених всередині країни осіб”, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН та Комісією з прав людини, містять положення щодо захисту від необґрунтованого переміщення та процесуальні гарантії, яких необхідно дотримуватися при переміщенні.

Закон України від 20 жовтня 2014 р. “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” надає гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів ВПО.

Законом встановлено:

- поняття “внутрішньо переміщена особа”;
- захист від примусового внутрішнього переміщення та примусового повернення на попереднє місце проживання;
- порядок обліку ВПО;
- формування Єдиної інформаційної бази даних про ВПО з метою їх обліку;
- підстави для скасування дії довідки про взяття на облік ВПО та внесення відомостей про це в Єдину інформаційну базу даних про ВПО;
- порядок реєстрації місця проживання ВПО;
- забезпечення прав ВПО на отримання документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус;
- реалізацію прав зареєстрованих ВПО на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов’язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту;
- права та обов’язки ВПО;

- повноваження Кабінету Міністрів України та центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань забезпечення прав і свобод ВПО;

- взаємодію органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями щодо надання допомоги ВПО;

- сприяння у наданні ВПО кредитів на придбання земельних ділянок, купівлю та будівництво житла.

Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. “Про облік внутрішньо переміщених осіб” регулює механізм видачі довідки про взяття на облік ВПО, перелік необхідних документів для видачі довідки. Цим документом також затверджено форму довідки про взяття на облік ВПО.

Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. “Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг” визначає механізм надання щомісячної адресної допомоги ВПО для покриття витрат на проживання, у тому числі на оплату житлово-комунальних послуг.

Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 р. “Про затвердження Порядку забезпечення діяльності прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, які перемістилися з тимчасово окупованої території або району проведення антитерористичної операції” визначає механізм забезпечення діяльності прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, які перемістилися з тимчасово окупованої території або району проведення АТО, а також виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях.

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 червня 2014 р. “Питання соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції” затверджує:

- план заходів, пов'язаних із соціальним забезпеченням громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО;

- склад Міжвідомчого координаційного штабу з питань, пов'язаних із соціальним забезпеченням громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО.

Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. “Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року” ставить за мету розв'язання основних проблем громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення АТО в інші регіони, та зниження соціальної напруженості серед них і в суспільстві; сприяння інтеграції та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання; допомогу у створенні належних умов для їхньої життєдіяльності; забезпечення прав мігрантів та реалізацію їхнього потенціалу; надання їм соціальної, медичної, психологічної та матеріальної підтримки; створення передумов для компенсації завданої їм майнової (матеріальної) та моральної шкоди; створення сприятливих обставин для добровільного повернення на місця попереднього проживання (за умови повного фактичного припинення бойових дій на територіях, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження).

Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності від 11 грудня 2014 р. “Про затвердження Порядку надання страхових виплат, фінансування витрат на медичну та соціальну допомогу, передбачених загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання для осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції” поширюється на фізичних осіб, що постійно проживають в Україні, яких змусили або які самостійно покинули місце проживання внаслідок (або з метою уникнення) негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової

окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру і які мають право на страхові виплати та страхові витрати на медичну й соціальну допомогу відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” за фактичним місцем проживання (перебування)

Основні організації та установи, що опікуються питаннями, пов’язаними з ВПО

Насамперед це *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Агенство ООН із питань міграції та Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України.*

Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України організовано 20 квітня 2016 р. шляхом злиття Державного агентства України з питань відновлення Донбасу та Державної служби України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Міністерство формує та реалізовує відповідну державну політику з метою належного реагування на виклики та загрози, а також надає можливість здійснювати заходи щодо їх нейтралізації.

Територіальні підрозділи державної міграційної служби ведуть реєстрацію місця перебування ВПО; сприяють возз’єднанню сімей ВПО шляхом надання інформації про місце фактичного перебування членів сім’ї; у разі відсутності документів, що посвідчують особу та підтверджують її громадянство, здійснюють ідентифікацію ВПО; забезпечують оформлення, видачу, обмін, продовження терміну дії документів, що посвідчують особу, та підтверджують громадянство України за місцем фактичного перебування ВПО.

Управління соціального захисту населення видають довідки про взяття на облік ВПО; забезпечують внесення до Єдиної інформаційної бази даних про ВПО відомостей про взяття їх на облік, у тому числі про місце їх фактичного перебування; забезпечують перерахунок соціальної допомоги за місцем фактичного проживання

(перебування) або її первинне призначення: допомога при народженні (усиновленні) дитини; допомога самотніми матерями; допомога опікунам та піклувальникам; допомога дітям-інвалідам та інвалідам дитинства; допомога малозабезпеченим сім'ям; тимчасова допомога на дітей, один із батьків яких ухиляється від сплати аліментів.

Установи та заклади охорони здоров'я забезпечують організацію надання медичної допомоги та медичного обслуговування, здійснення комплексних заходів щодо санітарно-епідеміологічної безпеки населення та карантинних заходів за місцем фактичного перебування ВПО.

Центри зайнятості надають консультацій у сфері зайнятості; сприяють працевлаштуванню ВПО; організовують їх підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації.

Установи та заклади освіти створюють для ВПО умови здобуття дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної освіти, професійно-технічної, вищої освіти.

Служби надзвичайних ситуацій: здійснюють заходи з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, з евакуації населення, надання екстреної медичної та першої психологічної допомоги.

Управління Пенсійного фонду забезпечують переведення пенсій за місцем фактичного проживання (перебування) та первинне призначення і перерахунок пенсій.

Служби у справах дітей здійснюють захист прав та надають допомогу дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, опікунам, піклувальникам, прийомним батькам та батькам-вихователям; забезпечують улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюють соціальний супровід сімей із дітьми, які потребують допомоги; надають послуги соціально-психологічної підтримки, створюють умови для соціальної адаптації та інтеграції за новим місцем проживання.

Центри первинної правової допомоги надають безоплатну первинну правову допомогу ВПО.

Територіальні центри соціального обслуговування забезпечують стаціонарний догляд громадян похилого віку, інвалідів I та II груп, які за станом здоров'я мають потребу в сторонньому догляді, побутовому обслуговуванні, медичній допомозі; здійснюють домашній догляд громадян похилого віку, інвалідів, що не здатні до самообслуговування і потребують постійної сторонньої допомоги.

Психологічна допомога дітям із внутрішньо переміщених родин

Масові заворушення, гострі воєнні конфлікти значно порушують звичний для дитячого сприймання плин життя. З одного боку, діти відчують тривогу, страх та розпач, які індукуються близьким оточенням, з іншого – механізми вирішення цих сильних переживань далеко не завжди ефективно спрацьовують, оскільки дорослі самі ще не мають змоги повноцінно відновити власну цілісність. Навіть якщо дитина не є безпосереднім учасником воєнного конфлікту, вона переживає сильний стрес, оскільки відбуваються якісь незворотні події, котрі їй важко сприймати й усвідомлювати. Діти, які вимушено переселяються з родинами чи без них із зони конфлікту, підпадають під дію додаткових стресових факторів – зміна місця проживання, зміна звичного найближчого оточення (у випадку неповного переселення родини), зміна звичного кола друзів, невизначеність майбутнього. У таких дітей спостерігається посилена травматизація, і вони у першу чергу потребують усебічного психологічного супроводу.

Фахівці виділяють декілька категорій дітей із внутрішньо переміщених родин:

1. За наявністю близького оточення у місці тимчасового перебування:

- а) діти, які тимчасово переселені без родини;*
- б) діти, які тимчасово переселені з кимось із найближчого оточення (як правило, матір'ю);*

в) діти, які тимчасово переселені разом із родиною у повному складі;

2. За ступенем впливу травмувального чинника:

а) діти, які були безпосередніми очевидцями воєнних дій (обстрілів, бомбардувань);

б) діти, які втратили через такі дії когось із родини, близького оточення, друзів;

в) діти, які відчували суттєву загрозу втратити безпечне середовище або ж навіть життя (загроза обстрілу чи бомбардування, перебування близько від зони конфлікту), але не були очевидцями відкритих воєнних дій;

г) діти, які є травмованими через тривожну поведінку найближчого оточення, брак інформації про те, що відбувається, через необхідність переселення тощо;

3. За особливістю поведінкових, емоційних та когнітивних проявів у посттравматичний період:

а) діти, які відмовляються від будь-яких контактів із фахівцями та іншими дорослими чи однолітками, виявляють незвичні поведінкові та емоційні реакції;

б) діти, які мають складнощі у встановленні контакту з фахівцями, не можуть пояснити, з яких причин їхнє життя втратило звичний плін, є емоційно пригніченими або розгальмованими;

в) діти, які охоче ідуть на контакт із фахівцями, можуть розповісти про те, що сталося, емоційно відреагувати ситуацію у прямій чи символічній формі.

Виходячи з цієї класифікації зрозуміло, що ті діти, котрі у трьох категоріях займають перші позиції, є найбільш тяжко травмованими і потребують посиленої уваги фахівців.

Варто зазначити, що діти переживають травматичну ситуацію доволі специфічно. Нерідко через відсутність навичок обговорення своїх переживань, через вікові особливості, сильне емоційне потрясіння вони не висловлюються відкрито про свої неприємні стани. Разом із тим, спостерігаючи за дітьми, можна виявити тих із них, які переживають стресову ситуацію. Наслідки стресу є помітними в емоційних, поведінкових проявах дітей чи представлені на тілесному рівні.

Як видно з *таблиці 7*, маємо доволі широкий спектр ознак, які вказують на те, що дитина переживає травматичні для неї обставини. Усі ці прояви свідчать про її загострену реакцію на стрес та потребують фахової допомоги.

Таблиця 7

Ознаки переживання дитиною стресової ситуації

Емоційні	Поведінкові	Когнітивні	Соматичні
загострення страхів (особливо страху розлуки); тривожні стани; агресивність; плаксивість; схильність до бурхливого прояву емоцій; збіднення емоційних проявів тощо	порушення сну, нічні кошмари; втрата апетиту; регресивні форми поведінки; гіперактивність; пасивність; замкнутість; посилене прагнення до контакту з дорослим; відмова від контакту тощо	погіршення пам'яті, мислення, уваги; збіднення мовлення; підвищена мовленнєва активність тощо	підвищена втомлюваність, сонливість; загострення хронічних хвороб; біль у шлунку; головний біль; розлади дихання; розлади у роботі серця; нудота, блювання; захворювання верхніх дихальних шляхів тощо

Н. В. Сосновенко та Л. О. Шевченко детально описують прийоми та принципи надання першої психологічної допомоги дітям, які перебувають у стані дистресу внаслідок щойно пережитої або поточної важкої кризової події. Дослідниці зауважують, що не можна нав'язувати допомогу тим, хто її не бажає, але завжди треба бути поряд із тими, хто потребує підтримки. Перша психологічна допомога найчастіше полягає в одноразовому короточасному втручанні в життя дитини, і вона спрямована на покращення її адаптації до нових умов проживання та навчання. Підтримка з боку родини, вчителів та інших осіб із найближчого оточення є одним із

найважливіших чинників, що сприяють психологічному відновленню дитини.

У частини дітей, які пережили травматичні події, може розвиватися посттравматичний стресовий розлад. Його основні ознаки та симптоми, узагальнені працівниками Американського національного центру з ПТСР, наведено в *таблиці 8*.

Таблиця 8

Ознаки та симптоми посттравматичного стресового розладу у дітей різного віку

Вікова категорія	Ознаки та симптоми
Діти молодшого віку (1 – 6 років)	безсилля і пасивність, відсутність звичайних реакцій; генералізований страх; підвищена збудливість і незібраність; пізнавальна плутанина; складність говорити про цю подію; складність визначати почуття; нічні кошмари, інші порушення сну; страх розставання, “чіпляння” за близьку людину; регресивні симптоми (повернення нічного нетримання сечі, втрата мови, рухових навичок); нездатність збагнути смерть як неминучість; тривога з приводу смерті; соматичні симптоми (біль у животі, головний біль та ін.); підсилена реакція на гучні звуки; “заморожування” (раптова нерухомість); метушливість, нехарактерний плач; тривога у відповідь на стимули, пов’язані з травмою
Діти молодшого та середнього шкільного віку (6 – 11 років)	почуття відповідальності та провини; повторювана травматична гра; почуття тривоги при нагадуванні про подію; нічні кошмари, інші порушення сну; стурбованість із приводу безпеки, думки про загрозу; агресивна поведінка, спалахи гніву; страх отримання травми; пильна увага до тривоги батьків; ухиляння від шкільних занять; тривога/турбота про інших;

Вікова категорія	Ознаки та симптоми
	поведінкові, емоційні, особистісні зміни; соматичні симптоми (скарги на тілесні болі); схильність до усамітнення; віковий регрес (поводиться, як молодша дитина); страх розлуки; втрата інтересу до діяльності; плутанина думок, недостатнє розуміння травматичних подій; відсутність чіткого розуміння явища смерті, причин “поганих” подій; прогалини розуміння заповнюються “магічними” поясненнями; втрата здатності до концентрації в навчанні, зниження успішності; незвичайна поведінка
Підлітки (12–18 років)	егоїстичність; небезпечна для життя поведінка; бунт удома або в школі; різкі зміни у відносинах; депресія, уникнення спілкування; зниження успішності у школі; спроба віддалитися і захиститися від почуттів сорому, провини, приниження; надмірна активність або ж відступ від інших з метою врегулювання внутрішнього конфлікту; схильність до переживання нещасних випадків; бажання помсти, активність, пов’язана з відповіддю на травму; порушення сну і харчування, нічні кошмари

У дітей, що зазнали психотравмувального впливу, можуть виникати різноманітні варіанти розладів адаптації. У більшості випадків вони мають такі прояви: прагнення до ізоляції та обмеження контактів, підвищена стомлюваність і знижена активність, поганий настрій, напади безпричинної дратівливості, зниження яскравості емоційних реакцій, нав’язливі спогади, втрата життєвих інтересів, поведінка уникання, безконтрольна агресія. Крім того, можуть проявлятися симптоми, пов’язані із соматовегетативною сферою: зни-

ження апетиту, прискорене серцебиття, надмірна м'язова напруга, неприємні відчуття у верхній частині живота. ПТСР може розвиватися приблизно через півроку після пережитих подій. З огляду на це потрібно бути особливо уважними до дітей, які були очевидцями воєнного конфлікту, і вести з ними профілактичну роботу.

Компенсаторні механізми психіки дитини достатньо гнучкі, тож наслідки стресових обставин долаються нею, як правило, природним чином. Діти схильні “лікувати” себе за допомогою гри з однолітками, фантазування, малювання, емоційного відреагування ситуації тощо. Варто пам'ятати про ці природні механізми і сприяти їх активізації.

Але нерідко самі дорослі блокують доступ дитини до її природних механізмів саморегуляції. Наприклад, волонтери, працюючи з дітьми переселенців, зазвичай виявляють стосовно них гіперопіку, надмірну увагу, жалісливість, тривожність. Відчуваючи таке ставлення, діти приймають на себе образ жертви, яка пасивно очікує допомоги, а не прагне до активного виходу з ситуації. При цьому в дітей може закріпитися уявлення про те, що увагу до себе легко отримати через перебування у несприятливих обставинах, і це, своєю чергою, може стати основою подальшого несприятливого життєвого сценарію. Фахівці зазначають випадки, коли місцеві діти із заздрістю дивилися на однолітків-переселенців, адже значно більше уваги дорослих приділялося саме їм. Тому варто розумно й тактовно проявляти піклування про дітей навіть у складних обставинах.

Ситуація вимушеного переселення є типово екстремальною, і слід зазначити індивідуальні відмінності в реакціях людей на таку ситуацію, їхні захисні механізми та стратегії опанування. Психологічний захист “вмикається” автоматично і є неусвідомлюваним механізмом збереження психічної рівноваги.

До типових захисних реакцій дітей належать відмова, опозиція, імітація, компенсація, емансипація, заміщення, ізоляція, регресія¹.

¹ Никольская И. М. Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – М. : Речь, 2010. – 352 с.

Відмова (пасивний протест). У її основі лежить неможливість задоволення базисних потреб у безпеці та захищеності. Дитина відмовляється від спілкування навіть із близькими, від їжі, ігор тощо. Така реакція розвивається, коли вона не відчуває достатньої уваги, турботи, зацікавленості; тобто якщо потреби дитини в емоційних контактах не задовольняються, вона може стати неконтактною. У старших дітей пасивний протест виявляється в немотивованій відмові від виконання необхідних дій.

Опозиція (активний протест) дитини проти вимог дорослих спостерігається при зниженні уваги з боку близьких людей. Розвитку особистості максимально сприяє впевненість у тому, що ніщо не порушує стосунки любові та прив'язаності. Коли ж ця впевненість порушується, виникає опозиція. Реакції цього типу характеризуються гнівом, агресією, руховим збудженням: дитина кричить, плаче, падає на підлогу, відштовхує від себе дорослих.

Імітація виражається у прагненні наслідувати певну особу в усьому. Тому її розглядають як процес емоційного самоототожнення людини з іншою людиною або групою. Для дошкільників та молодших школярів характерним є або цілковите прийняття когось (позитивна імітація), або цілковите заперечення (негативна імітація). Частіше вони імітують поведінку батьків, старших членів родини, дорослих або підлітків із близького оточення, вихователів та вчителів. Психологічний захист у формі імітації зменшує внутрішню напругу особистості. Скажімо, діти, які відчувають нехтування з боку батьків, схильні імітувати їхню поведінку, аби повернути їх любов, а підлітки, що прагнуть стати членами підліткової групи, імітують групову поведінку.

Компенсація – це реакція, за допомогою якої дитина заповнює свої прогалини в одній галузі успіхами в іншій. Тобто це відволікання від болючої проблеми через перемикання на іншу, причому із якоїсь далекої сфери. За таких обставин слід спрямовувати зусилля дитини на те, щоб наблизити компенсаторний процес до місця дефіциту і шляхом тренування довести недолік до рівня, що забезпечує компенсацію.

Емансипація – це боротьба дітей за самоствердження, самостійність, свободу, звільнення від контролю дорослих. Коли батьки чи вихователі висувають дитині необґрунтовані претензії, надмірні

вимоги, які не відповідають її вікові або можливостям розвитку, ймовірність реакцій емансипації збільшується.

Заміщення зазвичай пов'язане із роллю ігор та іграшок у нормалізації психічної рівноваги дитини. Коли дитина бавиться з лялькою чи іграшковою тваринкою, вона дозволяє їй “робити” і “говорити” те, що їй самій заборонено: бути жорсткою, висміювати інших тощо. Разом із тим заміщення може бути й чудовою можливістю дитини розібратись у власних почуттях, висловлювати вголос свої думки. Але треба, щоб дорослі її не перебивали і не тиснули своїм авторитетом.

Ізоляція – це захисний механізм, що здатний відділяти почуття від ситуації. Ізоляція може проявлятися в дитини при сприйнятті емоційно травмувальної події або при згадуванні про неї із почуттям тривоги.

Регресія – це повернення почуттів і дій до тієї стадії психічного розвитку особистості, в якій ці дії були успішними, а почуття переживалися як задоволення.

Важливою формою реагування особистості на стресові ситуації є вже згадувана *копінг-поведінка* – сукупність усвідомлених стратегій подолання внутрішнього напруження та дискомфорту, зрештою цілковитого опанування ситуації. Назагал стратегії опанування ситуації можна розділити на три групи: 1) поведінкові стратегії зняття вогнища напруженості, зумовленого як зовнішніми, так і внутрішніми факторами; 2) емоційні стратегії, тобто розрядки для зняття напруги або з метою пошуку соціальної підтримки; 3) власне копінг-стратегії, які дозволяють нейтралізувати напруженість через зміну суб'єктивної оцінки ситуації.

Прояви ПТСР та розладів адаптації у дітей переселенців мають особливості порівняно з дорослими. Це спричинено передусім особливостями дитячої психіки. Одразу після травми або через якийсь час у дітей можуть з'являтися такі *симптоми*:

- порушення сну, нічні кошмари, нав'язливі думки про травматичну ситуацію, впевненість у тому, що вона може повторитися, підвищена тривожність, сильна реакція на будь-який стимул або ситуацію, що символізує травму, психофізіологічні порушення;

- нав'язливе відтворення травматичного випадку у формі повторюваних ігор, у яких простежуються ті чи інші аспекти травми.

При цьому діти одноманітно, монотонно повторюють один і той самий сюжет, не вносячи туди жодних змін, а програвши його, не відчують полегшення;

- страх розлуки з батьками;
- страх при появі стимулу (місця, людини, телевізійної передачі і т. п.), пов'язаного з травматичним переживанням;
- соматичні скарги, невпевненість у власному здоров'ї;
- підвищена тривожність;
- порушення пізнавальної сфери, що призводять до негараздів у навчанні й переживаються дуже болісно.

Дані численних досліджень підтверджують, що неналежна психологічна опрацьованість травматичного досвіду тягне за собою відтерміновані негативні наслідки, які перешкоджають дитині досягти повної соціальної, професійної та особистісної реалізації.

Таблиця 9

Дитячі реакції на психологічну травму та перші кроки допомоги¹

Симптоми	Перші кроки допомоги
Вік 3-7 років	
Безпорадність, пасивність	Забезпечення підтримки, відпочинку, комфорту, їжі, можливості грати і/або малювати
Генералізований страх	Відновлення захисту з боку дорослих
Пізнавальні труднощі	Повторні конкретні роз'яснення ситуацій, очікуваних подій
Труднощі розпізнавання власних занепокоєнь	Знайомство з емоційними назвами загальних реакцій
Недостатність вербалізації – елективний мутизм, повторювані невербальні програвання травми, німі запитання	Допомога у вербалізації спільних почуттів і скарг (дитина ще не в змозі сприймати свої почуття окремо)

¹ Див.: Інструктивно-методичний лист Міністерства освіти і науки України від 25.07.2014 р. № 1/9-374 “Про стан та особливості діяльності працівників психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році”. – Режим доступу : [metod_recomendation_psychiatric_services.pdf](#)

Симптоми	Перші кроки допомоги
Приписування магічних властивостей спогадам про травму	Відділення травми від речових нагадувань
Розлади сну (нічні страхи і кошмари, страх засипання, страх залишатися одному в темряві)	Заохочення розповідей про них батькам і вихователям (малювання, ліплення того, що лякає)
Тривожна прихильність (чіплення за дорослих, небажання перебувати без батьків)	Забезпечення постійної турботи і догляду (наприклад, запевнення, що дитину зустрінуть із садка/школи). Обмін пам'ятними предметами
Регресивні симптоми (смоктання пальця, енурез, белькотіння)	Толерантне ставлення дорослих до цих тимчасових проявів
Тривоги, пов'язані з нерозумінням смерті, фантазії про "лікування від смерті", очікування, що померлі можуть повернутися, напасти тощо	Пояснення фізичної реальності смерті
Вік до 11 років	
Занурення у спогади щодо травматичної події, стурбованість своєю відповідальністю і/або виною	Допомога у висловлюванні прихованих переживань, спровокованих подією
Специфічні страхи, що викликаються спогадами або перебуванням на самоті	Допомога в ідентифікації та вербалізації спогадів, тривог і у попередженні їх генералізації
Перекази і програвання події (травматичні гри), пізнавальні повторення і obsesivna деталізація	Дозвіл говорити і грати, аналіз спотворень, знання про нормальність почуттів і реакцій
Страх бути пригніченим своїми переживаннями	Стимулювання вираження страху, гніву, печалі і т. д. у підтримувальній присутності дорослого, аби попередити захопленість переживанням
Порушення концентрації та навчання	Стимулювання повідомлень батькам і вчителям про свої думки і почуття
Порушення сну (погані сни, страх спати одному)	Підтримка в оповідах про сни, пояснення, чому бувають погані сни
Турбота про свою безпеку і безпеку інших	Допомогти поділитися занепокоєнням, заспокоїти реалістичною інформацією

Симптоми	Перші кроки допомоги
Порушена або нестабільна поведінка (незвично агресивна чи безрозсудна поведінка, негативізм)	Допомога в оволодінні переживаннями, апеляція до самоконтролю (наприклад: “Напевно, це важко відчувати себе таким сердитим”)
Соматичні скарги	Допомогти ідентифікувати пережиті під час події тілесні відчуття
Пильна увага до реакцій батьків, страх засмутити їх своїми тривогами	Пропозиція спільних зустрічей з дітьми та батьками, щоб допомогти дітям поділитися інформацією з батьками
Турбота про інші жертви та їхні сім’ї	Заохочення конструктивних дій в інтересах постраждалих і загинувших
Страхи, викликані власними реакціями горя, страх привидів	Допомога у збереженні позитивних спогадів про те, що дитина робила у важкий момент
Підлітковий вік	
Погляд збоку, сором і вина (подібно до того, що буває в дорослих)	Спонування до обговорення події, пов’язаних з нею почуттів і до реалістичного бачення ситуації
Тривожне осмислення своїх страхів, почуття уразливості, страх здаватися ненормальним	Допомога в розумінні того, що здатність переживати такий страх – ознака дорослості, заохочення підтримки в середовищі однолітків
Посттравматичні зриви (використання наркотиків, алкоголю, деліквентна поведінка, сексуальна розгнужданість)	Допомога в розумінні того, що така поведінка – спроба блокувати свої реакції на подію і заглушити гнів
Саморуйнівна і віктимна поведінка	Пов’язування такої поведінки з її можливими тяжкими наслідками, з імпульсивністю, що веде до агресії
Різкі зміни в міжособових стосунках	Обговорення труднощів у стосунках з однолітками і родиною
Бажання і плани помсти	Вислухати наявні плани, передбачити реальні наслідки їх виконання, заохочувати конструктивні альтернативи, здатні зменшити відчуття посттравматичної безпорадності

Симптоми	Перші кроки допомоги
Радикальні зміни життєвих принципів, що впливають на формування ідентичності	Пов'язати принципи змін із впливом подолання наслідків травми
Передчасний вступ у доросле життя	Заохочення відтермінованих рішень, аби дати час на осмислення своїх реакцій на травму і переживання горя

Психологічний супровід дітей із посттравматичним стресовим розладом має охоплювати такі напрями роботи:

1. *Психодіагностика ПТСР* із використанням невербального спостереження за реакцією дитини під час спілкування з практичним психологом, за тілесними сигналами несвідомих процесів (приховані емоції, витіснені, але актуальні переживання); аналіз висловлювань дитини (особисте ставлення дитини до травми та її значення для неї); застосування проєктивних методик, які виявляють зміни емоційно-вольової сфери, дозволяють зрозуміти, наскільки травма спотворила сприйняття себе та навколишнього світу, з'ясувати особливості реакції на подію; використання опитувальника Басса–Дарки, симптоматичного опитувальника Ю. Олександровича, батьківської анкети для оцінювання травматичних переживань дітей, тесту тривожності Спілбергера–Ханіна та інших методик, які пройшли експертизу відповідно до Положення про експертизу психологічного та соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах. Психодіагностика дітей здійснюється за згодою батьків чи осіб, які їх замінюють.

2. *Психологічне консультування дітей* передбачає індивідуальну та групову психоконсультаційну допомогу. Для елімінації травматичного стресу використовують емпатійне слухання як засіб, що знімає частину внутрішньої емоційної напруги. Дитині необхідно проговорити, емоційно відреагувати переживання, що накопичилися з приводу травми, і цей прийом допомагає їй легалізувати свої переживання, відчути емоційну підтримку практичного психолога.

3. *Психолого-педагогічне консультування батьків* спрямоване на розвиток можливостей сімейної психокорекції ПТСР, підвищення адаптивних можливостей самих дорослих.

4. *Психолого-педагогічне консультування педагогічного колективу школи* з питань супроводу дітей із посттравматичним стресовим розладом.

5. *Психокорекція ПТСР* спрямована на допомогу дитині піднятися над ситуацією, краще пристосовуватися до дійсності й ефективніше долати психотравмувальні впливи. В її основі – використання комплексу психокорекційних методик: заняття в арт-студії, навчання прийомів релаксації та зняття м'язової напруги, психокорекційні вправи, соціально-психологічні тренінги, різні прийоми групової та індивідуальної арт-терапевтичної корекції (фіксація переживань у формі малюнка, метафори, складеної дитиною про себе історії). Усе це дозволяє спрямувати у належне русло емоційну енергію дитини, зробити цю енергію керованою і доступною для розуміння самою дитиною.

Робота психолога з реабілітації дітей переселенців розпадається на такі основні складові: робота із середовищем, у якому перебувають діти; робота з близьким оточенням дитини; робота з дитиною.

Робота із середовищем перебування дітей є надзвичайно важливою. Фахівець має прагнути того, щоб це середовище набуло найбільш сприятливих ознак для відновлення дитячої психіки, таких як безпечність, константність та ритмічність, послідовність та передбачуваність, панування атмосфери поваги. Розглянемо їх детально докладніше.

Безпечність – це базова умова для початку психологічної реабілітації дітей, оскільки загроза (реальна чи уявна) є тяжким фактором, що спричиняє повторні переживання стресових станів. Діти із зони конфлікту надзвичайно чутливі до таких зовнішніх подразників, як гудіння літаків, звуки сирени, скупчення великої кількості людей, різка зміна подій, надмірний галас, перегляд телевізійних новин, фільмів на військову тему та ін. Це слід урахувати і за можливістю тимчасово виключити вплив згаданих подразників.

Константність та ритмічність – обов’язкові умови подолання наслідків стресу. Константність полягає у створенні однакових та постійних умов, у яких перебувають діти. Важливо, щоб діти не змінювали місця свого перебування хоч би протягом місяця, щоб їх оточували одні й ті самі люди, щоб день у день повторювалися звичні для дітей види діяльності. Ритмічність середовища досягається через визначений режим життєдіяльності дітей, який має бути чітким і зрозумілим.

Послідовність та передбачуваність середовища є базовими умовами для відновлення нормального внутрішнього життя дітей, довірливого ставлення до інших. Ці умови досягаються через забезпечення постійного і логічно вивіреного соціального, медичного та психологічного супроводу дітей мігрантів. Бажано, щоби психолог конкретно планував тривалість роботи з дітьми, етапи, зміст та основні прийоми психологічної допомоги. Варто повідомляти дітям про сенс взаємодії з психологом, про форми роботи з ними тощо. Якщо психолог працює з групою дітей, необхідно сприяти збереженню її складу. Важливо, щоб діти взаємодіяли з одними і тими самими фахівцями протягом усього процесу психологічної допомоги і взагалі уникали різких змін у їхньому житті.

Панування атмосфери поваги – ключовий момент відновлення природних компенсаторних механізмів дитячої психіки. Саме прояви поваги до дитини забезпечують низку важливих послань, які відчутно відображаються в її свідомості, – любов, інтерес до її світу, підкреслення важливості кожного учасника процесу взаємодії, вирізнення в діалозі психологічних кордонів дитини, надання їй свободи вибору, довіра та увага до її почуттів, поведінки та висловлювань, віра в її сили, оптимізм, рівноправність, толерантність тощо. Усі ці послання, які засвоюються дитиною під час подолання кризових обставин, сприяють не лише успішному відновленню її психоемоційного стану, а й закладають основи зрілої особистості.

Робота з близьким оточенням дітей охоплює психологічну просвітницьку та консультативну роботу з їхніми батьками (чи особами, які їх замінюють) та дитячим колективом, у якому вони перебувають.

Для повноцінної реабілітації дитини врівноважений стан батьків є основним фактором, який забезпечує успішну динаміку всього процесу. Діти гостро відчують емоційне тло, яке транслюють їхні батьки, і орієнтуються на нього у вибудовуванні власного світосприйняття. Зрозуміло, що дорослим теж нелегко відновлюватися після гострих травматичних обставин. Проте психолог може допомогти батькам дитини, навіть повідомивши просту інформацію про стрес та його наслідки, про профілактику ПТСР. Важливо також ознайомити батьків з особливостями їхнього психоемоційного зв'язку з дітьми та з тим, як вони можуть допомогти їм у подоланні наслідків стресу.

Робота з дітьми передбачає кілька етапів:

- повернення відчуття безпечності – зняття тілесного та емоційного напруження, послаблення жорстких механізмів захисту, які виникли у відповідь на кризову ситуацію;

- відновлення та зміцнення психіки дитини – сприяння активізації природних ресурсів її психіки, на тлі яких можливий вихід із кризових станів;

- відреагування негативних переживань, пов'язаних зі стресовими чинниками, – створення умов для прямого чи символічного копіювання цих переживань, аби запобігти розвитку ПТСР;

- активація природних механізмів самоцілення, адаптація до нових обставин – заохочення та укріплення позитивних зрушень у психологічному стані дітей, активізація природного середовища самоцілення (спілкування з однолітками, відвідування гуртків за інтересами, сприятливе дозвілля з родиною, заняття творчістю тощо).

Практика свідчить, що найбільш успішними техніками, які зарекомендували себе в роботі з дітьми переселенців, є техніки тілесно зорієнтованої психотерапії, арт-терапії (малювання, ліплення тощо), піскової психотерапії, ігрової психотерапії тощо.

Отже, соціальний та психологічний супровід дітей мігрантів охоплює цілу сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених заходів, які переконливо доводять свою дієвість та результативність.

Контрольні запитання

- ✓ Назвіть форми і розкрийте зміст первинної, вторинної та третинної профілактики негативних наслідків трудової міграції.
- ✓ Урядові та неурядові організації, що залучаються до захисту прав трудових мігрантів.
- ✓ Диференційований підхід до надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам залежно від рівня їхньої психічної травматизації.
- ✓ Порухення психологічного благополуччя вимушених переселенців та шляхи корекції їхнього психічного стану.
- ✓ Психодіагностичні методики для вивчення психічного стану ВПО.
- ✓ Основні принципи й технології надання психологічної допомоги вимушеним переселенцям.
- ✓ Документи, що регулюють правові питання стосовно внутрішньо переміщених осіб. Які організації та установи опікуються цими питаннями?
- ✓ Особливості надання психологічної допомоги дітям-мігрантам.

Рекомендована література

Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія / О. Ф. Новіков, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2016. – 448 с.

Гундєртайло Ю. Д. Арт-терапевтичні технології надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам / Ю. Д. Гундєртайло // Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій : метод. рек. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. – С. 61–69.

Гриценко В. В. Тренинг оптимизации процесса социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов : учеб.-метод. пособие / В. В. Гриценко, В. В. Константинов. – Балашов : Николаев, 2004. – 56 с.

Дроздова И. И. Проблемы и методы организации психологической помощи вынужденным мигрантам (из опыта работы психолога общественной организации) [Электронный ресурс] : материалы III Междунар.

науч.-практ. конф. / И. И. Дроздова // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире. – Пенза, 2016. – С. 60–64.

Завацька Н. Є. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації / Н. Є. Завацька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2010. – Т. 8. – Вип. 7. – С. 90–105.

Кадыров Р. В. Посттравматическое стрессовое расстройство (PTSD): состояние проблемы, психодиагностика и психологическая помощь : учеб. пособие / Р. В. Кадыров. – СПб. : Речь, 2012. – 448 с.

Кризова психологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Тімченка. – Харків : НУЦЗУ, КП “Міська друкарня”, 2010. – 383 с.

Межкультурный диалог: Тренинг этнокультурной компетентности / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко, М. Ю. Мартынова. – М., 2003. – 268 с.

Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога).

Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам та населенню, яке перебуває/перебувало у зоні збройного конфлікту : метод. рек. / заг. ред.: О. Л. Іванова. – Київ, 2014. – 51 с.

Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги сім'ям з дітьми, дітям, які перебувають / перебували у зоні збройного конфлікту: додаток до листа Мінсоцполітики від 25.09.2014 № 48/56/235-14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mvkif.ua/cssm/29453

Орел В. Е. Личностный опросник НЕО PI-R: Руководство по применению / В. Е. Орел, И. Г. Сенин. – Ярославль: Психодиагностика, 2004. – 38 с.

Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 315 с.

Панок В. Г. Психологічна служба : [навч.-метод. посіб. для студ. і викл.] / В. Г. Панок. – [2-е вид.]. – Кам'янець-Подільський : Друк. “Рута”, 2013. – 328 с.

Посттравматичні стресові розлади та розлади адаптації в постраждалих унаслідок військового конфлікту / Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф., Кукуруза Г. В., Проскуріна Т. Ю. // Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. – К. : Агентство “Україна”, 2015. – С. 58–62.

Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні : метод. рек. / заг. ред. Панок В. Г., Левченко К. Б. – К. : Агентство “Україна”, 2014. – 48 с.

Практическая психодиагностика. Методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Бахрах-М, 2003. – 672 с.

Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко... Л. Г. Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Логос, 2015. – 207 с.

Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі сходу України : посіб. для практиків соц. сфери / Мельник Л. А. [та ін.] ; за ред. Волинець Л. С. – К. : Калита, 2015. – 72 с.

Сарджвеладзе Н. Травма и психологическая помощь / Н. Сарджвеладзе ; [под ред. З. Беберашвили и др.]. – М. : Смысл, 2007. – 179 с.

Собчик Л. М. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. М. Собчик. – СПб. : Речь, 2003. – 624 с.

Сосновенко Н. В. Перша психологічна допомога : навч.-метод. посіб. / Н. В. Сосновенко, Л. О. Шевченко // Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту. – К. : Агентство “Україна”, 2015. – С. 50–57.

Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч. Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / за заг. ред. Т. В. Журавель, З. І. Кияниці. – К. : Обнова Компані, 2017. – 352 с.

Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. – К. : Агентство “Україна”, 2015. – 175 с.

Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / [за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Пушка]. – К. : Чальцев, 2008. – 384 с.

Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : [метод. рек.] / авт. кол.: Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. ; [упоряд.: Н. В. Лунченко, Л. Л. Сідельнік]. – К. : Ла Страда-Україна, 2014. – С. 7–13.

Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій : метод. рек. / Нац.

акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. – 80 с.

Стивен Дж. Что нас не убивает = Whatdoesn'tkillus: новая психология посттравматического роста / Стивен Джозеф ; пер. с англ. И. Ющенко. – М. : Карьера Пресс, 2015. – 352 с.

Тарабрина Н. В. Практическое руководство по психологии посттравматического стресса. Ч.1 Теория и методы / Н. В. Тарабрина, В. А. Агарков, Ю. В. Быхолец и др. – М. : Когито-Центр, 2007. – 208 с.

Тімченко О. В. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців [Електронний ресурс] / О. В. Тімченко. – Режим доступу : mykovsita.at.ua/nakazu/metod_rekom_roboti_z_bizhencjami.docx.

Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування / Т. М. Титаренко. – К. : Главник, 2004. – 96 с.

Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности : учеб.-метод. пособие. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 2000. – 23 с.

ПАМ'ЯТКА ТРУДОВОМУ МІГРАНТОВІ¹

Якщо Ви збираєтесь працювати за кордоном...

Перевірте, чи має фірма **ліцензію** на такий вид діяльності, як посередництво у працевлаштуванні за кордоном, видану Міністерством соціальної політики України, та **копію дозволу на працевлаштування громадян України**, виданого іноземному роботодавцю уповноваженим органом країни працевлаштування, або **копію ліцензії на здійснення посередницької діяльності у працевлаштуванні громадян України**, виданої уповноваженим органом країни працевлаштування іноземному посереднику. Зазначені документи мають бути засвідчені згідно із законодавством країни їх видачі та легалізовані в консульській установі України (можуть бути також засвідчені у посольстві відповідної держави в Україні та легалізовані в МЗС України, якщо міжнародними документами, в яких бере участь Україна, не передбачене інше).

Перевірити достовірність ліцензії можна, звернувшись до регіонального центру зайнятості Державної інспекції України з питань праці Міністерства соціальної політики.

Перебуваючи на фірмі, Ви маєте право ознайомитися з такими документами:

- копія свідоцтва про державну реєстрацію;
- оригінал ліцензії;
- інформація про повне найменування посередника (адреса, номери телефонів, ПІБ керівника і власників);
- номери телефонів місцевого органу державної служби зайнятості України;

¹ Друкується за виданням: Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посібник / К. Б. Левченко, О. А. Удалова, І. М. Трубавіна та ін. ; за заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : Міленіум, 2005. – 210 с.

- нормативно-правові акти, яких повинен дотримуватися посередник при наданні послуг із працевлаштування українських громадян за кордоном;

- витяги із Закону “Про захист прав споживачів” (у частині надання послуг).

Якщо фірма-посередник є регіональним представником (філією) фірми, яка зареєстрована в іншому місці, то на філію має бути видана завірена Міністерством соціальної політики України копія ліцензії тієї фірми. Поцікавтеся, чи є у фірми позитивний досвід працевлаштування українських громадян за кордоном.

Фірма-посередник має надати проект трудового договору (контракту) з іноземним роботодавцем, завірений роботодавцем. Зверніть увагу, що, згідно із законодавством України, фірма, яка пропонує посередництво у працевлаштуванні за кордоном, не має права брати передоплату за надання послуг до укладання трудового договору з іноземним роботодавцем.

Якщо Ви вирішили скористатися послугами фірми-посередника, необхідно обов’язково оформити обопільні відносини у вигляді письмового договору на надання посередником послуг із працевлаштування за кордоном, зазначивши:

- номер, дату, місце укладання договору;
- назву та адресу посередника, номер видачі ліцензії на посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном;
- дані клієнта (ПІБ, адреса тощо);
- предмет договору: які послуги з працевлаштування пропонуються;
- місце підписання трудового договору (контракту) з роботодавцем;
- права, обов’язки та відповідальність сторін;
- умови зміни, розриву та анулювання договору;
- порядок вирішення спірних питань;
- визначення форс-мажорних обставин та дій сторін у разі їх виникнення;
- перелік додаткових платних послуг;
- строк дії договору;
- реквізити сторін договору.

Цей договір складається у двох примірниках – один видається клієнту, а другий залишається у посередника.

Підписання трудового договору (контракту) є обов'язковою умовою легального працевлаштування. Трудовий договір (контракт) повинен бути написаний зрозумілою для Вас мовою (українською або російською) у двох примірниках. У трудовому договорі (контракті) має міститися найбільш повна інформація про умови роботи: тривалість робочого дня, вихідні дні, оплата праці, умови проживання, страхування (у тому числі від нещасного випадку, хвороби, медичне), повне ім'я та адреса роботодавця, умови розірвання контракту. Уникайте використання фраз типу *“та інші види робіт”*, *“всі роботи на вимогу роботодавця”*.

Погоджуйтесь на сприяння у працевлаштуванні лише за умови оформлення спеціальної робочої візи: службова, туристична та гостьова візи не дають права на легальну роботу за кордоном.

Пам'ятайте: наявність копії закордонного паспорта чи копії довідки про присвоєння ідентифікаційного номера значно полегшить процедуру відновлення документів у разі необхідності.

Зателефонуйте до посольства тієї країни, в яку плануєте їхати працювати, та уточніть, чи відкриваються на даний момент робочі візи для громадян України за даною спеціальністю, а також які документи треба надати для відкриття робочої візи і скільки вона коштуватиме.

**РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ БАТЬКІВ
ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ
У СКЛАДНИХ КРИЗОВИХ ОБСТАВИНАХ
(автор – Я. М. Омельченко¹)**

1. Турбота про тіло:

- намагайтесь якомога менше змінювати звичний ритм життя дитини;
- сприяйте тому, щоб дитина мала повноцінний сон, відпочинок, позитивні враження;
- запровадьте щоденну ранкову зарядку;
- організуйте для дитини можливість розрядки напруги – заняття спортом, танцями, рухливі ігри;
- не примушуйте дитину їсти, якщо вона не має апетиту. Харчування має бути частим і маленькими порціями, легким і корисним (фрукти, овочі, соки);
- забезпечте посилене надходження рідини в організм дитини – вода, солодкий чай, сік, морс тощо;
- не відмовляйте дитині у солодкому. Неміцний чай із цукром, цукерки, чашка какао викликають позитивні емоції, почуття безпеки та стимулюють роботу мозку;
- частіше обіймайте дитину, гладьте її, тримайте за руку, робіть масаж: позитивні тілесні контакти дуже корисні для зняття напруги.

2. Турбота про осмислення подій:

- будь-яка, навіть маленька, дитина потребує пояснення того, що відбувається. Їй важливо знати, чому батьки тривожаться, сердяться, горюють, що відбувається в сім'ї, місті. Постарайтесь пояснити все це просто, коротко і спокійно;

¹ Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Логос. – 2015. – С. 46–60.

- розмовляйте з дитиною про події, що відбулися, стільки, скільки їй потрібно. Не варто говорити: “Тобі це не зрозуміти”, “Зрозумієш, коли виростеш”, “Я не можу тобі це пояснити”. Завжди є що сказати. Постарайтеся, щоби ваші слова були зрозумілими і не лякали дитину;
- у будь-якій розмові про події, що відбулися, необхідно час від часу нагадувати дитині, що зараз ситуація більш стабільна, що дорослі знають (або вирішують) що треба робити, що дитині є на кого покластися.

3. Турбота про емоційний стан дитини:

- заохочуйте активну гру дитини з однолітками. Можливо, вона буде будувати барикади, грати в “Майдан”, “Беркут” і майданівців, військових, інсценувати бійки, стрілянину, поранення, смерті. Важливо дозволяти дитині грати у такі ігри – це значно знизить її внутрішню напругу;
- заохочуйте ігри на відреагування агресії. Дитина може “озброюватися”, нападати або захищатися, бути “пораненою” або “убитою” у грі. Усе це є нормальним способом дитини впоратися зі стресом. Можна запропонувати дитині “битву” подушками, повітряними кульками тощо;
- заохочуйте ігри дитини з піском, водою, глиною, пластиліном (допоможіть їй винести її переживання назовні через образи);
- значну роль серед ігор можуть зайняти ігри “в лікарню”. Це також є нормальним і сприяє подоланню стресу;
- читайте дітям оповідання та казки, де описуються сюжети подолання страху героями;
- дайте дитині зрозуміти, що ви всерйоз ставитеся до її переживань і що ви знали інших дітей, які через це пройшли (“Я знаю одного сміливого хлопчика, з яким теж таке трапилось”);
- поговоріть з дитиною про ті почуття, яких вона зазнала або відчуває. Запевніть її, що багато людей у своєму житті відчували тривогу, страх, гнів, безпорадність і що ці почуття – цілком нормальні.

Навчальне видання

**Слюсаревський Микола Миколайович,
Блинова Олена Євгенівна**

ПСИХОЛОГІЯ МІГРАЦІЇ

Навчальний посібник

Видання друге, перероблене і доповнене

Літературне редагування *Ю. Г. Медюка*

В оформленні обкладинки використано фото Галини Сергєєвої,
розміщене у відкритих електронних джерелах

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 11.01.2018 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,0.
Замовлення № 1189. Наклад 300 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ “Талком”
93115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013 р.
